

У.А.Васілевіч
ЗБІРАЛЬ
НІКІ

Оскар Кольберг
Зыгмунт Глогер
Іаан Берман
Аляксандр Тройцкі
Аляксандр Пшчолка
Эма
Яленская - Дмахоўская
Бірута
Уладзіслаў Вярыга
Чэслаў Пяткевіч
Казімір Машынскі

АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі
і фальклору

У.А.Васілевіч

ЗБІРАЛЬ НІКІ

Мінск
«Навука і тэхніка»
1991

ББК 82.3 Бел
В 19

Книга посвящена малоизвестным страницам белорусской фольклористики. Содержание составляют 10 творческих портретов собирателей, публикаторов и исследователей белорусской устной народной поэзии и быта, деятельность которых на Белоруссии еще не получила широкого освещения. Продолжительная работа автора в архивах, находки документов, не бывших прежде в научном обороте, позволили глубже раскрыть и оценить достойные имена.

Рассчитана на фольклористов, этнографов, историков, преподавателей и студентов вузов.

Навуковы рэдактар

доктар філалагічных навук
прафесар А. С. Фядосік

Рэцэнзенты:

кандыдаты філалагічных навук
Р. М. Кавалёва, Я. Я. Янушкевіч,
кандыдат гістарычных навук Г. А. Каханоўскі

460400000—151
В—117—92
М 316(03)—91

ISBN 5-343-00674-4

© У. А. Васілевіч,
1991

Збіранне і вывучэнне вуснай паэзіі беларускага народа, якое налічвае амаль што два стагоддзі, прайшло складаны шлях — ад першых, нясмелых і, зразумела, шмат у чым яшчэ выпадковых публікацый, што час ад часу з'яўляліся на старонках паасобных газет і часопісаў, да грунтоўных манаграфій і шматтомнага зводу беларускай народнай творчасці, які выдаецца апошнія гады і нібыта падсумоўвае набыткі збіральніцкай дзейнасці многіх пакаленняў. Беларуская фалькларыстыка за час свайго існавання вылучыла нямала слаўных імёнаў, з чыёй дзейнасцю звязаны шматлікія яе дасягненні: зборнікі народных песень, казак, вераванняў, абрадаў, прыказак і г. д., а таксама даследаванні народнай духоўнай культуры. І калі творчы шлях найбольш слаўтых беларускіх фалькларыстаў і этнографіў ужо ў асноўным знайшоў сваё асвятленне ў сучаснай навуковай літаратуры (можна прыгадаць асобныя манаграфіі, прысвечаныя П. В. Шэйну, М. Я. Нікіфароўскаму, Е. Р. Раманаву, А. К. Сержпутоўскаму і інш.), то праца шматлікіх збіральнікаў вуснай паэзіі, творчыя здабыткі якіх больш сціплыя, але па-свойму прыкметныя, у нас да цяперашняга часу яшчэ амаль не разгледжана, хоць, несумненна, заслугоўвае гэтага.

У прапанаванай кнізе прадстаўлена 10 творчых партрэтаў збіральнікаў і даследчыкаў беларускага фальклору. Храналагічныя рамкі іх дзейнасці: другая палова XIX — першая трэць XX ст. Сярод тых, пра каго расказана ў нарысах, былі прафесійныя навукоўцы (З. Глогер, К. Машынскі) і літаратары (Э. Яленская-Дмахоўская, А. Пшчолка), настаўніца (Бірута) і студэнт (У. Вярэга), свяшчэннікі (І. Берман, А. Троіцкі) і служачыя (О. Кольберг, Ч. Пяткевіч). Адны з іх нарадзіліся на Беларусі, другія па волі лёсу падоўгу жылі тут, іншыя наведалі наш край на кароткі час. Для некато-

рых фальклорна-этнаграфічная работа сярод беларускіх сялян была ўсяго толькі эпизодам, пэўным этапам у біяграфіі (як, напрыклад, для большасці польскіх вучоных), а для каго аказвалася справаю жыцця. Геаграфічна фальклорная спадчына герояў нарысаў ахоплівае бадай што ўсю беларускамоўную тэрыторыю — ад Палесся да Віленшчыны і ад Лепельскага навета да Беластоцшыны. Дзесяць зусім не падобных лёсаў аб'ядноўвае адно — зацікаўленасць жыццём і побытам беларускага селяніна, захопленасць яго вуснай паэзіяй.

Каб раскрыць воблік асоб, што старанна служылі на ніве беларускай фалькларыстыкі, аўтару давялося шмат працаваць у архівах і бібліятэках, гартаць старыя дакументы, пісьмы, перыядычныя выданні, кнігі і на каліўцу збіраць неабходныя для разумення гэтых цікавых постацей звесткі. Навуковыя інтарэсы іх досыць разнастайныя і не абмежаваныя толькі Беларуссю і яе народнай паэзіяй. Але мы свядома вымушаны засяродзіцца якраз на гэтым факце біяграфій (хоць не ў кожнага ён быў асноўным) як найбольш для нас актуальным і як найменш вывучаным (а то і зусім пазбайленым увагі даследчыкаў).

Гісторыя культуры складваецца не толькі з буйных дасягненняў, і робяць яе не адны карыфеі. Сумленныя працаўнікі «другога эшалона», якія ўнеслі ў беларускую навуку пра фальклор менш значны, але неабходны ўклад, таксама заслугоўваюць удзячнай памяці нашчадкаў. Менавіта таму і ўзнікла задума гэтай кнігі.

Оскар Кольберг

Калі разглядаць дзейнасць Оскара Кольберга ў кантэксце светнай фалькларыстыкі, параўноўваючы яго творчую спадчыну з іншымі, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што па аб'ёму сабранага матэрыялу ў галіне народнай культуры побач з ім паставіць няма каго. Дастаткова назваць напачатку адну толькі лічбу, каб пераканацца, што нават буйнейшыя народназнаўцы не могуць саборнічаць з Кольбергам: фалькларыстычныя набыткі нястомнага збіральніка і даследчыка, выданне якіх да канца не закончана, размеркаваны на 80 важкіх тамоў. Апантанасць любімай справай, надзвычайная працаздольнасць, феноменальная памяць, тонкі музычны слых — усё гэта дазволіла Оскару Кольбергу выканаць тое, што было б пад сілу цэламу калектыву спецыялістаў. Ужо ў наш час на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў вялікі атрад высокакваліфікаваных фалькларыстаў — каля 50 чалавек — ажыццяўляе выданне манументальнага збору яго прац. А між тым сам Кольберг, як гэта ні парадаксальна, нават не меў спецыяльнай гуманітарнай адукацыі і ў нейкай меры лічыўся аматарам.

Генрык-Оскар Кольберг нарадзіўся 22 лютага 1814 г. у мястэчку Пшысуша Апочынскага павета Келецкага ваяводства. Гістарычныя карані роду Кольбергаў звычайна выводзяць з іншаземных краёў (як, дарэчы, і іншых славутных дзеячаў польскай навукі — Ліндэ, Глогера, Брукнера і г. д.). Аднак Оскар Кольберг увесь час адстойваў сваю польскасць. «Немцы

хочуць канчаткова зрабіць мяне немцам»,— пісаў ён. У сваім жа прозвішчы сам Кольберг улоўліваў агульнае гучанне са славянскай назваю паморскага горада Калобжэга¹. Дзед з боку маткі хоць і паходзіў з французскіх эмігрантаў, але сама яна, паводле слоў сына, незалежна ад прозвішча (дэ Мэркёр) «была ў поўным сэнсе полькаю».

Бацька — Юльёш Кольберг, па прафесіі інжынер, служыў у банку. Займаўся ён і навуковай дзейнасцю — у свой час карысталіся папулярнасцю яго «Паштовая і падарожная карта Каралеўства Польскага» і праца «Параўнанне мер і вагаў польскіх і заграічных». У 1819 г. яго запрашаюць на пасаду прафесара Варшаўскага універсітэта выкладаць геадэзію, метралогію і малюнак. У Варшаве сям'я Кольбергаў апынулася ў цікавым культурным асяроддзі. Падтрымліваючы самыя прязныя адносіны, Кольбергі на працягу трох год жылі ў адным доме з гісторыкам польскай літаратуры і крытыкам К. Брандзінскім і выкладчыкам французскай мовы Мікалаем Шапэнам. Сын яго, Фрыдэрык, сябраваў са старэйшым братам Оскара — Вільгельмам (прыяцелі падтрымлівалі перапіску і пазней, калі Шапэн пакінуў Польшчу пад час лістападаўскага паўстання). Будучы геніяльны музыкант не раз садзіўся за фартэпіяна ў доме Кольбергаў — яны былі сведкамі першых поспехаў Фрыдэрыка Шапэна. Рана выявіліся вялікія музычныя здольнасці і ў самога Оскара. Адначасова з вучобай у Варшаўскім ліцэі, куды ён паступіў у 1823 г. следам за братамі, Оскар бярэ ўрокі ігры на фартэпіяна. У 1830 г. ліцэй зачынілі, і бацька ўладкаваў сына бухгалтарам у банк. Праз год Юльёш Кольберг памёр.

У цяжкі для сям'і і неспакойны ў краіне час, калі нішто не спрыяла вучобе, галоўнай страсцю юнака стала музыка, якая захапляла яго ўсё больш і больш. Ён працягвае музычныя заняткі ў Юзафа Эльснера, вывучае тэорыю музыкі і кампазіцыю. Аднак, каб задавальняць патрэбы душы, трэба мець надзейны заробак. І ў 1835 г. О. Кольберг едзе ў Германію, дзе вучыцца на курсах бухгалтэры ў Гандлёвай акадэміі. Там жа, у Берліне, ён удаस्कанальвае сваё музычнае майстэрства. Здольнасцяў, неабходных для канцэртнай дзейнасці, Кольбергу не ха-

¹ Львоўская навуковая бібліятэка АН УССР імя В. Стафаніка. Адзел рукапісаў. Карл. 75/п. 2, с. 75.

пала, і ён робіць упор на сачыненне ўласных кампазіцый, ноты некаторых з іх нават друкаваліся.

Перыяд, што надышоў пасля разгрому лістападаўскага паўстання, пазначыўся застоём у культурным жыцці, рэпрэсіямі, эміграцыяй інтэлігенцыі за граніцу. Творчым магчымасцям О. Кольберга цяжка было разгарнуцца, і пасля вяртання з Германіі ён пачынае прыватна выкладаць музыку ў розных мясцінах. У гэты час Кольберг ажыццяўляе падарожжа ў Гомель, Мінск, Вільню і іншыя гарады, пасля чаго праз Беласток накіроўваецца ў Варшаву.

1839 год Оскар Кольберг лічыў зыходнай датай сваёй збіральніцкай дзейнасці. Наогул з народнай творчасцю ён сутыкнуўся ў дзяцінстве, у роднай Пшысушы. Тады ж, яшчэ несвядома, характэрна сялянскіх песень паланіла хлопчыка. Пара юнацтва Кольберга шчасліва супала з росквітам польскага рамантызму, для якога характэрна зацікаўленасць грамадскасці жыццём і культурай простага народа. Многія пісьменнікі, мастакі, музыканты за аснову сваёй творчасці бралі фальклор. Дзейнасць блізкага сям'і Кольбергаў К. Браздзінскага, працы З. Даленгі-Хадакоўскага ў значнай меры прадвызначылі далейшы шлях Оскара. Ён набліжаецца да варшаўскіх мастакоў і пісьменнікаў. У адукаваных колах нямала сустракалася прадстаўнікоў, якія са шчырым захапленнем і разуменнем важнасці справы, а не аддаючы толькі даніну моднай плыні, пачалі рабіць разнастайныя замалёўкі, запісваць ад народа словы і мелодыі ўзораў яго вуснай творчасці, тым самым зберагаючы ад забыцця тое, што прайшло праз стагоддзі і захавалася ў свядомасці сялян. Неўзабаве і Кольберг «ідзе ў народ» — спачатку ў Варшаве пачынае запісваць фальклор ад асоб, якія паходзілі з розных куткоў Польшчы — памешчыкаў, прыслугі, салдатаў, рабочых. Збірае ён народныя песні і музыку і ў наваколлі Варшавы. Па тым часе ў друку з'яўлялася ўжо шмат публікацый і асобных выданняў народных твораў. За даволі кароткі тэрмін калекцыя Кольберга значна разраслася, што дало яму падставы падумаць пра ўласную кнігу. У 1842 г. падпісаны ўмовы на выданне яго зборніка «Песні польскага народа» («Pieśni ludu polskiego»). Новая страць усё больш і больш захоплівала Кольберга. Але прысвяціць ёй сябе цалкам ён пакуль што не мог. Каб мець магчымасць выпраўляцца ў вандроўкі па краі, ён

мусіў зарабляць грошы — спачатку працаваў у банку, потым перайшоў у Бюро Варшаўска-Венскай чыгункі, пазней служыў у Дырэкцыі дарог і мастоў. Не адмаўляўся таксама ад сціпрых выкладчыцкіх заробкаў, даючы прыватныя ўрокі музыкі. Як казаў Кольберг пра сябе, «этнаграфічны д'ябал» выганяў яго з дому звычайна пасля св. Яна, каб толькі ўвосень — у верасні, кастрычніку ці лістападзе — вярнуцца дахаты». Вярнуўшыся, Кольберг упарадкоўваў, сістэматызаваў здабытыя матэрыялы, публікаваў іх у газетах і календарых.

Акрамя ўласнаручных запісаў, зробленых непасрэдна з вуснаў народа, Кольберг увесь час знаёміўся з краязнаўчай літаратурай — навейшай і мінулых часоў, рабіў шматлікія выпіскі з дакументаў, твораў навуковай і мастацкай літаратуры, са старадрукаў і рукапісаў, якія мелі дачыненне да народнага жыцця, дапаўняючы імі сваю фальклорна-этнаграфічную калекцыю. Два дзесяцігоддзі запар нястомна, штогод вандраваў ён па Польшчы: аб'ездзіў — дзе цягніком, дзе на возе, а дзе пешшу — амаль усе куткі свайго краю і некаторыя сумежныя тэрыторыі.

За доўгія гады працы на ніве фалькларыстыкі збіральніцкія прыкмыслы Кольберга перажылі пэўную эвалюцыю. Напачатку ён задавальняўся запісамі мелодый і тэкстаў (лічыў, што неабходна іх запісваць толькі ў адзінстве), затым падключае апісанні абрадаў і звычайў, што можна назіраць ужо ў наступных выданнях 1846—1847 гг. «Вясельныя песні народа з музыкаю» («Pieśni ludu weselne z muzyką») і «Абрадавыя песні народа» («Pieśni ludu obrzędowe»). Кола зацікаўленасці збіральніка ўвесь час пашыраецца — ён ужо не абмяжоўваецца ранейшымі жанрамі і этнаграфічнымі апісаннямі, а таксама фіксуе асаблівасці гаворак, чары, гульні, танцы, запісвае народную прозу — казкі, паданні. Гэта быў шлях ад вузкай зацікаўленасці да народазнаўства ў шырокім разуменні. Адбыліся істотныя змены і ў характары запісвання матэрыялу. На першым этапе збіральніцтва Кольберг нярэдка падпраўляў народныя мелодыі, тым самым разбураючы іх аўтэнтнасць. Пазней ён становіцца прыхільнікам дакладнай перадачы народнага выканання — без дадаткаў, скарачэнняў ці выпраўленняў. Любое ўмяшальніцтва, аздабленне ўспрымаюцца ім як парушэнне характэра твора, і таму ён лічыць любыя даробкі недапушчальнымі. Можна меркаваць, што

ў некаторай ступені да такога пераканання прывяла Кольберга і думка Ф. Шапэна, які, азнаёміўшыся з адным з першых выданняў Кольберга, даволі крытычна, нават негатыўна, паставіўся да прэ-, інтэр- і постлюдый, што «ўпрыгожвалі» фартэпійны акампанемент народных песень. Пачынаючы з чарговага свайго зборніка «Песні польскага народа» (1857), Кольберг дакладны ў перадачы як слоў, так і музыкі народных твораў.

Адначасова са збіраннем фальклору не пакідаў Оскар Кольберг і кампазітарскай дзейнасці. Народныя мелодыі з'яўляліся асновай для яго ўласных сачыненняў. У плённыя 40—50-я гады Кольбергам створана шмат фартэпійных опусаў: мазуркі, паланезы, куявякі, вальсы, фантазіі, эцюды, песні. Выходзіла з-пад яго пяра музыка да спектакляў. Найбольшы поспех мела аднаактовая опера Кольберга «Кароль пастухоў» («Król pastgzy») на тэкст Тэафіла Ленартовіча, у 1859 г. пастаўленая тэатрам у Варшаве, дзе прайшла 7 разоў. Няскончанымі засталіся вадэвіль «Вяртанне Янкі» (або «Янка з-пад Айцова») і опера-ідылія «Веслаў».

У 1861 г. Кольберг канчаткова пакідае службу ў дзяржаўных установах і жыве за кошт урокаў музыкі і літаратурнай працы — піша для энцыклапедыі Аргельбранда артыкулы па музыцы і музыкалогіі. Між тым фальклорныя зборы сістэматычна папаўняліся. Ужо становілася відавочным, што тэматычны падзел матэрыялу ў далейшых выданнях робіцца немагчымым. Наперадзе ўяўляўся іншы мэтазгодны шлях — публікаваць сабранае ў адпаведнасці з рэгіянальным прынцыпам. У перспектыве бачылася манументальная серыя, якая б уключала матэрыялы па народнаму быту і творчасці кожнага рэгіёна Польшчы паасобку і тым самым давала канцэнтраваныя звесткі з усіх мясцовасцей краю і яго суседніх раёнаў. Рэгіянальны прынцып вымагаў не толькі шырыні, але і паўнаты ахопу неабходных звестак у кожным асобным выпадку. На жаль, сам Кольберг фізічна не ў стане быў уласнаручна забяспечыць гэтай паўнаты, бо амаль усю сваю збіральніцкую, сістэматызатарскую і публікатарскую працу праводзіў без чужой дапамогі, адзін. Этнаграфічная літаратура, што існавала на той час, таксама не давала магчымасці належным чынам ліквідаваць фактаграфічныя прабелы. І фалькларыст звярнуўся са старонак газеты «Бібліятэка Варшаўска» да чытачоў з просьбаю дапамагчы ў яго справе. Дапа-

можцаў-аматараў вышукваў Кольберг і ў паездках па краю, арыентуючы іх на збіранне звестак пра жыццё і творчасць народа. Далёка не ўсе карэспандэнты маглі выканаць атрыманае заданне кваліфікавана. Перасцярога прамінуць той ці іншы факт прыводзіла парою Кольберга да некрытычнасці ў адборы запісаў для публікацыі, што ў выніку адбівалася на агульным узроўні выданняў. Не заўсёды вытрымлівалі навуковую дакладнасць працы рамантычных народазнаўцаў. Ідучы на ўступку запісам невысокага навуковага ўзроўню, Кольберг імкнуўся з максімальнай вычарпальнасцю выкарыстаць вядомы, забыты ці зусім невядомы матэрыял, каб забяспечыць чытача паўнатаю інфармацыі пра кожны куток, дзе жыве польскі народ і этнічна блізкія, родныя яму па мове, па характару, па гістарычнаму лёсу суседзі.

Задума Кольбергам шматтомнай працы «Люд...» да той пары не мела прэцэдэнтаў у сусветнай навуцы. Асноўнае, што ўзвышае гэтую задуму і яе практычнае вырашэнне — пазітыўная і аб'ектыўная аўтарская пазіцыя ў адносінах да народа. Яна і прадвызначыла неўміручасць кольбергаўскай працы.

Кольберг выдатна разумеў: яго жыцця не хопіць на тое, каб ажыццявіць выданне ўсяго, што сабрана ім. У асабістым архіве, у папках, захоўваліся запісы для апрацоўкі, назіраныя амаль на працягу паўстагоддзя. Аднак ён не спыняў сваіх вандровак да самай старасці (да 1885 г.). Нават пры ўмове спрыяльных фінансавых акалічнасцей наўрад ці рэальна было ажыццявіць самому Кольбергу выпуск усяго «Люд...» А між тым кошт задуманага шматтомніка пераўзыходзіў фінансавыя мажлівасці збіральніка (усё выдавалася пераважна за ўласныя сродкі). Кольберг звяртаўся за дапамогай у Асалінэум, у Кракаўскае, Познаньскае навуковыя таварыствы, да прыватных асоб. Але не ўсе ўстановы маглі выдзеліць са сваіх фондаў матэрыяльную падтрымку Кольбергу. Бадай толькі Кракаўскаму навуковаму таварыству ўдалося дапамагчы вучонаму. Можна здзіўляцца, як у складаных жыццёвых умовах (трэба было ўвесь час думаць, дзе зарабіць грошы, каб выдаць наступны зборнік), пры пагрозе страты зроку ён змог на працягу 1865—1890 гг. выпусціць 33 тамы «Люд...»! Зразумела, з узростам, з вопытам прыйшлі і заслугі. У 1878 г. на Парыжскай выстаўцы за сваё выданне Кольберг атры-

маў бронзавы медаль камітэта выстаўкі. Пасля пераезду ў Кракаў стала прасцей з друкаваннем. А тым часам ішоў восьмы дзесятак...

30 мая 1889 г. у Кракаве адзначаўся 50-гадовы юбілей збіральніцкай дзейнасці Оскара Кольберга. На схіле гадоў ён быў удастоены ганаровых званняў розных навуковых устаноў. Кольберг узначальваў Этнаграфічную секцыю Антрапалагічнай камісіі, з'яўляўся ганаровым членам Таварыства музычнай адукацыі ў Галіцыі, Імператарскага Рускага геаграфічнага таварыства ў Пецярбурзе, Імператарскага таварыства аматараў прыроды, антрапалогіі і этнаграфіі ў Маскве і Татрскага таварыства ў Кракаве, членам-карэспандэнтам Акадэміі навук і Кракаўскага навуковага таварыства, членам Педагагічнага таварыства ў Львове, а таксама Археалагічнага і Антрапалагічнага камітэта, Таварыства партугальскіх журналістаў і пісьменнікаў у Лісабоне і інш.

Неўзабаве пасля юбілею старога, знямоглага Кольберга забрала да сябе сям'я Капярніцкіх. Амаль праз год, 3 чэрвеня 1890 г., у кватэры сваіх сяброў Оскар Кольберг памёр.

Паўнамоцтва на падрыхтоўцы да друку астатніх тамоў Кольберг завяшчаў Ісідару Капярніцкаму — вядомаму фалькларысту, сакратару Антрапалагічнай камісіі і рэдактару этнаграфічнага аддзела Акадэміі навук. Некалькі тамоў той падрыхтаваў і паспеў выдаць, аднак раптоўная смерць І. Капярніцкага ў 1891 г. надоўга спыніла публікацыю Кольбергавага шматтомніка. Толькі праз паўстагоддзя, пасля карэннага перавароту ў гістарычным лёсе польскага народа, пасля вызвалення Польшчы ад фашысцкай навалы (на шчасце, рукапісы Кольберга не загінулі пад час другой сусветнай вайны) узнікла рэальная магчымасць ажыццяўлення грандыёзнай задумы аднаго з буйнейшых сусветных фалькларыстаў. У 1960 г. Дзяржаўны савет Польскай Народнай Рэспублікі ў 70-ю гадавіну з дня смерці О. Кольберга ўхваліў праект поўнага выдання яго прац. І вось ужо трэцяе дзесяцігоддзе (перыяд гэты называюць «пасляваенным рэнэсансам Кольберга») становяцца на паліцы тамы Поўнага збору «Нестара польскай этнаграфіі», як ахарактарызаваў Оскара Кольберга Ян Карловіч.

Выданне ажыццяўляецца ў асноўным так, як задумаў збіральнік, з поўным улікам яго ўласных запісаў, матэрыялаў яго карэспандэнтаў, выпісак са шматлікай

фальклорнай і этнаграфічнай літаратуры XIX ст. і даўнейшых часоў. Праект шматтомніка «Люд...» Кольберг падрабязна агаварыў у лісце да дырэктара Асалінэум Аўгуста Бялёўскага ад 15 сакавіка 1869 г.²: «...Матэрыялы, сабраныя мною, што часткова ўжо апрацаваныя, часткова чакаюць апрацоўкі, з'яўляюцца асноваю для працы, якая павінна выходзіць пад назваю: «Люд. Яго звычайі, лад жыцця, мова, паданні, прыказкі, абрады, чары, забавы, песні, музыка і танцы». Кожная серыя (ці том) павінна ахопліваць этнаграфічнае апісанне адной правінцы; альбо на апісанне пэўнай правінцы можа прыходзіцца часам і некалькі серый у залежнасці ад ступені важнасці і колькасці назбіраных запасаў у маім партфелі».

Кольберг пералічвае ў гэтым лісце ўсе фальклорна-этнаграфічныя рэгіёны, матэрыялы па якіх сабраны ў яго архіве, вылучаючы на той час ужо надрукаваныя, падрыхтаваныя да друку, матэрыялы, над якімі вялася работа па ўпарадкаванню, матэрыялы, у значнай колькасці сабраныя, але якім яшчэ не хапае шмат дэталей, асабліва малюнкаў і музыкі, і ў заключэнне — матэрыялы, яшчэ мала сабраныя пра тую ці іншую правінцыю. Усяго ў пераліку атрымліваецца 62 серыі. (У адпаведнасці з гэтым аўтарскім планам-праспектам і ажыццяўляецца сучаснае выданне Поўнага збору прац Кольберга — 22 рэгіёны ахопліваюцца 61 томам.)

У адным з пунктаў праекта асобна пазначана канцэнтрацыя беларускіх матэрыялаў: «Серыя 42. Беларусь (Мінск, Віцебск і г. д.).

(Каштоўнымі з'яўляюцца звесткі, пададзеныя праз Ходзьку, Баршчэўскага, Рыпінскага (Парыж, 1839) і іншых; серыя гэта будзе дапаўненнем Я. Тышкевіча: «Апісанне Барысаўскага павета», Вільня, 1847)».

Дапускалася наяўнасць беларускіх матэрыялаў і ў іншых пазіцыях: «Пінскае і Валынскае Палессе», «Літва» і г. д.

Першая кніга шматтомніка «Люд...» («Sandomierskie») выйшла ў свет у Варшаве ў 1865 г. Пры жыцці, як ужо гаварылася, Кольберг паспеў выпусціць 33 тамы, прысвечаныя самым розным рэгіёнам. Найбольшую ўвагу ён, зразумела, удзяліў спрадвечным польскім землям.

² Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie. Wrocław—Poznań, 1965. T. 64. S. 294—308.

Але шматтомнік ніколі не меў бы такой вагі, калі б не ўключаў ускраінныя і сумежныя з Польшчаю тэрыторыі, сярод якіх была і Беларусь.

Том, прысвечаны Беларусі і Палессю, выпушчаны ў нашы дні на падставе архіўных папак (№ 28, 29), якія змяшчалі матэрыялы Піншчыны, Гродзеншчыны, Міншчыны і Віцебшчыны. Палескія публікацыі выходзілі яшчэ пры жыцці Кольберга³, але спыняцца на іх наўрад ці мэтазгодна, паколькі ўсе яны да апошняга слова ўвайшлі ў 52-гі том «Беларусь—Палессе» (1968)⁴, дзе ўпарадкаваны ў адпаведнасці з агульнапрынятым для ўсяго шматтомніка планам размяшчэння матэрыялаў.

Кольберг наведаў Беларусь толькі аднойчы, у 1837 г., калі настаўнічаў у Мітаве. Неаднаразова выказвалася меркаванне пра магчымасць фальклорна-этнаграфічных запісаў Кольберга пад час таго падарожжа. Аднак, на жаль, ніякія дакументы не пацвярджаюць гэта, ды і пачаткам сваёй збіральніцкай працы Кольберг называў пазнейшую дату. Верагодней за ўсё запісы рабіліся Кольбергам ад беларусаў-перасяленцаў не напачатку, а калі ў збіральніка ўзнікла жаданне ўслед за цэнтральнымі раёнамі Польшчы манаграфічна прадставіць і яе ўскраіны. (Да самастойных Кольбергавых запісаў з тэрыторыі сучаснай адміністрацыйнай Беларусі звычайна далучаюць толькі тыя, што былі зроблены на Брэсцкім Палессі.)

Асноўную частку беларускіх матэрыялаў у папках складалі выпіскі з публікацый Галамбёўскага, Зянькевіча, Рыпінскага, Тышкевіча, Крашэўскага, Баброўскага, Ажэшкі. Узбагацілі зборы Кольберга таксама паведамленні, дасланыя яго карэспандэнтамі. Кольберг не паспеў давесці да канца задуманыя па Беларусі і Палессю тэмы, у выніку чаго асвятленне многіх фактаў вызначаецца аднабокасцю, адсутнасцю паўнаты.

52-гі том Збору прац О. Кольберга пачынаецца з агляду прац пра Палессе і Піншчыну, напісаных папярэднікамі — Крашэўскім, Бернатовічам, Снядэцкім, Зянькевічам, Камінскім і інш. Праз публікацыі гэтых аўтараў і адбывалася знаёмства з Беларуссю. Яе гісторыка-

³ Kolberg Oskar. Baśni z Polesia // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1889. T. 13. S. 200—207; Ён жа. Zwyczaje i obrzędy weselne z Polesia // Там жа. С. 208—245.

⁴ Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie. Białoruś—Polesie. Wrocław—Poznań, 1968. T. 52.

этнаграфічнае апісанне ў асноўным раскрываецца ў томе на паўднёва-заходніх матэрыялах. Характарыстыка Пінска і Пінскага Палесся засноўвалася на творах Крашэўскага і Ажэшкі. Наваколле Слонімшчыны, у прыватнасці Жыровіцы, прадстаўлена вытрымкамі з прац А. Кіркора.

У раздзеле «Народ» змешчаны матэрыялы пра жыццё і сацыяльнае становішча сялян. Выкарыстаная па гэтаму пытанню Кольбергам літаратура (Галамбёўскі, Ажэшка) змяшчае звесткі з розных куткоў Беларусі — ад Пінскага Палесся да Віцебшчыны. Фрагменты знаёмяць з адзеннем сялян і іх стравамі, спосабам вядзення гаспадаркі, хатнімі заняткамі, земляробчымі працамі, транспартам і гандлем.

Народныя каляндарныя звычаі размешчаны ў томе ў храналагічнай паслядоўнасці пачынаючы з Новага года. 14 калядак і шчадравак гаспадару і іншым членам сям'і, а таксама апісанне ваджэння «казы» ўзяты з кнігі Р. Зянькевіча «Народныя песні, сабраныя на Піншчыне...» Кольберг імкнуўся не прапусціць ніводнага святкавання, звязанага з календаром беларускага селяніна. У залежнасці ад мясцовых традыцый пэўныя звычаі на розных тэрыторыях адзначаліся па-свойму адметна, з большым ці меншым выкарыстаннем мастацкіх элементаў. У некаторых адначасова з агульнараспаўсюджанымі існавалі свае лакальныя абрады.

Цыкл веснавых і летніх свят і абрадаў адабраны з публікацый Зянькевіча (Вялікдзень, Куст), П. Баброўскага (карагоды, Купалле), М. Чарноўскай (Радаўніца), Л. Галамбёўскага (русалкі). Зразумела, найбольшую каштоўнасць маюць не перадрукі чужых крыніц, а тыя этнаграфічныя і фальклорныя матэрыялы, сабраныя карэспандэнтамі і самім Кольбергам, якія да выхаду тома не былі нідзе надрукаваныя. Артыкул Кольберга «Звычаі і абрады» аказаўся разбіты на фрагменты і растварыўся ў томе. У раздзел «Шчодры вечар» трапілі з яго некалькі радкоў пра абрад калядавання, тэксты адной шчадроўкі, запісанай у в. Барова (Баравая), і дзвюх калядак (мяркуючы па асаблівасцях дыялекту, усе яны паходзяць з Піншчыны). З нотамі прадстаўлены адзін беларускі тэкст «А за пастушкамі каляда бяжыць», узяты з рукапісу невядомага аўтара пад назваю «Беларуская каляда, спяваная ў Віцебскай і Магілёўскай губернях».

Згадває Кольберг і пра валачобны абрад (у неадзначанай мясцовасці ён існаваў пад назвай «Хрэст», «Хрэшчык»), пра «нядзелю правадную», у якую кабеты неслі ў двор фарбаваныя яйкі, пра дзень св. Войцеха (на гэтую ж дату прыпадае ў католікаў святкаванне св. Ежы — Георгія, і характар яго правядзення нагадвае Юр'е ў праваслаўных), калі сяляне прыносяць на поле пірог велічынёй з шапку, качаюць яго са словамі: «Божа, дай такі каласочак, як той піражочак». Абрад «Куст» святкаваўся некалі на вельмі абмежаванай тэрыторыі, і апісанні яго (гэтаксама, як і тэксты адпаведных песень) з'яўляюцца вялікай каштоўнасцю сярод фальклорна-этнаграфічных набыткаў. Цікавыя дэталі паведамляе Кольберг аб правядзенні рэдкага звычаю: «...Адну з дзяўчат прыбіраюць «за куста»... ускладаюць ёй на галаву вянок з бярозы, а яе ўсю абвешваюць аерам ці іншым зеллем. Так, прыбраную ў зеляніну, яе праводзяць іншыя дзяўчаты і маладзіцы па вёсцы. Падыходзячы да двара і да кожнай хаты, спяваюць...» Апісанне гэтае праілюстравана 11 тэкстамі куставых песень, сярод якіх сустракаюцца і прымеркаваныя і менавіта такія, што выраслі непасрэдна з абраду:

Выйдзі, пане, з пакою
 І пані з табою,
 Пазволь нашаму кусту стаці,
 Перад вамі пагуляці,
 Па шырокай граніцы
 І ў тваёй святліцы..

Мы хадзілі пад гай зялёны,
 Збіралі цвет кляновы.
 Убіралі кусток маладзенькі,
 Шчоб вырас буйненькі.

Убралі куста ў барвінак,
 Нарабілі яму кпінак,
 Пазвольце ж кусту гуляці,
 А саракоўку дайце кусту заплаці.

Асабліваасці правядзення народам аднаго з самых таёмных, рамантычных свят — Купалля зафіксаваны Кольбергам у фрагменце «Св. Ян Хрысціцель. Купала»: «На свята тут затыкаюць асвечаныя травы ў падстрэшшы хат і прывязваюць на рогі каровам, каб адпужвалі ведзьмаў (чараўніц). Вечарам запальваюць над вадою агні і скачуць праз іх».

Апошняя этнаграфічная замалёўкай летніх абрадаў, якая прыпісваецца Кольбергу, у каляндарным цыкле былі дажынкі разам з дзвюма тыповымі песнямі «Наш пан маладзенькі» і «Ужэ сонца нізенька», зафіксаванымі хутчэй за ўсё ў наваколлі Пінска і Пружан: «Калі на полі пасля дажынак з пакінутага напаследак збожжа зрабляць так званую бараду — гэта значыць, два снапы ці нязжатыя пукі, звязаныя з сабою зверху стужкаю, — першая са жней дзеўка павінна прасунуцца праз адтуліну, пакінутую між тых снапоў, прычым жнеі, што стаяць вакол барады, не шкадуюць ёй дубцоў. Пасля гэтага яна бярэ вянок і ідзе да двара». Акрамя тэкстаў палескіх жніўных песень і апісання, у гэтым раздзеле з уласных рукапісаў Кольберга выкарыстаны дажынкавая мелодыя, пачутая на Міншчыне, у Люцынцы, а таксама разам з нотамі запісаная пад Вільняю, на Лідскім тракце, песня «Пажалі жыта, пажалі ярку, пойдзем да пані аж да фальварку», у лексіцы якой выразна адчуваецца ўплыў польскай мовы.

Сямейная абраднасць беларусаў прадстаўлена не поўнасю — без радзінных абрадаў і песень. З 16 уключаных груп вясельных матэрыялаў толькі чатыры ўзяты непасрэдна з рукапісаў Кольберга, тры з іх паходзяць з Пінскага Палесся. Яны падрабязна раскрываюць усе асноўныя этапы вяселля, багата змяшчаюць песень (адпаведна 21, 24, 55 тэкстаў). Другі фрагмент наогул амаль пазбаўлены этнаграфічных каментарыяў, уключае толькі песні з кароткімі рэмаркамі пра час і месца іх выкарыстання. Падабенства палескіх вясельных матэрыялаў Кольберга і Р. Зянькевіча адзначана ўкладальнікамі 52-га тома.

Чацвёрты фрагмент вяселля паходзіць з мясцовасці, дзе сам Кольберг ніколі не быў, «між Віцебскам і Полацкам, каля Дубовіка, Улы». Цяжка меркаваць, кім былі зроблены запісы — ці самім збіральнікам адыхадцаў з паўночна-ўсходняй часткі Беларусі, ці кім-небудзь з карэспандэнтаў. Гэтая падборка складаецца з 11 вясельных мелодый, адзначаецца іх прымеркаванасць да канкрэтных абрадавых этапаў: «На заручыны», «Калі маладую на пасад садзяць і распятаюць косу», «Марш, як едуць у царкву браць шлюб», «Калі вяртаюцца з царквы, іграюць у дарозе марш пад назваю «Напалеон» (над мелодыяй Кольберг пакінуў заўвагу: «Перакручаны польскі марш — напэўна, апынуўся тут з польскім вой-

скам у 1812 г.»), «Дадому», «Калі маладая не мае бацькі і маткі, сірата», «Калі маладую спаць кладуць» і інш. У падборцы мелодый прыведзены толькі адзін тэкст сірочай песні:

Рана-раненька кукавала
Зязюленька ў садочку.
Ест бацек многа і матак,
Раднога ні аднаго.

Некаму парадзінкі даць.
Благаславіце мяне,
Маладую княгіню,
У свяццоны дом уступіці.

З чатырох невялікіх фрагментаў пахавальных абрадаў адзін быў зроблены на сучасным беларуска-ўкраінскім паграніччы — у наваколлі Пінска і Любяшова. Нягледзячы на невялікі памер апісання, у ім адлюстраваны своеасаблівыя дэталі гэтага абраду: «Пахаванне адбываецца тут, як звычайна ў беднага люду, надзвычай сціпла. Труна скалочана з чатырох простых дошак, часцей дармовых. Дрэва на труну, аднак, некаторыя рыхтуюць загадзя. Калі ж узнікае патрэба ў дрэве, прыходзяць да пана і просяць пра «дэрэво на вічну хату».

Вялікі раздзел у томе ўтварылі песні (іх звыш 170), яны падзелены на народныя і шляхецкія з мяшчанскімі. Далёка не ўсе з іх можна залічыць да беларускага фальклору — некаторыя пазначаны выразнай рускай, украінскай або польскай моўнай афарбоўкай (асабліва шляхецкія). Большасць песень належыць да пазаабрадавай лірыкі. У томе вылучаны наступныя песенныя групы: Каханне (Залётныя песні. Вернасць. Згода. Бясшлюбнасць. Жаданне і нежаданне ажаніцца. Смутак. Страта вянка. Дакор. Скарга. Расстанне. Шкадаванне.) Замужжа. Сям'я. Балады. Войска. П'янства. Карчма. Цяжарнасць. Роды. Розныя. Дзядоўскія песні. Рэлігійныя песні. Як і для іншых раздзелаў тома «Беларусь — Палессе», шмат было ўзята з працы Р. Зянькевіча «Народныя песні, сабраныя на Піншчыне...» (каля 80 узораў). У адносінах да агульнай колькасці ўласна беларускіх песень вельмі мала. Гэта запісы з-пад Вільні, Гродна, Ліды, Нясвіжа, Слоніма, і ўяўляюць яны ў асноўным варыянты даволі пашыраных сюжэтаў: «Валы мае, валы, два паловыя», «Эй, пагнала дзяўчынанька ягнятка ў

поле», «Гуляць, хлопцы, гуляць», «Не пайду з карчомкі, гарэлкі не піўшы», «А ў бару сасна калывалася» і г. д. Асобна з чарнавых і чыставых рукапісаў Кольберга прадстаўлена 19 мелодый без тэкстаў, запісаных пад Кобрынам, Мінскам, Мазыром, Полацкам, Віцебскам і Магілёвам.

Некалькі кольбергаўскіх запісаў поруч з іншымі матэрыяламі трапіла ў раздзел «Вераванні». Мяркуецца, што тры кароценькія апавяданні пра буслоў былі складзены ў наваколлі Пружан. У першым з іх расказваецца пра тое, як шляхціц прымацаваў птушцы нашыйнае кальцо з лацінскім надпісам, што азначаў: «Гэты бусел нарадзіўся ў Польшчы». Зімою, калі бусел трапіў на поўдзень, адзін чалавек, убачыўшы акальцаваную птушку, загадаў зрабіць ёй ашыўнік, упрыгожаны жамчужынамі і каштоўнымі каменнямі, і на ім выгравіраваць: «Пасылаем бусла з дарамі Арабіі». Бусел вярнуўся да ранейшага шляхціца з дарункамі. У другім апавяданні паведамляецца, як пан, злавіўшы бусла, пасадзіў яго ў печ, каб прыгатаваць да стала. Бусліха ж праз расчыненыя дзверы заляцела ў хату і прама ў печ, дзе згарэла разам з буслам. Трэцяе апавяданне змяшчае гісторыю пра тое, як пастухі жартам падклалі ў буслінае гняздо лебядзіныя яйкі. Калі ж з іх вылупіліся невядомыя птушаняты, буслы сабраліся на сход, абкружылі бусліху і вынеслі свой прысуд, пасля чаго тая ўзляцела ўгору і з вышыні, склаўшы крылы, як камень, упала на зямлю.

У многіх вусных апавяданнях звяры, птушкі і нават расліны надзяляліся таямнічымі чарадзейнымі здольнасцямі. Нават ірэальны, казачны свет у народных уяўленнях набываў канкрэтныя, жыццёвыя ўласцівасці. Так, напрыклад, зараза (мор, эпідэмія) малявалася фантазіяй народа ў вобліку маладой дзяўчыны, апранутай у белае, якая ходзіць ад сяла да сяла, а часам ператвараецца ў белага сабаку. Каб адагнаць заразу, трэба ставіць на рагах вуліц, у полі тапалёвыя крыжы ці асінавыя калкі на брамах і платах. Даволі дасціпна выглядае ў народным пераказе і партрэт д'ябла: «...гэта немец у чорным фраку, каб ззаду прыкрыць хвост, а спераду куца, на галаве трохкутны капялюш, каб прыкрыць рогі...» Здараецца, уяўляюць д'ябла ў вобразе чорнага птаха.

На Палессі былі зроблены два запісы старажытнайшага фальклорнага жанру — замоў. Аднак прыведзены яны на-польску. Раздзел «Вераванні» змяшчае шмат ці-

кавых матэрыялаў, праўда, усе яны з'яўляюцца выпіскамі з раней апублікаванага.

Пэўную каштоўнасць у томе «Беларусь—Палессе» мае раздзел «Паданні. Казкі. Прыказкі» ўжо таму, што пад некалькімі творамі пазначана: «Мясцовы запіс Оскара Кольберга». Але значэнне іх магло быць яшчэ большым, калі б збіральнік быў паслядоўным пры фіксацыі моўных асаблівасцей фальклору беларуска-ўкраінскага пагранічча. Некаторыя казкі надрукаваны на літаратурнай польскай мове, і толькі 6 сюжэтаў захавалі аўтэнтычную мову палескага дыялекту. Сярод іх «Пра папа, які есці слугам не даваў». «Пастух і царэўна», «Дачка і падчарыца» (у двух варыянтах), «Разумны дурань», «Пра анёла і змея». У кожным з твораў аднолькава і вельмі агульна вызначана месца запісу: «Палессе». Казкі «Пра Пакацігарошка», «Пра пеўня», «Пра папа і дзяка», «Яўрэй і селянін», запісаныя ў вёсцы Ямна Кобрынскага павета і ўзятыя з рукапісаў Кольберга, пераказаны польскаю моваю.

Фальклорная частка тома завяршаецца невяліччай падборкай выслоўяў і прыказак, сабраных на Піншчыне. Сярод 33 нумароў сустракаюцца цікавыя парэміяграфічныя ўзоры, напрыклад скорагаворка «Як з Пракопам, так без Пракопа. А з Пракопам, кабы з попам»; прымета «Як зіма марозна і вясна цяпленька, то й азіміна і ярына харашэнька»; выслоўе «Каб да панскага розуму і хітрасць мужыцка, то мужык прапаў бы. Але шчоб да хітрасці мужыцкай розум панскі, то ўжэ зоўсім добра было мужыку»; прыказкі-назіранні: «Калі гарэлку зажываеш, то і грошы не збіраеш», «Няма хаткі без звадкі», «Сатварыў Бог душу ні ў пень, ні ў грушу» і г. д.

Заклучны раздзел тома, прысвечаны мове народа, які насяляе беларускі край, цалкам узяты з вядомай працы П. Баброўскага «Гродзенская губерня».

Матэрыялы беларускага паходжання трапілі таксама ў 53-ці том кольбергаўскага збору «Літва»⁵. Аднак тут яны ў большай ступені, чым у томе «Беларусь—Палессе», аказаліся запазычанымі з разнастайных крыніц (пераважна друкаваных). У адным з рукапісаў невядомага аўтара зафіксаваны дзве пададзеныя ў арыгінале замовы — ад зубоў і ад гадзіны:

⁵ Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie. Litwa. Wrocław—Poznań, 1966.

«Малады маладзік, чы баляць мерцвяном зубы? — Не баляць, не шавяляць. Няхай і мне не баляць».

«Выймі сваю ярасць, бо калі не выймеш, то я пайду да святога Міхала Арханіла і да Святога Духа; будзе вас выбіраць жалезніца... Вым свае ярасці...»

Тытанічная дзейнасць О. Кольберга разглядалася ў дадзеным артыкуле пераважна ў дачыненні да беларускай фалькларыстыкі. Было б несправядліва папракаць яго працы ў празмернай кампільтацыі, у невялікай колькасці ўласна беларускіх матэрыялаў (запісаныя на Палессі з большым правам можна аднесці да Украіны): па-першае, яго асноўныя зацікаўленні былі звязаны з Польшчаю, а па-другое, праца па беларусістыцы не была ім завершана.

Калі ж падсумоўваць вынікі ўсяго сабранага ім, то зноў трэба звярнуцца да лічбаў, якія красамоўна сведчаць пра навуковы подзвіг стваральніка «Людз...» Гэты бяспрыкладны збор налічвае каля 25 тысяч польскіх і славянскіх песень і танцаў з мелодыямі, каля 2 тысяч казак і іншых народных апавяданняў, каля 18 тысяч прыказак, загадак, праклёнаў і г. д., багацейшы матэрыял па народнай міфалогіі і дэманалогіі, па народнай медыцыне, звычаях і абрадах палякаў і іх суседзяў. Широка прадстаўлены ў апісаннях фізічныя і псіхічныя асаблівасці народа, яго паходжанне, будаўніцтва, матэрыяльная і духоўная культура.

Оскар Кольберг сваёй самаадданай шматгадовай збіральніцкай і выдавецкай дзейнасцю склаў у гісторыі польскага народазнаўства цэлую эпоху. Імя Кольберга называецца ў ліку слаўнейшых сыноў яго Айчыны.

Зыгмунт Глогер

Творчая спадчына Зыгмунта Глогера ўжо нават пры першапачатковым азнаямленні з ёю ашаламляе і сваімі бязмежнымі памерамі, і разнастайнасцю аўтарскіх інтарэсаў. Галоўнымі рысамі гэтага чалавека была звышнатуральная, здавалася, працаздольнасць і непахісная мэтанакіраванасць. Сам Глогер прызнаваўся, што ніводнай гадзіны ў жыцці не патраціў на гульню ў карты, не быў ні разу на скачках, балях, маскарадах, на маёўках, задавольваўся толькі пяццю гадзінамі сну ў суткі («Ці дома, ці ў падарожжы — я заўсёды паслухмяны пеўню»). Усё жыццё Глогера падпарадкоўвалася толькі справе, толькі працы. І разам з тым нельга не падзівіцца дзiesiąткам кніг і зборнікаў, сотням артыкулаў, манументальнаму выданню «Старапольскай энцыклапедыі», створаных усяго адным чалавекам. Кола спецыяльнасцей, якімі валодаў Глогер, надзвычай шырокае: гісторыя, краязнаўства, геаграфія, этнаграфія, фалькларыстыка, археалогія, мовазнаўства, мастацтвазнаўства, літаратуразнаўства, эканоміка, сельская гаспадарка, статыстыка... Нават спецыяльныя даследаванні, прысвечаныя Глогеру, не столькі па віне аўтараў, колькі з-за агромністасці прадмета даследавання выглядаюць беглымі, бо грунтоўны агляд яго твораў сам мог бы скласці не адзін том. Наша задача — спыніцца пры разглядзе дзейнасці вучонага на тым, што было непасрэдна звязана з Беларуссю, з вуснай паэзіяй яе народа.

Зыгмунт Глогер нарадзіўся 3 лістапада 1845 г. у маёнтку Каменка Падляская Аўгустоўскага павеата ў сям'і Яна Глогера і Міхаліны Война. Адукацыя хлопчыка пачалася рана, з навучання музыкай. Акрамя нанятых настаўнікаў па розных прадметах з сынам займаўся бацька — чалавек надзвычай шырокіх ведаў (валодаў некалькімі мовамі і дакладнымі навукамі, разбіраўся ў мастацтве), яго здольнасці несумненна перадаліся сыну. Хатнюю навуку, якая працягвалася да 1858 г., дапоўніў прыватны пансіянат Ляшчынскага ў Варшаве. Затым была Школа Глуўна (1865—1867). У гэты перыяд адбылося знаёмства Глогера з пісьменнікам Адамам Плугам (А. Пяткевічам), на кватэру якога, празваную жартам яе наведвальнікамі «караван-сараем», збіраліся цікавейшыя людзі свайго часу і тыя, хто прынёс славу айчынай навуцы і культуры пазней. Сярод іх Міхал Федароўскі — будучы стваральнік манументальнага шматтомніка «Люд беларускі» і мастак Андрыёлі, з якімі затым Глогер шчыра сябраваў і супрацоўнічаў. Да раніцы зацягваліся тут дыскусіі гісторыкаў, мастакоў, вучоных. Вечары ў Плуга сталі сапраўдным універсітэтам для маладога Глогера. Ён, паводле слоў Федароўскага, у той час «вясёлы, стройны юнак у сівой мазавецкай шапцы на правым вуху», стараўся не прапускаць магчымасці наведвацца ў таварыства, якое, па сутнасці, фарміравала яго інтарэсы і міжволі вызначала далейшы жыццёвы шлях. Невыпадковым стаў яго выбар у Кракаўскім універсітэце, куды ён паступіў у 1868 г., такіх дысцыплін, як гісторыя і археалогія.

Побыт і вусная паэзія народа цікавілі Глогера яшчэ ў маладыя гады. З 16-гадовага ўзросту ён пачынае запісваць народныя песні і паданні. Першыя яго працы, надрукаваныя ў «Бібліятэцы Варшаўскай», прысвечаны паданням і абрадам з ваколіцы Тыкоціна. У 1869 г. Глогер выкарыстоўвае бацькаву датацыю і выдае кнігу «Вясельныя ўрачыстасці»¹. Пераважная большасць выпушчаных экзэмпляраў падпісана псеўданімам Прускі, узятым аўтарам з родавага герба². Кніга мела вялікую каштоўнасць таму, што змяшчала падрабязна распісаны ход вясельнага абраду на ўсёй тэрыторыі Польшчы. Бе-

¹ Obchody weselne przez Pruskiego. Kraków, 1869. Cz. 1.

² Пра паходжанне рода Глогераў гл.: Syska H. Zygmunt Gloger. Warszawa, 1963. S. 7—10.

ларускія матэрыялы запазычаны Глогерам з прац Р. Зянькевіча, Я. Тышкевіча, Я. Чачота. Асабліваю значнасць надавалі зборніку апісанні і фрагменты абрадаў, сабраныя самім складальнікам у наваколлі Ломжы, Тыкоціна, Беластока, Вельста, Сувалак, Пружан — у многіх з гэтых мясцін этнаграфічныя звесткі да таго часу ніколі не фіксаваліся.

На працягу свайго жыцця Глогер яшчэ не аднойчы выпускаў песенныя зборнікі. Да найбольш значных адносяцца «Старадаўнія думы і песні», куды ўвайшлі песні пра каханне, баладныя, вясельныя, купальскія, гульнівыя, калядныя, «Скарбчык», «Кракавякі», «Куявякі, мазуркі», «Штогадовыя звычаі», «Вясельныя святы». У апошнім цяжка вылучыць песні з беларускамоўнай тэрыторыі, паколькі ўсе яны перададзены складальнікам па-польску. Гэта не адзінае непатрэбнае ўмяшальніцтва Глогера ў тэксты. Даследчык яго навуковай дзейнасці Г. Сыска піша: «У глогераўскай апрацоўцы песні страчвалі часта ўласцівую ім арыгінальнасць, паколькі аўтар бесклапотна выкрэсліваў і змяшчаў у друку пэўныя фрагменты, аб'ядноўваў лёгкай рукою некалькі песень у адзінае цэлае, згладжваў важнейшыя рысы гаворак, падганяючы пад літаратурную мову і г. д.»³ Моўная нівеліроўка была выклікана грамадска-асветнымі мэтамі, якія ставіў перад сабой аўтар, каб папулярныя выданні атрымаліся зразумелыя ва ўсіх кутках Польшчы.

Глогеру належыць звыш 1000 уласных запісаў песень. Ён вельмі любіў народную песню, разумеў і цаніў яе больш, чым які іншы музычны жанр. Менавіта ёю здавальнялася часта яго страсць да старажытнасцей: «У песні захоўваецца тое, што заснула ў магілах, на якіх параслі ўжо старыя дубы. І як няма народа, што не меў бы сваіх песень, так няма славянскага племені, якое б не любіла родныя песні. Пазбаў славяніна песні, і ён перастане быць славянінам»⁴. Глогер са шкадаваннем адзначаў, што адыходзяць у мінулае звычаі збірацца разам дзе-небудзь за вёскаю і спяваць даўнейшыя песні, што не відаць вешчых дзядоў, якія хадзілі калісьці па вёсках з ліраю ці гусямі.

³ Syska H. Zygmunt Gloger. S. 125.

⁴ Starodawne dumy i pieśni / Zebrał Zygmunt Gloger. Warszawa, 1887. S. 2.

Высока цаніў Глогер лірыку і сам абрад буйнейшага народнага свята — вяселля: «Як дзень без сонца, як цела мёртвае без душы, так нашы святы вясельныя былі б без старых песень і грання, без старадаўняга танца і вясельнага каравая. Таму што гэты наш спрадвечны сялянскі звычай быў устаноўлены і асвечаны согнямі пакаленняў нашых продкаў на працягу незлічоных стагоддзяў. Так было, так ёсць і так быць павінна»⁵.

Свой нарыс «Ці спявае яшчэ польскі народ?» (1905) Глогер прысвяціў тагачаснаму лёсу айчыннага фальклору. У ім ён раскажаў пра некаторых збіральнікаў вуснапаэтычнай народнай творчасці, асаблівай увагаю адзначыўшы пры гэтым О. Кольберга. Падзяліўся аўтар і асабістым фалькларыстычным вопытам, паведаміў гісторыю ўласных фальклорных выданняў — кніг «для народа, якія змяшчалі ў сабе зборы лепшых старых песень-мелодый, паданняў, прытчаў, звычайў і г. д., адным словам, усяго таго, што... павінна застацца назаўсёды ў вуснах народа як абавязковы задатак да духоўнай творчасці наступных пакаленняў». Глогер перакананы, што актыўным выданнем фальклорных твораў можна спыніць іх заняпад і аднавіць народныя традыцыі абрадаў і спеваў. Аўтар нарыса падкрэсліваў, што, выдаючы свае шматлікія фальклорныя зборнікі, ён дамагаўся, каб яны былі даступныя для шырокіх і бедных слаёў вясковага насельніцтва.

Асобнае месца займае сабраны Глогерам зборнік «Польскі год у жыцці, традыцыі і песні»⁶. Кніга ўяўляе сабой звод мастацкіх твораў (вершаваных і пражайтных), этнаграфічных апісанняў і нататкаў, у якіх прасочваецца гадавы цыкл каляндарных абрадаў — як земляробчых, так і царкоўных. Адпаведна чатыром порам года кніга мае чатыры раздзелы: зіма, вясна, лета, восень. Нярэдка ў кнізе можна сустрэць сярод аўтараў імёны, звязаныя з Беларуссю: Сыракомля, Адам Міцкевіч, Эліза Ажэшка, Міхал Федароўскі, Марыя Радзевіч. Амаль да кожнага свята пасылае свае нататкі і сам Глогер. У пераважнай большасці іх фактычны матэрыял кампілятыўны, аднак, пададзены ўзнёсла і займальна, для шыро-

⁵ Gody weselne. 394 pieśni i śpiewek weselnych polskich z ust ludu i źródeł etnograficznych drukowanych / Zebrał Zygmunt Gloger. Warszawa, 1880. S. 1.

⁶ Rok Polski w życiu, tradycji i pieśni / Przedstawił Zygmunt Gloger. Warszawa, 1900. Wyd. 2-e.

кага чытача ён меў вялікую цікавасць. Кніга багатая праілюстравана гравюрамі і малюнкамі многіх мастакоў.

На самым пачатку 70-х гадоў Зыгмунт Глогер пераязджае з жонкаю Аляксандраю — дачкою свайго сябра, беларускага пісьменніка Аляксандра Ельскага — на Падляшша, каб прыняць у спадчыну ад бацькі фальварак Яжэва, што знаходзіўся пад Беластокам, пры Варшаўскім тракце, у 12 кіламетрах ад станцыі Ланы. З гэтым кутком, які ўяўляў сабою этнічны ўзмежак Беларусі і Польшчы, звязана ўсё наступнае жыццё вучонага. Адсюль ён пасылаў свае шматлікія артыкулы, падарожныя і гістарычныя нарысы, успаміны ў рэдакцыі розных газет і часопісаў: «Przegląd Polski», «Biblioteka Warszawska», «Tygodnik Ilustrowany», «Gazeta Polska», «Gazeta gandlowa», «Kronika rodzinna», «Wieniec», «Kwiaty» і інш. Удалечыні ад гарадской мітусні вучонаму лягчэй працавалася. Аднак і тут ён не адчуваў ізаляванасці — сустрэчы з сябрамі і калегамі не спыняліся ў Яжэве да канца жыцця Глогера. Сюды прыязджалі той жа Федароўскі, Кольберг, Ян Карловіч, Генрык Сянкевіч (апошні, знаёмы з Глогерам яшчэ па Школе Глуўнай, наведваўся да яго ў фальварак перад напісаннем свайго славутага «Патопу», каб азнаёміцца з гістарычнымі паданнямі, неабходнымі для стварэння ў рамане гераічных вобразаў). Прыязджаў у Яжэва брат Аляксандра Ельскага — скрыпач Міхал Ельскі, які даў некалькі канцэртаў у наваколлі і тут жа ад сялян запісаў шмат народных мелодый. Весці актыўную працу воддаць ад навуковых цэнтраў дапамагала Глогеру багатая хатняя бібліятэка.

Аднак лічыць Глогера кабінетным вучоным памылкова. Лёгка на пад'ём, заўсёды ў пошуках новых і новых матэрыялаў, вандраваў ён па роднаму краю. Цікава, што за ўвесь свой век Глогер ні дня не пабыў па-за межамі славянскага свету. Не дзіўна, што эпіграфам да 4-томнай «Старапольскай энцыклапедыі» ён паставіў словы: «Чужое ведаць — добра, сваё — абавязак». «Малоды хлопец з-пад Нарэва з шырокім лётам і палымым сэрцам ахапіў усю зямлю польскую і вырас у сталага мужа, зрок якога не ўпусціў ніводнага закутка Айчыны», — пісаў пра Глогера крэйзнаўца Аляксандр Янкоўскі⁷.

Сярод цікавых яго вандровак было падарожжа ў Бе-

⁷ Цыт. па кн.: Syska H. Zygmunt Gloger. S. 108.

лавежскую пушчу вясною 1881 г. разам з Генрыкам Сянкевічам. У выніку на старонках «Тыгодніка Польшкага» (1899) з'явіўся цікавы нарыс, які затым пабачыў свет асобнай кнігай. Мясцовае насельніцтва, за выключэннем жыхароў некалькіх вёсак мазавецкага паходжання, Глогер называў русінамі, а не бела-, чорна-, мала-, чырво-нарусамі, таму што, паводле яго слоў, народ пушчы ніводнай з прыметнікавых назваў не ведае і, называючы сябе, не ўжывае іх ніколі: «Мы спрадвеку тутэйшыя,— паведамляе народ»⁸. Аднак сярод гаворак Глогер указвае на дзве: беларускую і ўкраінскую (маларускую), у апошняй вылучае некалькі дыялектаў. Так званае дзеканне, характэрнае для беларусаў, устанаўліваецца вучоным у паўночным напрамку ад Белавежскай пушчы. У цэлым праца ўяўляе гісторыка-геаграфічны нарыс, праілюстраваны фотааздымкамі і малюнкамі. Вобразна і эмацыянальна апавядаецца пра белавежскія лясы: «Малады лес усёю сілаю імклівага руху прагне прабіцца да святла, як народ тут кажа, «каб пагаманіць з небам»⁹. Расказвае аўтар таксама пра зуброў, іх норавы і сумны лёс у Белавежскай пушчы. У прыватнасці, прыгадвае факт мінулага, калі папа рымскі Леў X, дазнаўшыся, што зубры яшчэ існуюць на зямлі, загарэўся займець хаця б чучала рэдкай жывёлы. Каб задаволіць жаданне папы, Радзівіламі быў дадзены загад адлавіць звера. Плоцкі біскуп — пасрэднік паміж папам і магнатамі ў сваю чаргу даручыў сакратару даць паэтычнае апісанне звера. Вынікам з'явілася славутая «Песня пра зубра» Міколы Гусоўскага, якая пабачыла свет у Кракаве ў 1523 г.

Нярэдка падарожныя дзённікавыя запісы Глогера ператвараліся ў цыклы нарысаў. У адным з іх, апублікаваным у газеце «Край» пад рубрыкай «Лісты з правінцыі», Глогер расказаў пра сваё наведванне Ляхавіч, дзе захаваліся рэшткі муроў старажытнай крэпасці і замка. Заехаў ён і ў праслаўленае Паўлюком Багрымам мястэчка Крошын, што знаходзілася паблізу ў трох мілях. Не мог, вядома, не заўважыць і не ацаніць знаўца народнай культуры пакінуты легендарным паэтам шэдэўр кавальскага майстэрства — жырандоль, якая вісела ў мясцовым касцёле. У дэтальным разглядзе мястэчка Глогер спыняе ўвагу на могільніку, дзе была пахавана родная сястра і

⁸ Gloger Z. Bielowieża. Warszawa, 1907. S. 12.

⁹ Там жа. С. 16.

крэўныя Ігната Дамейкі — сябра Адама Міцкевіча, расказвае і аб прыездзе ў гэты край незадоўга перад тым самога Дамейкі разам з паэтам А. Адынцом і пасадцы імі двух дубкоў у знак вернасці іх філарэцкай дружбе. Паведаміў у сваіх нататках Глогер таксама пра археалагічныя здабыткі ў Крошыне. Больш падрабязна спыніўся на цікавым этнаграфічным звычаі «Кудзельніца», або «Маланка», які адзначаўся на Запусты крошынскімі мяшчанами: «Было гэта шэсце, у якім удзельнічалі і мястэчка і двор. На чале яго ехаў прыбраны рыцар, за ім на кані баба, што прадстаўляла сабою старую папрудуху; далей ехалі звязаныя разам санкі, на іх вярхоўкамі была ўмацавана вертыкальная жордка як мачта, на жордку насаджана кола ад воза, а на коле сядзеў хлопец, прыбраны ў маладую папрудуху з верацяном і кудзеляй у руцэ. Стоячы на санках, чародка моладзі падтрымлівала жордку і спявала»¹⁰. Шкада, што пры апісанні назіральнікам не прыведзены песенныя тэксты.

Цікавае ўвасабленне ў творчасці Глогера знайшло яго падарожжа па рэках роднага краю: Нёману, Вісле, Бугу і Бобры — у працы «Далінамі рэк»¹¹, прадмову да якой напісала Эліза Ажэшка. У раздзеле «Падарожжа па Нёмане на лодцы» аўтар расказаў пра адметнасці надрэчных жыхароў, у прыватнасці, адзначаў, што ў Ганьчы Белай усе гавораць між сабою «на беларускім дыялекце», што ў параўнанні з мазурам «русін» амаль заўсёды пануры і спявае на сумнай ночце. З захаваннем асаблівасцей мясцовага вымаўлення прыводзіць Глогер узор беларускай вясельнай песні:

Наехала госцікаў поўны двор,
Ай, зазнай, пазнай, каторы твой?
Што ў зелені, што ў чэрвені, то не мой,
Што ў сівеньку, на вараненьку, то-то мой,
Што за столікам і з пахолікам, то-то мой...

Акрамя «дум», што часцей «ідуць з засмучанага сэрца дзяўчыны», наднёманцы маюць і песні жартоўныя, і Глогер далей цытуе тэкст зусім іншага характару:

Казалі: сват пан, пан,
А на нём саломен жупан,
Лукам аперазаўся,

¹⁰ Kraj. 1889. № 43. S. 15.

¹¹ Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy / Przez Z. G. Warszawa, 1903.

За шляхціца пісаўся,
А нагавіцы з кастрыцы,
А рукавіцы з мятліцы...

Жартоўны матыў гучыць і ў дажынкавай песні, спяванай сялянамі перад панскім домам пры паднясенні вянка:

А наша паня не рада госьцям,
Схавалася з ягамосцем,
Плён нясём, плён...¹²

У раздзеле «Буг» Глогер таксама заставаўся цікавым субяседнікам чытача. Даючы гістарычныя звесткі пра наваколле, ён прыпыняўся ля кожнага колькі-небудзь значнага помніка, падрабязна аналізаваў яго. Не абмінуў вучоны этнаграфічных паведамленняў, дакладна апісваючы жылло, адзенне, заняткі, характар мясцовага люду. Кніга была праілюстравана фотаздымкамі, а таксама малюнкамі мастака Юльяна Машынскага, які ў падарожжы па Бугу склаў Глогеру кампанію. Варта адзначыць, што зрэдку друкаваліся і ўласныя замалёўкі Глогера.

Вынікі вандровак па Беларусі леглі і на старонкі іншых асобных выданняў.

У «Гістарычнай геаграфіі польскіх земляў»¹³, апісваючы правінцыі і ваяводства, Глогер спыняецца на разглядзе Віленшчыны, Смаленшчыны, Полаччыны, Навагрудчыны, Віцебшчыны, Брэстчыны, Мсціслаўшчыны, Міншчыны, падае гістарычны нарыс, геаграфічнае размяшчэнне, звесткі пра асобныя гарады.

У сваім «Этнаграфічным альбоме»¹⁴ Глогер змясціў малюнкi «ліцвіна» і «ліцвінкі» са Свянцянскага павета, фотаздымак беларуса з Дзісенскага павета, селяніна і шляхціца з Мінскай губерні. Прыцягваючы цікавы іконаграфічны матэрыял, складальнік і аўтар разгледзеў у гісторыка-этнаграфічным аспекце народы, якія, паводле яго слоў, насяляюць «сэрца прастой славяншчыны, г. зн. землі, што размяшчаюцца між Балтыкаю і Дняпром».

Вабіла вучонага да сябе і старажытная Вільня. З ёй быў злучаны лёс такіх слаўных постацей, як філаматы і

¹² Dolinami rzek... S. 29.

¹³ Gloger Zygmunt. Geografia historyczna ziem Polski. Kraków, 1900.

¹⁴ Album etnograficzne Zygmunta Glogera. Warszawa, 1904.

філарэты, Міцкевіч, Славацкі, Сыракомля... У Вільні адбылася сустрэча Глогера са старэнькім ужо ў той час Яўстафіем Тышкевічам — аўтарам шэрага навуковых прац пра беларускі народ (у прыватнасці, кнігі «Апісанне Барысаўскага павета»), апекуном айчынай археалогіі. Агульныя інтарэсы і ўзаемная сімпатыя зблізілі гэтых людзей, між імі завязалася перапіска, якая цягнулася нядоўга: у хуткім часе Я. Тышкевіч памёр.

Кожная паездка Глогера па краю мела сваю адметнасць. Чым толькі не даводзілася яму падарожнічаць: цягніком, фурманкаю, на лодцы, пешшу. Здаралася нават начаваць на стале ў вясковай карчме. У чужых, асабліва глухіх краях, наведванне незнаёмага чалавека парою выклікала насцярожанасць. Адночы пад Драгічынам ксёндз палічыў Глогера з мастаком за беглых злачынцаў, пра якіх напярэдадні прачытаў у газеце.

Родныя мясціны — наваколле Яжэва, Тыкоціна — з самага пачатку дзейнасці Глогера і да апошніх дзён былі цэнтрам яго ўвагі. Зноў і зноў у сваіх працах вучоны вяртаўся да звычайў і вуснай творчасці сялян гэтага вельмі цікавага рэгіёна, які ўвабраў у сябе рысы польскай, беларускай і ўкраінскай культур. У адной з першых сваіх прыкметных прац, створаных на тутэйшым матэрыяле, — артыкуле «Ноч напярэдадні Івана Купалы»¹⁵, Глогер узяў прынцыповае для айчыннага народназнаўства пытанне пра неабходнасць занатоўвання і вывучэння старажытных абрадаў. У іх падтрымцы і папулярызацыі ён бачыў трываласць нацыянальнага самаўсведамлення і з гонарам пазней адзначыў, што пасля яго публікацый купальскія звычаі пачалі адраджацца ў мясцінах, дзе паспелі перажыць заняпад.

Спробай падагульнення народнай рытуальнай тэрміналогіі стаў артыкул Глогера «Вясельныя назвы, выразы і прадметы, ужываныя пры вясельных народных абрадах на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай»¹⁶. У алфавітным парадку размешчаны тэрміны, звязаныя непасрэдна з вяселлем, да якіх пасланы аўтарскія тлумачэнні. Напрыклад: «Бабка — на Беларусі да вясельнай дружны належыць і бабка маладой, ці старая кабета...

¹⁵ Gloger Zygmunt. Kópalnocka (Sobótka) // Tygodnik Ilustrowany. 1868. T. 1. Seria 2. N 5.

¹⁶ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. 1877. T. 1, dział 3. S. 80—96.

якая выконвала абавязкі пры яе нараджэнні». Сустрэкаюцца таксама такія чыста беларускія паняцці, як «дружка», «дзявічы вечар», «каліна», «перапечка», «пярэзва», «запоіны» і г. д. Ёсць пры гэтым спасылкі на выданні П. Шэйна, Я. Тышкевіча, Р. Зянькевіча.

У ліку каляндарных абрадаў, да асвятлення якіх звяртаўся Глогер, было веснавое свята Юр'я¹⁷. Лепшыя спявачкі, прыбраўшы галовы першацветам, выходзілі гукаць вясну, а на ноч, як калядоўшчыкі і валачобнікі, ішлі гуртам па сялу, каб выказаць пажаданні і сваім «спевам і музыкай напоўніць вясковыя двары». Аўтар пастараўся паказаць і непасрэдныя асабістыя ўражання: «Калі я толькі прыбыў у гэтыя мясціны і, першы раз ідучы сярод зацішнай вясенняй ночы, неспадзявана пачуў удалечыні водгалас песні, што плыла па далінах, курганах і вадзе, — гэта зрабіла на мяне нейкае дзіўнае канальнае ўражанне і перанесла думкаю і душою ў даўнія часы, да калыскі нашых народных славянскіх абрадаў і звычаяў...» Падыходзячы пад чыю-небудзь хату, спевакі ў залежнасці ад таго, хто ў ёй жыве, пыталіся: «Добры вечар, ці пазволіце, купцы, двор свой развесяліць?» або «Ці пазволіш, бедна ўдава, сваё жыццё развесяліць?» і г. д. У рэпертуары існавалі асобныя песні для гаспадары, гаспадыні, дзяўчат, юнакоў, удоў і сірот. У песнях гаспадару жадалася добрае жыта («Па край зямлі карчыстае, пасярэдзіне сцяблістае, пад верх калосе каласістае... З снапочка — жыта бочка, з каласочка — жыта гарчык»). Спевакі добра разумелі, чым шчадрэй пажадаеш, тым больш пакладзе ў торбу гаспадарова рука, таму і не сквапіліся на добрыя словы: «Дай жа, Божа, абмалаціць, срэбра-золата палічыць, срэбра-золата каралю, а здароўе — гаспадару». Песні ж знаходзіліся для ўсіх членаў сям'і — не толькі для гаспадары, але і для іх дачок («Зель-зялёна, да чаго зеляненька палегла»), сыноў («Да ў вёсцы над сялом ішлі тры месяцы кругом»). Быў таксама спецыяльны сюжэт, які спяваўся бацькам, што страцілі дачку («На гарэ два дубы, калыхалі сястру два браты, да калышучы ўранілі, насмерць сястру забілі...»). Аўтар артыкула падае таксама цікавы тэкст,

¹⁷ Gloger Z. Jurej (Święty Jerzy): Przyczynek do etnografii krajowej z notat Michała Federowskiego // Pamiętnik Fizyograficzny. Warszawa, 1883. T. 3. S. 441—449.

дзе адлюстраваны ўсе этапы працы земляроба перад тым, як ён пакладзе хлеб на стол:

Радзі, Божа, жыта
На новае лета,
Серпачком зжата,
Жменькаю брата,
У снапок вязана,
У сцірцы складзена,
На воз кладзена,
Жордкаю ўціснена,

У гумно ўвезена,
У старану зложана,
На таку змалоцена,
У печы прымолена,
У дзяжы прыкіснена,
У печы прыпечана,
На стала акроена,
Дружыне прысытна.

З рэпертуару юр'еўскага свята прыводзіцца таксама песня «Пасярод мосту каліна, да разбілі дзеўкі двараніна». Спевакоў звычайна частавалі яйкамі. Маладзіцы дарылі паяскі, ручнікі. Калі ж гаспадыня часам не жадала падзякаваць гасцям, у тых знаходзілася на гэта асобнае пажаданне: «Маладая маладачка, каб ты легла калодаю, каб цябе паднімалі падводаю». Усяго ў матэрыяле аўтарам выкарыстана 23 песні. Хаджэнне дзяўчат на Юр'я з песнямі Глогер слушна далучае да спрадвечных славянскіх абрадаў, «якімі продкі нашы з радасцю і ўрачыстасцю віталі надыход вясны, а з ёю новы год, які, паводле даўняга ліку часу, пачынаўся з вясны». Аб'яднаўшы пазней з хрысціянскімі веснавымі святамі свае абрады, народ захаваў рэшткі мінуўшчыны і ў пазнейшых урачыстасцях. Глогер паспрабаваў параўнаць веснавыя рытуалы і песні на Мазоўшы, Падлужжы Карпацкім з прыведзеным так званым «літоўскім» (меўся на ўвазе, вядома, беларускі) абрадам. «Калі ва ўсіх ваколіцах краю рэшткі веснавых звычаяў і песень будуць цалкам сабраны і апублікаваны, што маглі б і павінны зрабіць шанюныя жыхары правінцы, тады навука, абіраючыся на шматлікія ў параўнанні з сённяшнім днём крыніцы, можа лепей асвятліць гэты зацяжнёны, але адзін з найпрыгажэйшых вобразаў абрадавага жыцця старажытных нашых продкаў», — заканчваў свой нарыс Зыгмунт Глогер. Апісанне падмацавана дасланымі Глогеру рукапісамі М. Федароўскага.

На падставе матэрыялаў Федароўскага Глогер апублікаваў карэспандэнцыю «У справе этнаграфіі і этнаграфічных знаходак у Слоніўскім павеце»¹⁸, дзе назваў свайго калегу «вельмі сумленным, працавітым і ўлюбё-

¹⁸ Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. 1881. N 13—14. S. 223—231.

ным збіральнікам этнаграфічных рэчаў нашага народа». Для этнаграфічнай калекцыі Глогера Федароўскі падараваў некалькі экспанатаў, сабраных ім у Ваўкавыскім, Пружанскім, Лідскім і Слонімскім паведах. Марай Глогера было стварыць этнаграфічны музей у Варшаве, у якасці асновы якога ён прапаноўваў уласную калекцыю. Глогер даводзіў, што ў падобнай справе павінны прыняць удзел шырокія колы грамадскасці: «Тое, што яшчэ можна сабраць, захаваць і запісаць сёння, праз некалькі год будзе ўжо зусім немагчымым. Грамадзянскім абавязкам для навукі і этнаграфіі польскай павінна стаць, каб у кожным наваколлі як мага хутчэй хтосьці заняўся апісваннем, маляваннем, а перш за ўсё збіраннем...» Глогер нацэляваў усіх зацікаўленых яго справай на комплекснае вывучэнне праблем народазнаўства і раіў адначасова з прадметамі матэрыяльнай культуры асабліваю ўвагу звярнуць на народныя песні, мелодыі, выслоўі, загадкі, казкі, забабоны — кожную праяву, дзе свеціцца чалавечая думка. «Гісторык, калі не ведае добра народ, пра які піша,— дылетант-пісака; грамадзянін, калі не ведае свой край і народ,— не сын яго, а толькі байструк».

З Міхалам Федароўскім Глогера звязвалі цесныя сяброўскія і навуковыя кантакты. Не раз дапамагалі яны адзін аднаму ў працы, не раз выбіраліся ў сумесныя вандроўкі. У 1874 г. яны выправіліся ў вялікую паездку, наведаўшы сярод іншых мясцін Вальнь, Падолле, Белавежскую пушчу, розныя куткі Беларусі, плавалі таксама на Вісле, Бугу, Нарэву. Вось адно са сведчанняў іх сяброўства — ліст Глогера да Яна Карловіча ад 5 мая 1889 г., з якога становіцца вядомым пра запрашэнне Федароўскім іх абодвух да яго ў Косін на цэлы месяц: «Федароўскі — чалавек надзвычай гасцінны і мае дар яднацца з народамі так, што пры першым жаданні акружае сябе цэлай чарадою маладых і сталых спявачак. Такая паездка прынесла б неацэнныя скарбы для музыкі з аколіц, у якіх ніхто ніколі кваліфікавана ніводнай мелодыі не занатаваў»¹⁹. Разам з Карловічам Глогер ездзіў па паграніччы Падляшша і Мазоўша, дзе яны запісвалі два дні народныя песні, Карловіч — мелодыі, Глогер — словы²⁰. Параўноўваючы Глогера з Карловічам, ставя-

¹⁹ Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літоўскай ССР (далей — ЦДГА ЛітССР), ф. 1135, воп. 10, спр. 96, л. 30—31.

²⁰ Wisła. 1904. T. 18. S. 84—86.

чыся да кожнага з іх з глыбокай пашанай, Федароўскі ў сваю чаргу адзначаў: «Карловіч ад людзей і адносінаў уцёк з вёскі, Глогер заставаўся з імі ўвесь час». І яшчэ яго згадка пра Глогера: «Добрага паніча з Яжэва па абодва бакі Нарэва ведалі і любілі ўсе засценкі і хаты. Але як жа яго было не ведаць, калі той «паніч» заўсёды меў для дзетак прыгожыя кніжачкі, а з равеснікамі быў як брат, у кожнай старой жынчыне бачыў матку, у старым селяніне — бацьку, справы іх браў да сэрца як уласныя, адгукаўся з пашанай і цалаваў у плечы. Не думайце, што пан Зыгмунт іграў камедыю, о не! Ён заўсёды меў чулае сэрца і самую шчырую любоў да народа, гэта ішло ад яго натуры»²¹. Такія ацэнкі адзін аднаму ў поўнай незалежнасці, не ў вочы, далі гэтыя два выдатныя вучоныя — збіральнікі народных скарбаў. І колькі агульнага відаць у іх характарах, у імкненнях, у адданасці справе!

У шэрагу матэрыялаў Глогера, прысвечаных польска-беларускаму паграніччу, шмат прыкметных публікацый. Сярод іх артыкул «Звычай народа з ваколіц Тыкоціна і Бельска»²², дзе з асаблівай маляўнічасцю паказана святакаванне Сёмухі («хаджэнне з каралеўнай»). Чатыры дзяўчыны апрапаналіся ў мужчынскае адзенне, 4—6-гадовую прыбраную дзяўчынку рабілі «каралеўнай» і з песнямі да самага канца вёскі неслі на руках, абыходзілі межы вёскі і пасля вяртання садзілі на падушкі пасярод стала. Матка «каралеўны» мусіла выкупляць сваю дачку, выставіўшы на стол гарэлку, хлеб, сыр. У тым жа артыкуле расказваецца таксама пра іншыя цікавыя звычэй, як, напрыклад, валоўе або конскае «вяселле». На свята бралі вала, садзілі на яго зробленага балвана-рыцара з шабляй, абвешвалі збруяй, плеченай з лыка, і выпускалі. Дачакаўшыся, калі напалоханы вол скіне навешанае, хлопцы ішлі ў карчму. У ліку іншых вясковых забаў было пераапрапананне хлопца ў мядзведзя. На першы дзень посту мужчыны і жанчыны збіраліся ў карчме, ставілі калоду і праз яе скакалі («каб лён быў высокі»), а затым таўклі вадку ў ступе. Усе гэтыя гульні мелі калісьці магічнае значэнне, а з цягам часу больш набліжаліся да тэатральных дзействаў і разнастаілі жыццё сялян.

²¹ Federowski M. Zygmunt Gloger (Garść wspomnień osobistych) // Ziemia. Warszawa, 1912.

²² Biblioteka warszawska. 1868. T. 2. S. 141—147.

Матэрыялы артыкула «Песні на хрысцінах і пахаваннях у наднарэўскім Падляссі»²³ сабраны самім Глогерам у самых глухіх, аддаленных ад гарадоў і бойкіх дарог кутках, дзе ў большай меры захаваліся даўнейшыя песні і звычаі. У артыкуле прыводзяцца дзве песні хрэсьбіннага абраду, адна з якіх «Сіва зязюля кавала, аб палажнічыцы пытала» выдае яўны пераклад беларускага тэксту. Пад пахавальнымі песнямі, пра якія затым ідзе гаворка, разумеюцца не імправізаваныя галашэнні, а строга замацаваныя тэксты рэлігійнага характару, узятыя з разнастайных зборнікаў. Ад селяніна Валасевіча, які звычайна прымаў удзел у спевах над нябожчыкамі, Глогер запісаў 52 творы гэтага жанру.

Неаднаразова Глогер публікаваў сабраныя ім творы дробных фальклорных жанраў асобнымі падборкамі. У такім выглядзе свет пабачылі народныя павер'і ў публікацыі «Забабоны і ўяўленні наднарвянскага люду пра птушак, паўзуноў і насякомых...»²⁴ У аснову павер'яў былі пакладзены народныя выказванні пра тых прадстаўнікоў жывёльнага свету, з якімі селянін часцей сустракаўся ў лесе, полі ці мог непасрэдна назіраць на сваім двары ці агародзе (курыца, бусел, зязюля, ластаўка, сарока, сава, варона, змяя, вуж, жаба, п'яўка, муха...). Магчыма, некаторыя з выказванняў і сапраўды можна прызнаць за пацверджаныя назіраннямі рацыянальныя прыкметы («Калі зязюля кукуе на голыя дрэвы — будзе холадна і арэхаў не будзе», «Калі варона сядзіць зімою на вершалінах дрэў — будзе мароз»), аднак пераважная большасць носіць несумненна прымхлівы характар («Ячмень на воку лечаць раздзёртай мухай, паклаўшы яе ў супрацьлеглае вуха» і інш.).

Вынікам шматгадовай працы стала публікацыя «Народныя загадкі з-пад Нарэва і Буга на паграніччы Мазаўша і Падляшша...»²⁵ Сабраныя творы праз такую мудрагелістую форму, як загадкі, перадаюць народную кемлівасць, усмешку, уменне тонка прыкмеціць пэўныя рысы і ўласцівасці прадмета або з'явы.

У публікацыю «Народныя выслоўі з наваколля Тыкоціна»²⁶ ўвайшлі прыказкі, прымаўкі, параўнанні, зваро-

²³ Wisła. 1889. T. 3. S. 607—614.

²⁴ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. 1877. T. 1, dział 3. S. 101—107.

²⁵ Там жа. 1883. T. 7. С. 135—145.

²⁶ Wisła. 1896. S. 351—361, 620—630.

ты, пажаданні і іншыя парэміяграфічныя матэрыялы, размешчаныя ў алфавітным парадку апорных слоў. Часам збіральнік указваў на іншамоўныя адпаведнікі.

Пакінуў Глогер у сваёй спадчыне і такія значныя вынікі уласнай збіральніцкай дзейнасці, як «Слоўнік народнай гаворкі ў наваколлі Тыкоціна», змешчаны ў «Працах філалагічных» (т. 4). Як паведамляе вучоны, народныя словы і выразы ён пачаў запісваць яшчэ ў 1865 г. (на пачатку навучання ў Школе Глуўнай). За аснову была ўзята, зразумела, мова зручнага і роднага Яжэва. Пры характарыстыцы гаворкі Тыкоцінскай акругі Глогер падкрэсліваў, што рака Нарэў не з'яўляецца ні этнаграфічнай, ні моўнай граніцай. Мову Беластоцкага павета, які знаходзіўся ў трох мілях ад Яжэва, аўтар называе мяшаным, пераходным дыялектам «польска-рускім»: «Дыялект гэты ўяўляе менавіта пераходную граніцу; у даследаваным наваколлі народ ужывае ўсе выразы, ахопленыя гэтым слоўнічкам». Пры запісванні Глогер аддаваў перавагу прадстаўнікам старэйшага пакалення, паколькі яны з'яўляліся найбольш выразнымі носьбітамі мясцовых, часта архаічных асаблівасцей мовы. Усяго ў «Слоўнік...» уключана звыш 2000 слоў з тлумачэннем іх сэнсу, указаннем на мнагазначнасць.

Апошнія свае гады Глогер працаваў над «Слоўнікам польскай гаворкі, уласных імёнаў, а таксама назваў гор, рэчак, далін». Незавершаная засталася праца «Драўлянае будаўніцтва і вырабы з дрэва ў старой Польшчы».

За два гады перад смерцю Глогер сказаў: «Мне трэба яшчэ трынаццаць год жыцця, каб выканаць намечаную працу». Колькі задум, ідэй, планаў трымаў у сабе гэты тытанічны розум!

Зыгмунт Глогер памёр нечакана ў Варшаве 15 жніўня 1910 г. Заражэнне крыві і, відаць, запозненая ампутацыя левай рукі сталі прычынай яго смерці. «Адыходжу спакойна»,— сказаў ён спавядальніку. Свой кнігазбор і этнаграфічную калекцыю Глогер завяшчаў шэрагу нацыянальных музеяў, таварыстваў і бібліятэк. Над яго магілай на Паванзкоўскіх могілках краязнаўца А. Янкоўскі назваў Глогера «рухавіком краязнаўчых прац», а яго заслугі — «невыварпальнай скарбніцай, з якой доўгія гады краязнаўства можа чэрпаць, як з чыстай крыніцы»²⁷.

Час не абвяргае гэтыя словы.

²⁷ Kurjer Warszawski. 1910. N 228.

Іаан Берман

Амаль на працягу ўсяго свайго жыцця Іаан Берман быў звязаны з Вільняю — тут ён нарадзіўся дзесьці ў 30-я гады мінулага стагоддзя (больш дакладную дату ўтоіў час), вучыўся, тут у розных віленскіх выданнях друкаваліся яго працы, тут ён пражыў апошнія 25 год і тут пахаваны. Але дзякуючы ўсяго аднаму дзесяцігоддзю знаходжання Бермана па-за межамі роднага горада яго імя засталася ўпісаным у беларускую этнаграфію і фалькларыстыку.

Закончыўшы ў 1857 г. Літоўскую духоўную семінарыю па I разраду, Іаан Андрэвіч Берман быў у 1859 г. прызначаны свяшчэннікам у царкву Параскевы мястэчка Валожын Ашмянскага павета¹ і адначасова законанастаўнікам у мясцовае прыходскае вучылішча.

Сучаснікамі неаднаразова вылучалася такая якасць характару Бермана, як цікаўнасць да ўсяго, што адбывалася навокал: «Інтарэс яго быў настолькі моцны, што ён не прапускаў ніводнай знамянальнай з'явы ў навуцы і жыцці, каб не пазнаёміцца з імі. Гэты інтарэс рабіў яго цікавым і жаданым суб'ядседнікам і вымагаў яго да складання шматлікіх выпісак і нататкаў»². Калі па волі лёсу Берман апынуўся на перыферыі, то натуральна, што першацарговым прадметам яго назіранняў мусіла стаць жыццё народа. Можна выказаць розныя меркаванні пра тое, што менавіта падштурхну-

¹ ЦДГА ЛітССР, ф. 605, воп. 2, спр. 2339, л. 18—19.

² Лит. епарх. ведомости. 1893. № 5. С. 36.

ла маладога святара адначасова са службовымі абавязкамі заняцца вывучэннем народнага быту і павер'яў. Аднак усе здагадкі будуць лішнімі, паколькі сам Берман пакінуў сведчанне пра пачатак сваёй зацікаўленасці этнаграфічнымі пытаннямі.

Калі нядаўні семінарыст трапіў у вёску, то, прыглядаючыся да простых людзей і размаўляючы з імі, ён нечакана пераканаўся, наколькі свабодна яны, не маючы часам нават элементарных паняццяў пра пісьменства, вылічваюць патрэбны для іх дзень. Самому свяшчэнніку, звыкламу да календара, такі спосаб арыентацыі ў часе, як сам ён прызнаецца, здаваўся напачатку незразумелым і проста неверагодным. Аказалася, што народ незалежна ад сваіх пастыраў, ад друкаванай літаратуры спрадвеку (як сказала Берману адна з сялянак: «Гэта ўжо з прадчасоў, карта — карце», г. зн. пакаленне — пакаленню) паралельна вядзе свой каляндар і дакладна ведае, на які дзень прыпадае пэўнае свята, з якога дня пачынаецца пост ці калі, згодна з традыцыяй, трэба брацца за тую ці іншую земляробчую працу. Самае дзіўнае для свяшчэнніка заключалася нават не ў тым, што чалавек здольны ў сваёй галаве змясціць цэлы каляндар на год са святамі, прысвяткамі і буднямі, а ў тым, што гэты народны каляндар, утрыманы людскою памяццю, кемлівасцю, ніколі не разыходзіўся з афіцыйным. Берман прыводзіць прыклад, калі носьбітам падобнай прамудрасці быў нават глуханыямы селянін. З высвятлення разлікаў, супастаўлення дат, якія праводзіць просты чалавек у сваёй свядомасці перш чым назваць патрэбны яму дзень ці ўспомніць, на які дзень тыдня прыпадаў ён у мінулым, і пачаліся ўважлівыя назіранні Бермана.

У першай сваёй грунтоўнай працы «Парадак народнага вылічэння часу па святах і святкаванне іх у Паўночна-Заходняй Русі»³ ён пісаў: «Пакуль пісьменства канчаткова не пранікла ў народнае асяроддзе, святочныя часы складаюць для непісьменнага народа адзіны спосаб адліку часу, таму што нямногія ў народзе ведаюць назвы месяцаў і ўмеюць лічыць, але ў большасці выпадкаў вызначаюць час наступным чынам: «За два тыдні да запусу калядных нарадзілася Настуля, па Калядах

³ Виленикий вестник. 1869. № 6, 7, 12, 19, 34, 39. Асобнае выданне выйшла пад крыху змененай назвай: Берман Иоани. Порядок народного времяисчисления и праздничные обычаи в Северо-Западной Руси. Вильна, 1869.

столькі дзён стаў парабак на службу, да Міколы за столькі дзён сеяў тое і тое, па Спажы ў такі і такі час пайшла замуж і г. д.»⁴ Свяшчэннік такім чынам пры больш падрабязным знаёмстве з народным календаром зразумеў, што над бегам дзён вехамі ўзвышаюцца вялікія і менш значныя святы, звязаныя з імі, і пэўныя абрады і прыкметы; вось ад гэтых свят і вядуць адлікі сяляне. Берман у вельмі жыва напісаным артыкуле расказвае, з якімі цяжкасцямі сутыкнуўся ён, калі пачаў распытваць кабет пра іх арыгінальнае вылічэнне часу. Бар'ер паміж новым свяшчэннікам і сялянамі напачатку перашкаджаў даверлівасці, бо сяляне выказвалі шчырае здзіўленне: навошта яму, адукаванаму чалавеку, пытаць пра тое, што ён лепш за іх напэўна ведае. Але цікаўнаму святару важна было разабрацца ў самім механізме вылічэнняў, і ён ішоў на хітрасць, даводзячы, што распытвае не для жартаў, а затым, каб сабраць звесткі ў прыхаджан пра мясцовыя святочныя дні, якія яму, магчыма, невядомыя.

Усе святы, што адзначаюцца ў народзе, падзяляюцца на рухомыя (у залежнасці ад дня святкавання Вялікадня) і нязменныя (паводле народнага выразу, «аднаго тыдня пільнуюць»). У адпаведнасці з гэтым падзелам Берман разглядае народны календар у два кругі, спыняючыся спачатку на рухомах святах. Дзень, на які прыпадзе Вялікдзень (пункт адліку), самім народам не можа быць вызначаны, аднак заўважана, што ён заўсёды святкуецца пасля поўні, «веташом», а заговіны перад Вялікім поста́м — заўсёды маладзіком. Працягласць Мясаеда, як было прыкмечана ў народзе, адзін год — 6 тыдняў, на наступны — 9, затым — толькі 7 тыдняў. Аўтар адзначае, што на Масленіцу ніякіх забаў, як у рускага народа, у беларусаў няма, у самім жа Валожыне ў гэты дзень рабіўся аднадзённы кірмаш, на які з ажыўленнем з'езджаліся ўсе сяляне ад малога да вялікага. Сярод страў, ужываемых перад заговінамі, называецца верашчака, кішкі, налітыя крывёю заколатага кабана, запечаныя з крупамі, сяканка і г. д. У час посту на сталі ў селяніна можна было бачыць даволі немудрагелістыя стравы: капусту, буракі, бульбу, бабы, гарох, аўсяны кісель. Зрэдку — сушаную ў печы на саломе рыбу і мёд. Замест алею заціралася сырое канаплянае семя.

⁴ Виленский вестник. 1869. № 6. С. 24.

З асаблівых страў упамінаюцца пірагі ў выглядзе гаспадарчых прылад — сахі, касы, сярпа, бараны і нават пугі (рабілася на 4-ы тыдзень посту).

У Вербную нядзельку валожынскія хлопцы сцябалі адзін аднаго галінкамі вярбы, прыгаворваючы: «Не я б'ю, вярба б'е, за тыдзень — Вялікдзень». І ў першы раз выганялі скаціну ў поле таксама вербачкаю. У Чысты чацвер, паводле народных павер'яў, хто асмеліцца пакупацца ў палонцы на марозе, той не будзе хварэць цэлы год. Берман расказвае, што ў былыя часы, яшчэ перад паўстаннем, на Вялікдзень пад вокнамі хадзілі цэлыя хоры валачобнікаў, якія спявалі песні і за гэта атрымлівалі святочную плату. У артыкуле прыводзяцца ў якасці ілюстрацыі 4 тэксты песень: гаспадару і гаспадыні, хлопцу і дзяўчыне. Валачобнікі выдатна разумелі: чым больш уславяць яны гаспадароў, тым лепшы пачастунак атрымаюць. Пра шчодрасць зычэнняў можна мець уяўленне нават па адным урыўку з песні, праспяванай гаспадару:

Пойдзе ў поле жыта глядзець —
На гары пахілілася,
У даліне ў трубы павілася,
Часта-густа на небе звёзды,
Часцей-гусцей на ніве копкі.

О дай, Божа, у добрым здароўі
Дадому звязіць, у торпы злажыць.
О дай, Божа, у терпе прыкладна,
На такую малотна, у арудзе прысыпна,
У млыне прымольна, у дзяжы падыходна,
У печы румяна, на сталі сытна, у сям'і зладна.⁵

У песнях, звернутых да моладзі, гучаць яўныя намёкі на будучае вяселле — выканаўцы ведалі, чым дагадзіць кожнаму. На Вялікдзень гулялі ў розныя гульні: качалі з горак яйкі, разбівалі іх адно аб адно ў руках, гойдаліся на арэлях.

Некаторыя з наступных дзён таксама не былі пазбаўлены ў народзе традыцый і павер'яў, якія патрабавалі ад сялян пэўнага, хай сабе і нязначнага, адметнага правядзення. Так, напрыклад, серада Велікоднага тыдня называлася Градаваю, у гэты дзень не працавалі, каб уберагчыся на будучае ад граду. Вялікую ўвагу народ надаваў Радуніцы — дню памінання мёртвых. Вечар другога дня Сёмухі лічыўся «пастушковым святам»: па-

⁵ Виленский вестник. 1869. № 7. С. 28.

стухі, выпрасіўшы ў гаспадароў на начлег яйкі, пірагі, гарэлку, рабілі «балёк» і такім чынам адзначалі свой дзень.

У параўнанні з рухомымі нерукомых свят колькасна значна болей. Берман заўважае: «Нягледзячы на тое што свяшчэннік заўсёды аб'яўляе пра дзень важных падзей, але ў галаве ў селяніна дні гэтыя маюць свае супастаўленні, а залежна ад іх супастаўляюцца менш важныя дні прысвяткаў. Народ не ведае, па якіх чыслах месяца яны маюць адбыцца, але вызначае тэрмін іх пачаткам, якога тыдня пільнуюць па Калядах, і сяляне ведаюць загадзя наперад, колькі яшчэ тыдняў да такога і такога свята. А ў які дзень яно здарыцца, пра гэта мяркуюць па днях леташняга ліку, яны памятаюць, што такое і такое свята летась было, напрыклад, у панядзелак, значыць, сёлета будзе ў аўторак...»⁶ Папраўкі ў падлікі ўносілі высакосныя гады, аднак і гэтае ўскладненне ў суаднесенасці свят і прысвяткаў, прымеркаванасці іх да канкрэтнага дня тыдня таксама пераадольвалася сялянамі без асаблівых цяжкасцей. Прыкмечана, што дзень тыдня, на які прыйшліся Каляды, супадае з Новым годам, днём Агаф'і і, калі год не высакосны, з веснавым і восеньскім Юр'ямі, Спасам і Пакровам. Па маладзіку на Каляды вызначалі і працягласць Мясаеда...

Вось як убачыў Берман каляднае святкаванне — пачатак кола рукомых свят: «На ігрышча збіраюцца пераважна парабкі, хлопцы і дзеўкі ў корчмы, дзе пад нястрыманае піліканне скрыпкі моладзь адтэпвае свае самыя немудрагелістыя танцы, у якіх хлопец выказвае ўвесь свой размах і ўдаласць выкідваннем ног, ангажыраваная ж больш сціпла, пад такт, з нагі на нагу то падымаецца, то апускаецца, як качка»⁷. Для большай яскравасці апавядання аўтар артыкула прыводзіць калядную песню «Пайшла Каляда калядуючы»: Напярэдадні Новага года абавязковым заняткам для дзяўчат была варажба: яны кідалі сабакам аладкі і глядзелі, чыя будзе з'едзена першая; набіралі бярэма дроў і падлічвалі — цот ці лішка; вытрасалі пыл з чаравікаў; слухалі пад вокнамі, што спачатку скажуць у хаце — «бывай» ці «пасядзі».

На Агаф'ю (тры дні пасля Грамніц) асвятчалі хлеб з соллю, які начэплівалі карове на рогі, каб не баялася

⁶ Зап. ИРГО по отд-нию этнографии. СПб., 1873. Т. 5. С. 16.

⁷ Там жа. С. 18.

ўрокаў. У выпадку пажару кідалі гэты хлеб у агонь, каб патух, ці ў чыстае поле, каб вецер скіраваў полымя туды. На Саракі хлопцы перакідвалі праз страху 40 трэсак і, калі ўдала, верылі, што знойдуць птушыныя гнёзды.

Напярэдадні Юр'я вечарам песнямі сустрэкалі вясну: «Дапамажы, Божа, вясну заспяваці і лета заклікаці»⁸. Цікава, што ў гэты дзень кожная сям'я неабходным лічыла пасціцца за жывёлу. З раніцы сяляне абыходзілі нівы з пірагом, гарэлкаю, селядцом. Мужчыны ўтыркалі ў мяжу косткі, прыхаваныя з велікоднага стала. Маладзіца, якая першы год была замужам, мусіла пакрываць жытнёвыя палеткі палатном, дзяўчаты спявалі песні ў гонар апекуна гаспадарак і статкаў:

Юрый, уставай рана,
Адмыкай зямлю, выпускай расу
На цёплае лета, на буйнае жыта,
На ядрыстае, на каласістае,
Людзям на здароўе, панам на змірэнне...⁹

Пасля гучала віншаванне ніве: «Здрастуй, ніва святая! Паздраўляю з хлебам-соллю і святым Юр'ем, каб Бог найвышшы і Юрай пацешыў пагодаю, уродаю і здароўем».

Не мог, вядома, не заўважыць Берман адно з самых рамантычных і паэтычных старажытных свят — Купалле. У ноч, якая папярэднічала яму, распальваліся кастры, моладзь скакала цераз вогнішча, танцавала, вакол гучалі песні (паводле сведчання самога народа, галоўным чынам «брандзюжкі»). Аўтар падкрэсліваў, што гэтая ноч мае міфічную абаяльнасць. Паступовы адыход абраду Берман звязаў з распаўсюджаннем пісьменства і адменай прыгону. Неўзабаве пасля Купалля святкаваўся ў народзе Пятрок. Да яго пасланы дзве народныя песні «Божа мой, ды ў гародзе гардавіца...» і «Божа мой, Пятрова ночка невялічка...»

Пры пералічэнні ўсіх больш-менш значных хрысціянскіх свят летне-асенняга перыяду Берман таксама ўказвае на асаблівасці іх святкавання, калі яны толькі мелі месца; побач з афіцыйна-царкоўнаю назваю дае народныя найменні свят: «Гаспажа», «Спленне», «Прачыстая», «Гаспожка», «Звіжанне», «Іван Галавасек»... Услед за народным падлікам Берман перадае суаднясен-

⁸ Зап. ИРГО по отд-нию этнографии. С. 21.

⁹ Там жа.

не свят у часе, напрыклад: «Пакровы... у той жа дзень тыдня, што і мінулыя Каляды, калі не высакосны год. Ад Пакроваў да Каляд — 12 тыдняў і 6 тыдняў да Піліпавага посту. Ад Пакрова да 1-й Параскі — 2 тыдні без аднаго дня, а ад гэтай да 2-й Параскі — таксама 2 тыдні». Альбо: «Ад Кузьмы-Дзям'яна праз тыдзень святкуецца Міхайлаў дзень, ад Міхайлава дня праз тыдзень без дня — заговіны... На 2-м тыдні Каляднага посту асабліва ўшаноўваецца дзень Юр'я асенняга... На 5-м дні пасля Юр'я — дзень Андрэя...»¹⁰ Сапраўды, няпроста спасцігнуць усе хітраспляценні, паслядоўнасці і адхіленні. Складаная сістэма памятных дзён падмацоўвалася прыкметамі, павер'ямі, якія напаміналі дні ў гонар таго ці іншага святога асаблівым зместам. У дзень Андрэя, напрыклад, дзяўчаты пасціліся да захаду сонца і ўстрымліваліся ад гаворак, пасля абеду «сеялі» каноплі і лён на «парубцы» ці калодзежы, прыгаворваючы: «Дай, Божа, знаць, з кім век каратаць», пасля чаго чакалі, што ім прысніцца.

Ледзь не кожнаму святому прыпісвалася пэўная функцыя, якая распаўсюджвалася на лад жыцця або вядзенне гаспадаркі, і таму, каб дагадзіць незямным сілам, сяляне ўлагоджвалі і ўслаўлялі іх, стараліся пазбягаць у тыя дні некаторых сваіх будзённых заняткаў. Не надаць належнай увагі святому азначала прагнавіць яго, пазбавіцца яго спрыяння, засцярог ад рознага ліха. Так, дзень Варвары святкаваўся асабліва шчыра надрэчнымі сёламі, каб дзеці і скаціна не ўваліліся ў ваду і не патапіліся. У гэты ж дзень, які прыпадаў на сярэдзіну посту, елі варэнікі з цеста з макам, мёдам і канаплёю, вараныя ці печаныя.

У ліку іншых «вузкапрафесійных» свят, як згаданага вышэй пастушкавага, існавалі дні млынароў, якія адзначаліся двойчы на год — у красавіку і кастрычніку. Святкаваліся яны нескладана: млынары на жорнах пілі гарэлку.

Змітраўская субота была агульнай для ўсходніх славян датай, калі і ў праваслаўных цэрквах і па хатах народ памінаў сваіх продкаў. Ля храмаў і на могілках збіраліся жабракі, якія за міласціну маліліся па нябожчыках. Берман прыводзіць імправізацыю жабрака, запісаную свяшчэннікам Антоніем Адамовічам. У не пазбаў-

¹⁰ Зап. ИРГО по отд-нию этнографии. С. 27—28, 31—32.

ленным паэтычнай вартасці творы, як і ў велічальных песнях валачобнікаў, прысутнічаў комплекс найлепшых пажаданняў, толькі тут адначасова — і душы мёртвага, і тым, каго ён пакінуў на гэтым свеце. Калі лепшым месцам знаходжання для душы лічыўся «рай светлы», «неба святое», то жывым наказ даваўся такі:

А ты, чалавеку,
Ва ўсім тваім веку
Будзь міласцівым,
Усягды справядлівым.
Будзь к дабру скорым —
Не будзеш хворым!
Не спі й даўжэнька,
Уставай раненька,
Хадзі ў царкву часенька,
Малісь гараченька...¹¹

Наогул памінальныя дні ў асенні перыяд адбываліся неадначасова. Першыя Дзяды адзначаліся ў чацвер пасля Змітрава дня, другія — у суботу, трэція — у нядзелю, чацвёртыя — у суботу перад каляднымі заговінамі. Паводле сведчання Бермана, «кожная вёска, нават кожная сям'я мае свой дзень гэтых тэрмінаў, які адзначаецца кожны год неадменна».

З працы Іаана Бермана добра відаць, што святы мелі ў народзе строгую залежнасць з іншымі разнастайнымі датамі, нібыта асобныя вузлы, злучаныя правадамі, каб скласці адзіную складаную схему. Аналагам такой схемы выглядае народны каляндарны год. Цікава, што гады вызначаліся сялянамі таксама не лічбамі, а прымяркоўваліся да найбольш памятных прыродных, сацыяльных ці сямейных падзей.

У асобным раздзеле Берман апісвае вылічэнне народам часу паводле квадраў месяца. Асаблівая, нават прымхлівая пачцівасць узнікала ў сялян перад маладзіком. Забачыўшы, яго віталі словамі: «Малады маладзічок, вялікі князь, паздраўляй нас, дай нам здароўе, спосаб і раду да жыцця сабе на прыбытак, а нам на спасенне»¹². У маладзіковыя тыдні стараліся пазбягаць парушэнняў свят, бо гэта лічылася недаравальным грахам («То ж маладзіковая нядзеля», — нагадвалі парушальніку). З маладзіком звязвалі таксама метэаралагічныя пры-

¹¹ Зап. ИРГО по отд-нию этнографии. С. 28—29.

¹² Там жа. С. 34.

кметы. Згодна з квадрамі месяца, сяляне размяркоўвалі свае заняткі. Калі ён браўся на рост — прынята было ставіць вуллі, прышчапляць дрэвы, і наадварот, у поўню стараліся калоць кабана, саджаць птушак на яйкі, садзіць агарод, сячы лес на пабудову і закладваць хату. Калі ж месяц ішоў на спад, на гэты час, «веташком», таксама падбіралі патрэбныя справы: гналі глісты, выводзілі шкодных насякомых і г. д.

Час вызначалі і па нябесных свяцілах. Калі на Піліпавых заговінах сітцо (сітцо і рэшатня — сузор'е Пляяд) будзе ўжо на поўдні, то трэба ўставаць, калі трымаецца на ўсходзе — можна і паспаць яшчэ. Удзень час вызначаўся па вышыні сонца над гарызонтам і даўжыні ценяў.

Народныя прадказанні надвор'я засноўваліся на шматвяковых назіраннях сялян за навакольным светам, прыроднымі з'явамі (туман, воблакі, грывоты, шэрань, захад і ўзыход сонца, яркасць зорак), паводзінамі жывёлы, асаблівасцямі росту раслін. Гэтыя назіранні замацоўваліся ў прыкметах: «Зязюля ўпершыню кувае на Юр'я, і тады лічыцца сапраўдная вясна», «На Мацея дарога пацее, на Саракі дрэвы адпушчаюцца, на Аляксея рыба хвостом лёд ламае, а на Блажавешчанне прылятае бусел...» Вельмі часта народныя прыкметы гучаць закончана, выглядаюць досыць паэтычна, вобразна, становячыся, па сутнасці, малымі фальклорнымі жанрамі, і вельмі цесна змыкаюцца з прыказкамі: «У марце зіма не гіне, у апрэлі трава не расце», «Варвара варыць, Мікола гвоздзіць», «Да Міколы не сей грэчкі, не стрыжы авечкі», «Да Прачыстай сяўба чыста» (найбольш спрыяльны час для сяўбы азімых), «Варвара дня ўрвала, а ночы прытачыла», «Да Святога Духа не скідай кажуха, а па Святым Духу — у тым самым кажуху», «Май — валам дай, а сам на печку ўцякай», «Барысе! Сам бараніся!» (бо на гэты дзень, як і на Іллю, у народзе чакаюць дажджу). Каляндар з'яўляецца і свайго роду паказчыкам працавітасці, гаспадарлівасці, што таксама знайшло месца ў народных афарызмах: «Хто мае корм, у таго вясна позняя, хто не мае — ранняя» ці «На Юр'я каб сена было і ў дурня».

Хаця Берман і пісаў па-руску, усё ж у выказваннях сялян захоўваў найбольш каларытныя фанетычныя і лексічныя асаблівасці беларускай мовы. Уважліва ўслухоўваўся ён у гаворку, нярэдка ўжываў трапныя народныя выразы, прыказкі: «Што край, то абычай», «На

запускі па два куска» (г. зн. перад заговінамі добра паесці), «Піва рабіць — сына жаніць, гарэлку гнаць — дачку замуж даць»... Берман улічваў магчымасць непадрыхтаванасці чытача да разумення асобных беларускіх слоў і фразеалагізмаў і даваў пераклад ці тлумачэнне, напрыклад: «**Каляды**, хаця і язычніцкі выраз, ужываецца ў сэнсе «святкі». **Калядаваць** — славіць. **Каляду даць** — адарыць у гонар свята каўбасою, хлебам, лапатачкаю»¹³. Часам побач з тлумачэннямі Берман выказвае свае меркаванні адносна паходжання пэўнага народнага слова ці наогул з'явы: «Назва **Каляда** засталася ад старадаўняга славянскага язычніцкага свята, гэта таксама, як і **Купала**. Гэта два свята на роўных адлегласцях адно ад другога, першае святкавалася ў гонар павелічэння дня і разам з тым для задавальнення духаў цемры. Ці не таму ў некаторых мясцінах Гродзенскай губерні дні святак завуць папросту «свічкі» і ці не затым, каб надаць, як у даўніну, гонар святлу дзеля памяншэння ночы»¹⁴.

Аснову працы «Парадак народнага вылічэння часу па святах і ўшанаванне іх у Паўночна-Заходняй Русі» склалі назіранні Бермана, зробленыя ў асноўным у Валожыне ў 1867 г.¹⁵

Перш чым вярнуцца назаўсёды ў родную Вільню, айцец Іаан служыў адзін год памочнікам свяшчэнніка ў свайго цесця Ф. Гарбацэвіча ў Троіцкай царкве сяла Антопаль Кобрынскага павета¹⁶ (цяпер Драгічынскі раён). Гэты год, як можна меркаваць з публікацый, не прайшоў для Бермана як фалькларыста і этнографа бяследна. На працягу ўсёй працы валожынскі змест істотна дапаўняецца палескімі паведамленнямі. Аўтар нават робіць спробы параўнання ўкладу жыцця насельніцтва абедзвюх мясцовасцей, часам магчыма з вялікай доляй суб'ектыўнасці: «У Гродзенскай губерні сяляне раскошней ядуць, чым у Віленскай, але бядней апранаюцца і ездзяць». Указваючы на карчму, куды сяляне ідуць праводзіць святочныя і наогул вольныя часіны, як на месца, дзе чалавек траціць сваё аблічча, дзе гарэлка ператварае адпачынак селяніна ў бойкі, Берман адзначае, што «ў Гродзенскай губерні на святкі сяляне больш збіраюцца пацешыцца не ў карчму, а ў адну больш прасторную

¹³ Зап. ИРГО по отд-нию этнографии. С. 17.

¹⁴ Виленский вестник. 1869. № 12. С. 47.

¹⁵ ЦДГА ЛітССР, ф. 605, воп. 2, спр. 2339, л. 18—19.

¹⁶ Там жа, л. 150—151.

хату. Такія зборышчы завуцца **вячоркамі**. Музыка, танцы, жарты і складчына хлопцаў на гарэлку заманьваюць туды дзевак»¹⁷.

Цікавасьць выклікаюць назіранні аўтара над святкаваннем народных і рэлігійных свят у Кобрынскім павеце. У Вербную нядзелю, напрыклад, у царкву прывозілі вярбу цэлым дрэвам, з карэннямі, і пасля асвятчэння ламалі з яе галіны. Пры апісанні Вялікадня Берман пераказвае ўласцівыя для гэтага дня гульні: «Пад шапку кладзе адзін партнёр яйка ўздоўж ці поперак — гэта сакрэт, а зверху шапкі другі партнёр кладзе палачку, стараючыся пакласці ў тым жа напрамку, як ляжыць яйка — таксама ўздоўж ці ўпоперак. Калі патрапіць пакласці палачку — выйграе яйка, не патрапіць — сваё аддае»¹⁸. На Благавешчанне, з якім звязваўся прылёт буслоў, у Кобрынскім павеце пяклі так званыя галіёпы — прасяныя пірагі накшталт буслоў у паўтара фунта, з чубком, крыламі, нагамі і хвостом. «З такімі галіёпамі дзеці радасна сустракалі прылёт буслоў, заклікаючы іх: «Бусля, бусля, на табе галіёпу, а мне дай жыта копу!»¹⁹ На Юр'я дзяўчаты пяклі вялізны каравай і разам з хлопцамі ўрачыста неслі яго над галовамі, заходзілі да ганаровых гаспадароў і віншавалі, каб атрымаць пачастунак і ўзаемнае добрае пажаданне на наступны год не хадзіць з караваем, а выйсці замуж.

Характэрнымі былі для таго кутка Палесся, дзе апынуўся Берман, і своеасаблівыя дні правядзення памінак. Радуніцы, пашыранай на тэрыторыі амаль усёй Беларусі, тут адпавядаў Наўскі чацвер, які адзначаўся ў Велікодны тыдзень. Тлумачыць назіральнік і сам тэрмін «наўскі»: «Нябожчыкі, паводле народнага выразу, жывуць у «наві» (на тым свеце) і чакаюць Наўскага дня як свайго Вялікадня: таму гэты памінальны дзень называюць Наўскі (нябожчыкаў) Вялікдзень»²⁰. Асеннія Дзяды спраўляліся ў суботу, напярэдадні свята Міхаіла. Наогул Берман, як і многія беларускія фалькларысты і этнографы, падкрэсліваў, што «мясцовы просты люд ставіцца з удзячнай адданасцю да памяці памёршых. Скончыўшы палявыя работы, сяляне перш-наперш лічаць неабходным памянуць не толькі ўсіх родных і

¹⁷ Виленский вестник. 1869. № 12. С. 47.

¹⁸ Там жа. № 7. С. 28.

¹⁹ Там жа. № 12. С. 48.

²⁰ Там жа. № 34. С. 140.

продкаў, але і тых старонніх для сябе нябожчыкаў, чым потам і працаю была апрацавана гэтая зямля, якою яны карыстаюцца. Ці ёсць гэта прыкмета таго, наколькі глыбока ўшаноўваюць сяляне тых дабрачынцаў, якім абавязаны яны сваёй карміцелькай-зямлёй?»²¹

Прадкаванні палешукамі надвор'я таксама не застаўся па-за ўвагай Бермана: «Калі буслы збіраюцца ў палёт перад Спасам — зіма надыдзе раней, будзе марозная, а вясна цяплейшая, калі перад Прачыстай — зіма позняя, вясна халодная. Калі за 15 тыдняў перад Калядамі, то і вернуцца праз 15 тыдняў пасля Каляд»; «Калі мянтуз на нерасце перад Піліпавымі запустамі, дык чакаюць вясны ранняй, калі перад асеннім Юр'ем — дык позняяй»²².

Для сённяшняга чалавека, асабліва аддаленага ад прыроды, ад зямлі, усе падгледжаныя народам узаема-связі і ўзаемазалежнасці падзей у навакольным свеце могуць здацца малацікавымі, недакладнымі ці наогул застацца пустым гукам. Селяніну ж мінулых часоў усе святы і прысвяткі патрэбны былі і як арыенціры ў розных справах штодзённай працы. І ўсё багаты запас ведаў народных несла ў сабе праца Іаана Бермана. Праз некалькі год, адабраўшы з яе ўсе палескія звесткі і абмежаваўшыся толькі валожынскімі матэрыяламі, аўтар зрабіў нязначныя праўкі, неабходныя пры скарачэнні, і перавыдаў сваю працу пад назваю «Каляндар па народных паданнях у Валожынскім прыходзе (Віленскай губерні Ашмянскага павета)», надрукаваную ў «Запісках Імператарскага Рускага геаграфічнага таварыства па аддзяленню этнаграфіі» ў 1873 г.²³ А крыху раней, у 1867 г., Іаан Берман быў удастоены Рускім геаграфічным таварыствам бронзавага медаля «за паведамленне ўзбагачанага цікавымі дадзенымі артыкула «Народны дзённік жыхароў Ашмянскага павета Віленскай губерні»²⁴. Хутчэй за ўсё гэта яшчэ адна назва, яшчэ адзін варыянт той жа самай працы.

²¹ Віленский вестник. 1869. № 34. С. 140.

²² Там жа. № 39. С. 160.

²³ Асобнае выданне: Берман И. Календарь по народным преданиям в Воложинском приходе Виленской губернии Ошмянского уезда. СПб., 1874.

²⁴ Отчет Географического общества за 1907 год. Алфавитный список лиц, удостоенных ИРГО со времени его основания по 1905 г. включительно. 1907. С. 193.

Калі ў папярэдніх публікацыях прадказанне надвор'я прадстаўлена Берманам у сувязі з народнымі абрадамі і святамі, то яго наступны артыкул «Назіранні нашага паўночна-заходняга сялянства адносна надвор'я і ўраджаю»²⁵ прысвячаецца выключна сялянскай метэаралогіі. Тэма не проста цікавіла Бермана як аматара-этнографа, яна хвалявала яго як грамадзяніна, бо за ёю стаялі жыццёвыя клопаты сялянства, якое ён добра зведаў за гады жыцця на перыферыі. Ён глыбока адчуваў эканамічны і сацыяльны аспект дадзенага пытання. Няўдалы на надвор'е год нёс з сабою заняпад у сельскай гаспадарцы, рост цэн, хваробы, голад. І тут умненне прадбачыць нечаканасці прыроды магло б шмат у чым карэкціраваць працу землеўладальніка, што ў сваю чаргу дало б больш станоўчыя вынікі. У складаных прыродных сітуацыях на падмогу павінна прыходзіць не толькі навучка з яе дакладнымі звесткамі пра змены тэмпературы, ціску і колькасці ападкаў, але і шматвяковы вопыт сялян. «Праводзячы амаль увесь дзень на полі ці ў лесе, ці на двары хаты пад паветкаю (майструючы што-небудзь), а ноч — на начлезе, ля коней, ці ў дарозе і знаходзячыся такім чынам усё жыццё пад адкрытым небам, селянін мае вялікую магчымасць набыць запас назіранняў, па якіх чуццём угадвае спрыяльныя і неспрыяльныя ўмовы для сваёй гаспадаркі»²⁶. Берман добра разумее, што да вывадаў непасрэднага вопыту прымешваецца і нямала забабонаў, аднак навуковая праверка можа адсеяць непатрэбнае і актыўна выкарыстаць каштоўныя запасы народных ведаў. Прыкладам такога ўважлівага зацікаўленага падыходу да вывучэння народнай метэаралогіі з'яўляецца ў першую чаргу праца самога Бермана. Калі ў папярэдніх публікацыях канкрэтнае свята суадносілася з іншымі ў плане часавым, то ў наступным допісе Берманам паказана метэаралагічная залежнасць аднаго дня ад другога ці нават цэлых пор года.

Сялянскія назіранні за надвор'ем на працягу года аўтар падае ў храналагічнай паслядоўнасці пачынаючы ад зімы, ад Каляд: «Якое надвор'е на Каляды, такое і ў заговіны перад Вялікім постам і на Вялікдзень», «Калі на Грамніцы не будзе адлігі — лета сухое, калі «певень вады нап'ецца» — лета будзе непагоднае, мокрае» («Ка-

²⁵ Виленский вестник. 1870. № 130, 132.

²⁶ Там жа. № 130. С. 494.

лі на Грамніцы певень нап'ецца вадзіцы, то на Юр'я вол пад'есць травіцы»). Зноў, як і ў папярэднім артыкуле, згодна з народнымі прыкметамі, аўтар выстаўляе разнастайныя святы вехаў, з якіх вядзецца адлік: Каляды, куцця, Грамніцы, 40 пакутнікаў, Юр'я («Снег на Юр'я — значыць, будуць белыя палі ад грэчкі»).

З надыходам вясны паказчыкамі надвор'я на цэлы сезон становіліся абуджаныя ад зімовага сну дрэвы. Калі бяроза распусціцца раней за вольху, а дуб зазелянее раней, чым ясьень, павінна быць сухое лета. У адваротных выпадках чакалі непагадзі. Тое ж абяцала запозненае распусканне лістоў ясеня. Жывёльны свет таксама даваў магчымасць прадказваць надвор'е: «На суш з роём пчол вылятае адна матка, на макрэчу — некалькі».

І лета — пара цвіцення, завязі, ураджаю — змяшчала ў сабе прыкметы надвор'я на будучае. Калі на рабіне не спеюць ягады — не чакалася ні добрага лета, ні цёплай восені. Адсутнасць на Іллю звычайнага дажджу палыхала засухаю. Дзень Палікарпа, які ў народзе завуць Палікопам, пагражаў спякотаю ці дажджом, у выніку чаго хлеб у копах мог ці асыпацца, ці прарасці: «Паліконы — не твае ў полі коны».

Добрае надвор'е пад час Пакрова («бабіна лета», якое спрыяе жаночым заняткам) нібыта існуе ў прыродзе затым, каб даць магчымасць прыбраць з агародаў. Восень у асноўным паказвае на характар будучай зімы. Багаты пакас і цёплая восень — значыць, чакаецца працяглая зіма і выкарыстанне ўсіх кармоў: «Калі выкасіш усе завонькі (багну), то выпрачаш і ўсе застаронкі (апаражніш гумно)». Пасля лета, багатага на ягады, — жорсткая зіма. Няцяжка заўважыць, што перад суровымі выпрабаваннямі зімы прырода нібыта дае магчымасць чалавеку набыць запасы, каб лягчэй перанесці голад і холад. Ранні адлёт птушак у вырай сведчыў пра заўчасны надыход халадоў, суровую зіму і цёплую вясну. Напрамак ветру на Пакроў, як заўважана, меў важнае значэнне: калі дзьмула з усходу — зімою чакалася мала снегу, калі з поўдня — павінна надыйці гнілая зіма, з захаду — снежная, з поўначы — суровая. Калі ў Міхайлаў дзень сцісне (мароз), то ў Міколін адпусціць.

Па характару зімы сяляне стараліся ўгадаць, якімі павінны быць наступныя вясна і лета, якога плёну можна чакаць на полі і ў агародзе. Неўраджай прадказвалі такія прыкметы: калі год багаты на рыбу («Калі рыбна,

то і голадна»); калі зарань запяе жаваранак, калі зязюля закукуе на голым яшчэ дрэве, калі пчала вылеціць з вулля перад Благавешчаннем; калі бусел выкіне яйка ці тым больш птушаня (яўная аналогія: лішні рот). І наадварот, на ўраджай, верылі, паказваюць такія з'явы ў прыродзе: «Калі грыбна, тады і хлебна», «Калі пыл на баране, тады і блін на рэшаце», «Цёплы апрэль, мокры май — будзе жыта, як гай», «Калі рой выйшаў перад Іванам, будзе земец панам», «Калі на Пятра не йдзе дождж, будзе жыта, як хвошч».

Берман у артыкуле прыводзіць таксама багата народных прыкмет пра змену надвор'я. Тут ледзь не кожная, амаль не заўважальная праява прыроды магла чалавеку служыць паказчыкам. Няўважліваму воку нічога не скажа нізкі палёт ластавак над зямлёй ці спеў снегіра зімою. А чаму сабака пачынае раптам кусаць траву? Чаму рыба плешчацца на паверхні вады? На цяпло ці на холад заводзяць шматгалосы спеў жабы, а мухі і камары робяцца асабліва назойлівымі? Затое глыбокае веданне таямнічай няпісанай кнігі прыроды дазваляла зупэўненасцю сцвярджаць, што, напрыклад, першыя грымоты вясною прынясуць цяпло, што наготкі з раніцы распускаюць венчыкі на пагоду, а каля паўдня — на непагоду.

Надвор'е можна было прадказаць па вільготнасці розных прадметаў, па сіле гуку, па воблаках, ветры, нябесных свяцілах, па разнастайных фізічных і атмасферных з'явах. Найбольшым даверам карыстаўся месяц. Лічылі, што маладзік заўсёды нясе атмасферныя перамены. Калі з маладзіком пачынаў ісці доўгачаканы дождж, народ па-свойму ўспрымаў гэта: «Дзякаваць Богу! Маладзік наш нарадзіўся і ўжэ ахрысціўся».

Берман не раз выказваў шкадаванне, што адначасова з багатымі ведамі народу ўласцівы забабонныя ўяўленні пра свет, вера ў знахароў, у іх шэпты і дзеянні, якімі нібыта можна змяніць надвор'е. Такія прыклады таксама прыводзяцца ў артыкуле. Вось некаторыя з іх: каб пайшоў лёгкі дожджык, трэба кінуць у калодзеж моху, моцны — выкінуць на двор лапату, качаргу і пам'яло; каб прайшла суш, трэба ўсыпаць у раку маку і г. д.

Берман заклікаў сіноптыкаў адначасова з паказчыкамі прыбораў рэгістраваць такія з'явы, як час прылёту птушак, распускання пупышак, цвіцення раслін, з'яўлен-

ня ягад, нераставання рыб і жаб, супастаўляць дні лет-
няга і зімовага перыядаў і такім чынам сабраць як мага
больш звестак для вызначэння надвор'я.

Апошняя з пакінутых Іаанам Берманам этнаграфіч-
ных прац і вядомых нам сёння — «Чараўнікі і знахары
заходнерускага простага люду» — аказалася апубліка-
ванай толькі праз 10 год пасля смерці аўтара²⁷. Прадмет
даследавання ў артыкуле сваім зместам, па сутнасці,
супрацьстаіць таму, пра што Берман расказаў раней.
Калі ў папярэдніх публікацыях ім асвятляўся карысны
вопыт народнай практыкі, то цяпер на суд вынесены
вынікі забітасці народа, выяўленыя ў шматлікіх забабонах.
Прычыну адсталасці народа, маруднае пранікненне
асветы ў ніжэйшыя слаі грамадства Берман звязвае з
«дрымучым лесам забабонаў і павер'яў і жывой зага-
раддзю чараўнікоў і знахароў», па яго словах, «нязвод-
ных жрацоў язычніцтва». Аўтар перакананы, што на
пэўным этапе свайго развіцця народ абавязкова павінен
стварыць для сябе такое саслоўе, каб было ў каго шу-
каць парады ў пытаннях выхавання, лячэння, у бедст-
вах. Калі парада давалася ўдала ці, прынамсі, вынік
справы сам па сабе не прырэчыў той парадзе, тады вера
ў чараўніка расла, слава яго шырылася, уплыў узмац-
няўся. Разам з тым і сам ён адчуваў сябе выбраннікам,
выключнай асобай, да якой усе ставяцца пачціва, з бо-
яззю абразіць. Народ, нягледзячы на сваю веру ў чараў-
нікоў, тым не менш не любіў іх, прыпісваючы ўласцівыя
ім здольнасці «нячыстай сіле».

Знахарства лічылася менш небяспечным, веды ў гэ-
тай галіне набываліся галоўным чынам перад смерцю
блізкага родзіча-знахара і пры ўмове захавання строгай
тайны. «Нячыстая сіла» тут удзелу не прымала. Назі-
ральнік адзначаў, што чараўніцтва паступова знікае,
знахарства ж, закліканае ў асноўным вылечваць хваро-
бы, трывала існуе паўсюдна. Аднак на справе яны вельмі
часта мала чым адрозніваліся.

Шматлікія звесткі для артыкула Берман занатаваў
ад хлопчыка, які знаходзіўся ў яго на службе. «Любіў
я іншы раз,— пісаў ён,— завесці з ім гаворку, таму што
ён быў надзвычай наіўны, цікаўны і гаваркі хлопчык.
Калі гаворка заходзіла пра цёмную галіну чараўніцтва,
тады ён гаварыў упэўнена... нібыта лічыў сябе асобай

²⁷ Виленский вестник. 1903. № 152, 158, 160, 164.

больш, чым я, кампетэнтнай у гэтым прадмеце. Ён часта ездзіў на начлег і там набыў усе веды»²⁸.

Сутнасць «пагананага майстэрства» заключалася ў тым, каб сурочыць позіркам, словам або дзеяннем. Падрабязнаму апісанню ўсіх разнастайных форм чараўніцтва Берман прадпасылае тэкст гумарыстычнай народнай песні аб прываражэнні дзяўчынай пісара, які разлюбіў яе:

... Накапала карэння з-пад белага каменя:

Перамыла на рацэ, паставіла на малацэ;

Прыставіла да жару: «Кіпі, корань, памалу!»

Яшчэ корань не кіпеў, ужо пан пісар прыляцеў.

— А чаго ты прыляцеў, калі любіць не хацеў?

— А як жа мне не лятаць, калі ўмееш чараваць!²⁹

Затым Берман пераказвае некалькі «рэцэптаў» любоўнага прывароту. Да чараўнікоў, вядома, звярталіся пры розных патрэбах: пры хваробах, няшчасным каханні, перад наборам у рэкруты, каб пазбегнуць службы, напярэдадні выпасу жывёлы і г. д. Паводзіны і словы чараўнікоў, нягледзячы на амаль пастаянную сваю бессэнсоўнасць, здаваліся цёмнаму чалавеку абавязковымі і проста неабходнымі для таго, каб справа пайшла на лад. Нават калі абяцанні чараўнікоў не спраўджваліся, вера ў іх не знікала.

З агульнай масы «нячыстых» сродкаў чараўнікоў Берман вылучае некалькі груп: урокі позіркамі, урокі словам; залом, ці «кукля». Гэтак называўся вузел жытніх сцяблін, звязаны нядобразычліваю рукою, які нібыта наклікаў бяду, задуманую чараўніком,— таму жнеі стараліся пакінуць залом некранутым, а потым прасілі свяшчэнніка абясшкодзіць яго малітваю. Самому Берману не раз даводзілася чуць падобныя просьбы. Пастырскі абавязак патрабаваў ад яго змагацца з такой відавочнай забітасцю: «Таму і вяжуць іх вам, бо вы баіцеся гэтага, а калі б ніхто не баяўся заламаў ды смела рваў бы іх, то, павер мне, гэты звычай хутка зусім бы вывеўся»,— пераконваў ён селяніна. «Прыхаджанін мой і сам смяяўся пасля над сваёй трывогаю. Але ці не смешна тое, што такую трывогу задаюць часам дарос-

²⁸ Виленский вестник. 1903. № 160.

²⁹ Там жа. № 152.

лым дурням малыя гарэзы». Берман расказвае, як дзеці, дурэючы, закручвалі заломы з прыгаворам:

Кручу ў лапакі (навыварат),
Каб не было ні круп, ні мукі,
А ў аборы — кароў,
А ў хаце — мужыцкіх галоў!³⁰

У пераліку іншых «чарадзейскіх» сродкаў называецца «зачараванае яйка», якое вешалася ў коміне; «перапіў» — напой, прыгатаваны з высушанай ядавітай змяі, перацёртай у парашок. Славіліся вясковыя цемрашалы і ўменнем зачароўваць сляды любога чалавека, адбіраць малако ў кароў. Апошняе наогул лічылася вышэйшай прайвай майстэрства ведзьмы і ведзьмака, ім прыпісвалася здольнасць прабірацца ў хлявы не пад сваім абліччам.

У артыкуле паведамляецца таксама пра сродкі супрацьдзеяння злым намерам чараўнікоў. Як правіла, яны нічым не ўступалі ім па сваёй прымхлівасці. Супраць чараўніцтва, паводле сведчанняў Бермана, народ дзейнічаў з асаблівай стараннасцю ў купальскую ноч.

Звала Купала Іллю на ігрышча:
— Хадзі, Ільшча, ка мне на ігрышча.
— Не маю часу, Купалічка,
У гэту ночку мне не спаці,
Нада жыта ўсяго пільнаваці,
Каб змяя заломаў не ламала,
У жыце карэнняў не капала,
У кароў малака не адбірала,
Адбяры, Божа, таму ручкі-ножкі,
Выдзеры, сава, сабе вочкі,
Каб не відзеў, не чараваў,
Каб не хадзіў, а прапаў.³¹

Для гэтага артыкула Бермана, як, дарэчы, і для ўсіх яго этнаграфічных сачыненняў, характэрны вялікі ахоп звестак, прычым такіх, што пры збіранні не ляжаць на паверхні і адразу не кідаюцца ў вочы. Выяўленне іх, несумненна, патрабавала доўгага часу і пэўнай аўтарскай падрыхтаванасці і само сабою — непадробнага кантакту з простымі людзьмі. Літаральна ўсім працам Бермана ўласціва добрая арыентацыя ў народным матэрыяле,

³⁰ Виленский вестник. 1903. № 158.

³¹ Там жа. № 160.

уменне дакладна яго класіфікаваць, знайсці стройную, навукова абгрунтаваную кампазіцыю. Зразумела, час ад часу яго меркаванні ці высновы маглі здавацца крыху найўнымі і сведчылі пра недастатковую тэарэтычную падрыхтаванасць аўтара. Аднак добрае веданне і разуменне народнага жыцця, псіхалогіі селяніна («Тутэйшыя сяляне па натуры добрыя і працавітыя, але пакутуюць ад недамысленасці і нерухомасці, яшчэ досыць мала пасунуліся па шляху паляпшэння свайго быту з часу сялянскай рэформы»,— пісаў Берман ³²) дазвалялі хай сабе і з рэлігійна-асветніцкіх пазіцый, але адносна неперадузята прадстаўляць фальклорны і этнаграфічны матэрыял.

Постаць Іаана Бермана стаіць у гісторыі фалькларыстыкі некалькі адасоблена, паколькі закранутыя ім тэмы вырашаны ў вельмі арыгінальным ракурсе, а асобныя пытанні, як вядома, толькі ім і былі асветлены. Прынцыпова важным з'яўляўся яго погляд на народныя веды ў галіне прыроды. Яго працы раскрываюць не толькі багаты духоўны свет селяніна. Імі ён заклікаў тагачасную навуку ўважліва прыглядацца і вывучаць народ, каб усё лепшае, чым ён валодае, актыўна і свядома выкарыстоўваць, ну а тое, што з'яўляецца вынікам забітасці і перашкаджае руху наперад, перамагчы асветай.

Такім чынам, дзесяцігоддзе, праведзенае Берманам у вёсцы, сярод простага люду, адыграла рашаючую ролю ў яго жыцці і літаратурнай дзейнасці.

У 1868 г. ён назаўсёды вяртаецца ў родную Вільню. Спачатку айцец Іаан пачынае служыць у чыноўніцкім Прачысенскім саборы (дарэчы, у тым самым, дзе праз якога паўстагоддзя працаваў рэгентам Рыгор Раманавіч Шырма і дзе вянчаўся з Леанілай Чарняўскай Максім Гарэцкі). Затым, у розныя часы, знаходзіўся на пасадзе законанастаўніка Замкавага і Зарэчнага вучылішчаў, 1-га дзіцячага прытулку, а таксама школ 1, 2, 3, 4-й батарэй 27-й артылерыйскай брыгады, Віленскай прагімназіі і Марыінскага вышэйшага жаночага вучылішча. З апошняй установай, дзе ён адначасова быў і настояцелем царквы, звязаны ўсе апошнія гады жыцця Бермана.

Вяртанне Бермана амаль супала з узнагародай Рускага геаграфічнага таварыства і запрашэннем удзель-

³² Лит. епарх. ведомости. 1881. № 37.

нічаць у напісанні прац па этнаграфіі беларуска-літоўскага краю. Аднак падтрымаць такое запрашэнне аказалася ўжо няпроста. Багатыя назіранні выліліся ў асобныя артыкулы, але адсутнасць новых уражанняў, цесных кантактаў з вяскоўцамі не давала магчымасці ствараць што-небудзь зноў у гэтым напрамку. Пераехаўшы ў губернскую сталіцу, Берман яшчэ некаторы час рэалізоўваў свае фальклорна-этнаграфічныя набыткі, а затым фактычна перастаў служыць краязнаўству. Усё было выказана, вычарпана. Магчыма, у асабістым архіве захоўваліся яшчэ нейкія запісы накшталт «Чараўнікоў і знахароў...», але пра гэта нам нічога не вядома.

Натуральна, у Вільні заставалася менш вольнага часу: неабходна было зарабляць на мнагалюдную сям'ю. Трэба заўважыць, што постаць Бермана як рэлігійнага дзеяча таксама вызначалася на фоне свайго часу, пра што сведчылі не толькі ўрадавыя і сінодскія ўзнагароды, але перш за ўсё яго выступленні ў друку. Ён актыўна працягваў сваю літаратурную дзейнасць, хоць ужо ў іншай якасці. На працягу некалькіх год Берман вёў царкоўна-рэлігійны раздзел у «Віленскім календары», шмат яго артыкулаў па надзённых епархіяльных праблемах, нататкаў, прамоў да бягучых праваслаўных свят ці пры адпяванні высокіх духоўных асоб змяшчалася ў «Літоўскіх епархіяльных ведамасцях» і «Віленскім весніку».

Вясковае жыццё яшчэ часам нагадвала пра сябе ў выступленнях Бермана («Думкі і мары пра пад'ём матэрыяльнага быту сельскіх прыхаджан», «3 успамінаў з нагоды рэкруцкага набору»). Бадай, яшчэ адзін яго артыкул можа выклікаць увагу сённяшняй фалькларыстыкі — «Адносна пякучых пытанняў сучаснага пастырства»³³. Сярод іншых праблем, закранутых у ім, знаходзіцца і аўтарская ацэнка беларускага вясельнага абраду, тым больш цікавая, паколькі сямейныя рытуалы, як вядома, не ўваходзілі раней у поле яго зроку. У аўтарскай пазіцыі адчуваецца спрэчка Бермана-свяшчэнніка з Берманам-этнографам. У першым выпадку ён абураны традыцыйным правядзеннем вяселляў напярэдадні нядзелі, калі замест таго, каб ісці ў храм, людзі ўсчынаюць папойку і пяюць не тое, што наканавана царквою. І разам з тым ён не хавае, што «ў гэтых звычаях ёсць шмат кра-

³³ Лит. епарх. ведомости. 1880. № 6, 9, 13, 15.

нальнага і нават поўнага глыбокай пашаны, напрыклад, калі збіраюцца заквасіць каравай, мясіць яго, пасадзіць у печ, стрыгчы валасы нявесце і жаніху і да т. п., тады сяляне пяюць песні, якія дыхаюць альбо набожным зваротам да падацеля дабрабыту, альбо блізкімі сэрцу матывамі роднага быту... Не мы адны вынеслі, што падобныя песні сялян поўныя павучальнасці і лірызму, а некаторыя бытавыя звычаі іх — глыбокага драматызму; і не дзіва, што ўсё гэта ў вышэйшай ступені дарага іх сэрцу»³⁴. У гэтым матэрыяле, прадстаўленым на старонках епархіяльнага друку, Берман праводзіць думку пра тактоўнасць, якую неабходна праяўляць да нацыянальных традыцый, калі яны не супадаюць з патрабаваннямі свяшчэнніка, — іначэй слушнымі будуць нараканні з боку сялян: «Усё, маўляў, жыццё працуем, не ведаем ніякіх панскіх задавальненняў. У якую пару выбраліся згуляць вяселле — і нам нельга яго згуляць так, як гулялі яго даўней, як заведзена светам. Як жа без песень рашчыняць каравай, мясіць каравай і г. д. У гэтым уся наша бацькаўшчына!» Берман з разуменнем згаджаецца, што звычай спраўляць дзявочы вечар спрадвечны ў народзе і гэта замацавана нават у песнях, радкі якіх ён прыводзіць: «Сабірайцеся ўсе дзевачкі ў суботу, загадае вам Настуля работу».

Каб не абражаць нацыянальныя пачуцці, Берман раіць калегам звярнуць лепш увагу на ачышчэнне народных звычаяў ад п'янства і бясчынстваў; ён перакананы, што менавіта ў іх, а не ў песнях, не ў абрадах крыецца бяда, якая губіць народ. Даводзіць таксама, што пасля вянца вяселле павінна ехаць не ў карчму, як гэта нярэдка здаралася, а ў родную хату. Нягледзячы на сваё рэзка адмоўнае стаўленне да карчмы, як «пачынку ўсякага зла», Берман вымушаны пагадзіцца, што яна — фактычна адзінае месца грамадскага ўвесеялення сялян: «Тут іх клуб, тэатр, біржа, гулянне, сходкі і г. д.» І зноў Берман падкрэслівае, што выратаваннем ад усіх бедстваў з'яўляецца асвета: «Хіба толькі пашырэнне пісьменства адцягне просты люд да больш разумных увесеяленняў».

Берман не вызначаўся моцным здароўем, але да апошніх дзён, пакуль яго не падкасіў удар, ён старанна выконваў належныя абавязкі. Пры ўсёй сваёй вядомасці

³⁴ Лит. епарх. ведомости. 1880. № 9. С. 77.

ён, як неаднойчы гаварылі сучаснікі, быў надзвычай сціплы чалавек, таму нават свае сачыненні, якія не датычыліся непасрэдна яго духоўнага сану, ён друкаваў рэдка. Сціпласць ён захаваў да канца. Згодна з яго воляй, ніякіх слоў і прамоў не было сказана над яго труною (памёр Іаан Берман у сябе дома 16 студзеня 1893 г.), хаця ледзь не ўся Вільня на чале з губернатарам прыйшла з ім развітацца і труну па ўсёй Вострабрамскай вуліцы да самых могілак неслі на руках.

Аляксандр Троіцкі

У

сяго адной толькі працай па-кінуў след у гісторыі беларускай фалькларыстыкі і этнаграфіі Аляксандр Троіцкі. Зробленае ім не згубілася, не адсеена ўсемагутным часам як не заслужанае ўвагі. Аднак да самой яго асобы ніколі і нікому яшчэ звяртацца не даводзілася.

Нарадзіўся Аляксандр Троіцкі ў 1844 г. у Пскоўскай губерні ў сям'і свяшчэнніка. Скончыўшы багаслоўскі клас Пскоўскай семінарыі, ён трапіў у Паўночна-Заходні край у 1864 г. і быў прызначаны на пасаду настаўніка ў Вілунскае народнае вучылішча Трокскага павета. Праз два гады адбыўся яго перавод у мястэчка Радашковічы, дзе Троіцкі быў пасвечаны дьяканам мясцовай царквы¹ і адначасова спалучаў службу з настаўніцкай працай. У 1872 г. прыйшло новае прызначэнне: ён накіроўваецца настояцелем Георгіеўскай царквы ў сяло Гняздзілава Віленскага павета². Прыход, дзе служыў Троіцкі, ахопліваў некалькі вёсак: Буйвы, Селішча, Прахадолі, Вароны, Анісьеўка, Глінішча, Мацвееўцы, Крыпулі, Дзехцяры, Адрубкі, Жары, Бублы, Анкудзінава, Струкі, Астравец і Лібераўшчына. Тут, у Парафіянаўскай воласці (дарэчы, сам Троіцкі лічыў гэтую назву паланізаванай і выводзіў яе не ад слова «парафія», а ад імя Парфен, спасылаючыся не на афіцыйную, а на народную назву: «Парфенава»³), ён пражыў значную частку свайго нядоўгага жыцця, тут ён праводзіў свае этнаграфічныя назіранні.

¹ ЦДГА ЛітССР, ф. 605, воп. 2, спр. 2339, л. 43—44.

² Там жа, спр. 2347, л. 37—38.

³ Лит. епарх. ведомости. 1875. № 17. С. 146.

Воблік Аляксандра Троіцкага выразна вырысоўваецца з яго літаратурных выступленняў, да навуковай каштоўнасці якіх мы звернемся крыху пазней, і з успамінаў яго сяброў. Па ўсім відаць, што малады святар, апынуўшыся ў беларускай вёсцы, дакладна разумеў сваё прызначэнне, бо адразу ж разгарнуў усебаковую дзейнасць. Адданы служэнню праваслаўнай веры, ён актыўна пачаў збіраць сродкі на рамонт запушчанага храма, і пазней ажно ў Пецярбурзе здабыў для яго каштоўнае царкоўнае абсталяванне. Любімымі заняткамі Троіцкага, паводле ўспамінаў, былі пропаведзі, якія датычыліся непасрэдна жыцця прыхаджан, чыталіся ім немудрагеліста, а таму і даходліва, і школа, дзе ён выкладаў не толькі Закон Божы, але таксама і некаторыя агульныя прадметы.

Троіцкі надаваў вялікае значэнне веры і навучанню простага народа. Святар, згодна з яго перакананнямі, закліканы вырваць забіты люд з цемры невуцтва шляхам хрысціянскага вучэння: «Варта толькі набыць давер народа, і калі пастыры царквы, не грэбуючы прастатою яго, стануць да яго бліжэй, тады і цёмная народная маса прасвятлее»,— пісаў А. Троіцкі⁴. Характэрна, што рамонт царквы, які ў 1874 г. праводзілі гняздзілаўцы, падахвочаныя сваім духоўнікам, прыпынілі, таму што, кажучы яго словамі, «... з'явілася іншая патрэба, якая вымагала не толькі ад прыхаджан Гняздзілаўскай царквы, але і ад сялян усёй воласці немалых ахвяр на надзённую патрэбу народнай адукацыі. У Парафіянаўскай воласці не было народнага вучылішча. Пачнеш іншы раз, здаралася, тлумачыць селяніну карысць пісьменства, задумаецца гняздзілавец і скажа: «Яно-то трэба, бацюшка, завесці было б школу, ды экспенсу, мусіць, многа пойдзе на яе,— пачакаем і паглядзім, што далей будзе»⁵. У канцы 1874 г. валасны сход вырашыў зрабіць абавязковым навучанне для ўсіх сялянскіх дзяцей у воласці і адкрыць напаяштатную народную школу, дзеля чаго выдзеліць грошы на ўтрыманне настаўніка і іншыя выдаткі, пабудаваць дом для школы. Вясною 1875 г. вучылішчны савет Віленскай дырэкцыі народных вучылі-

⁴ Лит. спарх. ведомости. 1875. № 30. С. 259.

⁵ Там жа. № 17. С. 147.

шчаў пастанавіў: «1. Адкрыць у сяле Гняздзілаве адна-
класнае народнае вучылішча Міністэрства народнай
асветы з дапамогаю ад урада на 75 рублёў у год.
2. Прызначыць настаўнікам там мясцовага свяшчэнніка.
3. Выслаць яму праграму для выкладання навучальных
прадметаў у сельскіх вучылішчах з прапановай трыма-
ца той часткі праграмы, якая прызначана для 1-га кла-
са. 4. На першае абзавядзенне забяспечыць вучылішча
кнігамі...»⁶ Дырэкцыя раіла неадкладна прыступіць да
адкрыцця вучылішча і навучання дзяцей. Паколькі па-
будова школьнага будынка яшчэ не пачыналася, для гэ-
тай мэты была нанята найбольш прыдатная сялянская
хата.

30 сакавіка адбылося ўрачыстае адкрыццё вучылі-
шча, на якім сабраліся ўсе члены валаснога праўлення.
Святар айцец Аляксандр Троіцкі, сказаўшы перад пры-
сутнымі павучэнне, адслужыў падзячны малебен, пасля
чаго многія з прысутных сабраліся ў яго ў доме, дзе ён
доўга гутарыў з сялянамі пра справу народнай асветы.
Яму выказваліся нараканні на суседнія вучылішчы:
«... другі хлопец тры зімы ходзя да школкі — прыказа не
разбярэ». Недавер і непакой сялян былі зразумелы па-
стыру, і ён запэўніў іх у надзейнасці і карысці распача-
тай справы: «Ведаю, браткі, ведаю, што вам патрэбна,
і жадаю паставіць Гняздзілаўскае вучылішча на добры
шлях»⁷.

Пазнейшыя сведчання пераконваюць у тым, што Тро-
іцкі ў школе «вёў сваю справу як разумны і дамавіты
гаспадар, ласкавы і добры абыход з дзецьмі толькі да-
паўняў запас паведамляемых ім звестак»⁸.

Да вывучэння народнага жыцця Троіцкі падышоў,
маючы на ўвазе не навуковыя задачы, а ўласна прафес-
сійныя. Служба вымагала ад святара дабівацца чысціні
праваслаўнай веры ў сваёй паствы, таму дзейнасць яго
была скіравана ў першую чаргу на вывучэнне народнага
жыцця, псіхалогіі, быту, каб дакладна ведаць, як і
супраць чаго яму змагацца, дзе і пры якіх выпадках па-
праўляць селяніна.

І вось ужо на працягу 1875—1876 гг. у шматлікіх ну-

⁶ Лит. епарх. ведомости. 1875. № 17. С. 148.

⁷ Там жа.

⁸ Виленский календарь на 1888 (високосный) год. Вильна, 1887.
С. 247.

марах «Літоўскіх епархіяльных ведамасцей» з'яўляецца цыкл нарысаў Аляксандра Троіцкага пад агульнай назвай «Уклад» (1875, № 8, 11, 18, 30, 35; 1876, № 10, 11, 15, 17).

Троіцкі прызнаваўся, што мае схільнасць да літаратарства: «... чаму ж вольную хвіліну не аддаць лёгкаму пярэ, калі знаходзіш у гэтым задавальненне нямарнае і не стратнае для кішэні. Гэта ж гульня — не ў карты»⁹. У літаратурных спробах Троіцкі бачыў не проста ўцеху для душы, у іх ён імкнуўся даць «дакладны здымак народнага жыцця, здымак непрадузяты», паколькі быў цвёрда перакананы, што гэта яго, сельскага пастыра, які бліжэй за іншыя прывілеяваныя слаі грамадства стаіць да народа, свяшчэнны абавязак. Усведамленне таго, што ніхто, як сам ён, чагосьці не скажа, падганяла яго пярэ. Ён лічыў: уласны вопыт і назіранні могуць аказацца карыснымі для яго калег, якіх ён называў «духоўнымі ўрачамі, закліканымі ведаць прычыны «народных хвароб», разумеючы пад імі прымхлівасць, духоўную адсталасць, перайманне праяў чужой веры, рэшткі старажытнага язычніцтва.

Як А. Троіцкі сам пазней прызнаваўся ў першай сваёй пропаведзі, прачытанай у родным сяле на Пскоўшчыне, калі прыехаў туды з семінарыі, ён асудзіў калядныя відовішчы, што спрадвеку спраўляліся яго аднавяскоўцамі. Ён успрыняў народную ўрачыстасць не як элемент культуры, а як рудымент язычніцтва, шкоднага для палітыкі праваслаўнага хрысціянства. Такое часам аднабаковае разуменне жыцця народа не заўсёды дазваляла пранікнуцца яго эстэтычнымі поглядамі. Аднак жа ў цэлым адмовіць Троіцкаму ў веданні сялянскага жыцця нельга. Падхоплены плынню народнай мудрасці, нягледзячы на свядомую сваю ўстаноўку асудзіць усё, што ідзе ўразрэз з яго пастырскай місіяй, ён, здараецца, не ў стане схаваць свайго захаплення: «... А якое багацце матэрыялу, колькі народнай паэзіі, словам, усё жыццё простага чалавека з яго праявамі і адносінамі заключаецца ў народных вераваннях, легендах, галашэннях, песнях, казках, абрадах. І асабліва гэтае багацце сустракаеш у заходняй ускраіне Расіі, у якой іншанародныя і іншаземныя элементы сіліліся ўцерціся ў рускую на-

⁹ Лит. епарх. ведомости. 1876. № 17. С. 137.

роднасць. Тут часам бачыш і стойкую барацьбу народную, і перамогу, і прымесь іншанародную...»¹⁰

Свае адносіны з народамі Троіцкі імкнуўся будаваць на ўзаемным даверы. У гэтым бачылася ўмова поспеху яго асабістай дзейнасці сярод сялян. Праз такія давер ён і спасцігаў сутнасць народных «укладаў», пад якімі разумееў спрадвечныя абрады, што толькі спусташалі сялян. Святар прыступае да змагання з гэтымі «ўкладамі» ў імя ачышчэння праваслаўя і матэрыяльнага дабрабыту сялян. Чалавечнасць у адносінах да простых людзей была не нейкаю іграю ў паводзінах, а сутнасцю натуры Троіцкага. Невыпадкова, калі аднойчы селянін, звяртаючыся да яго з просьбаю, укленьчыў, бацюшка строга сказаў: «Не люблю тых, хто кланяецца мне ў ногі, Богу кланяйся, а не мне...»

На думку Троіцкага, у найбольш канцэнтраваным выглядзе забітасць і забабоннасць выявіліся ў спосабе правядзення пахавальнага абраду. З апісання яго і пачынаецца цыкл нарысаў. Напачатку свяшчэнніка абурыла просьба селяніна пахаваць яго жонку адразу ж пасля яе смерці, не дачакаўшыся прадвызначанага праваслаўнай царквою тэрміну аддачы цела зямлі на 3-і дзень. Пры гэтым выявілася, што селянін прасіў паспешыць пахаванне не дзеля таго, каб скараціць пакуты і перажыванні блізкіх над целаю (такая просьба выглядала б па-свойму зразумелаю). У яго былі іншыя меркаванні: знаходжанне ў хаце нябожчыка вымагала, згодна з мясцовай традыцыяй, значных выдаткаў ад гаспадароў, паколькі яны абавязаны ўсе дні карміць і асабліва паіць прысутных на хаўтурах «пеюноў», «шаптух» і ўсіх, хто пераступаў парог дома. Са свайго боку святар, шкадуючы беднага мужыка, прапаноўваючы нават памянуць душу памёршай без грошай, не жадаў ісці насуперак устаноўленаму афіцыйнаму закону, абвінавчваючы сялян у сляпой вернасці дурным традыцыям, што нясуць у хату толькі нястачу. Троіцкі справядліва асуджаў бязмежнае п'янства на хаўтурах, пераконваючы удзельнікаў сумнага абраду, што такія ўчынкі толькі зневажаюць памяць памёршых, а спяваная праз сівушны туман малітва выглядаюць блюзнерствам. Калі святару раскрылі сутнасць упершыню ўбачанага ім абраду абсыпання нябожчыка пры яго вынасе з хаты зернем,

¹⁰ Лит. епарх. ведомости. 1876. № 17. С. 137.

растлумачыўшы, што робіцца гэта дзеля таго, каб мёртвы не панёс за сабою хлеб пакінутай ім сям'і, духоўнік з сумам зазначыў: «Не, браткі, не нябожчыкі выносяць хлеб з хат, а выносяць хлеб вашы нядобрыя ўклады». Як відаць, да пэўных абрадавых праяў Троіцкі падыходзіў не з навуковых пазіцый, а з пункту погляду іх відавочнай мэтазгоднасці. Убачаны рытуал навіў на роздум святара, і той пачаў уважліва назіраць за мясцовымі абрадамі, адчуў неабходнасць адкрыцця школы ў сяле — «тады хутчэй, можа, распаўсюдзіцца свет у нашым цёмным кутку»¹¹.

Троіцкі пісаў, што «забабонным норавам і звычаям няма канца: што ні крок, то забабон». Выступаючы ў якасці назіральніка народнага жыцця, ён не застаецца толькі строгім маралізатарам. З-пад яго праяўніваюць надзвычай дакладныя, з безліччу падрабязнасцей, характэрных часам выключна для канкрэтнай мясцовасці, этнаграфічныя апісанні народных абрадаў. Так, у хаўтурах, што праводзіліся ў Гняздзілаве, свяшчэннік уважлівым вокам убачыў шмат розных дзеянняў, абумоўленых пэўнымі павер'ямі. Напрыклад, звычай, звязаны з канём: ад полу нябожчыка залежаў выбар каня, які павязе на могілкі труну; немагчымасць запрагаць у такім выпадку жарэбную кабылу, каб не скінула плод, і г. д. Прыводзіцца прыклад, калі на пахаванні гаспадар жарэбнай кабылы, позна агледзеўшыся, убачыў яе запрэжаную ў воз з дамавінаю і з лаянкай выпраг яе, хоць нябожчыцаю была сястра мужыка. Сіла перакананняў трымалася непакісна.

Прыводзячы прыклады ўрыўкаў некалькіх галашэнняў (што само па сабе па тым часе было ўнікальнай з'явай), Троіцкі падкрэсліваў ласкальныя формы іх лексікі («мілюсенькі», «любусенькі»). Шчырасць пачуцця выканаўцаў хаўтурных галашэнняў не магла не крануць святара: «Вось дзе сказваюцца і як сказваюцца ўсе жыццёвыя абставіны нашага простага чалавека! — пісаў ён.— Здаецца, блытаніна, а над гэтай блытанінаю іншы раз даводзіцца сельскаму пастыру памысліць пра многае і пра многае...»¹² Разам з тым А. Троіцкі імкнуўся давесці сялянам перавагу царкоўных спеваў па нябожчыку над галашэннямі, аднак забараняць іх не стаў,

¹¹ Лит. епарх. ведомости, 1875 № 8. С. 70.

¹² Там жа. № 11. С. 96.

як гэта нярэдка рабілася, добра адчуваючы натуральную неабходнасць выплакаць цяжкае гора. Адзінае, чаго ён дамагаўся, каб галашэнні не заглушалі малітвы, а гучалі ў іншы час.

Пераходзячы затым да разгляду памінальных звычайў, Троіцкі адзначае, што большасць іх адбываецца ў самы багаты для селяніна час, калі закончаны асноўныя гаспадарчыя работы, сабраны плён яго намаганняў. Вось як апісваецца гэтая пара ва «Укладзе»: «Самы багаты час у селяніна-хлебароба — восень. «Восенню і верабей багаты», — гаворыць селянін. — «Хто грошай не мае восенню, той не гаспадар, а хто мяса не пад'есць восенню, той і цэлы год не запробуе». І сапраўды, у сялян, нават самых бедных кутнікаў, восенню і капейчына маецца, і мяса досыць: ён сабраў ураджай, абмалаціў пшанічку, частку якой прадаў, другую змалоў, трэцюю на насенне пакінуў, збыў выгадна семечка льняное, прыняў авечак і радуецца»¹³.

Сярод памінальных звычайў асенняга перыяду, што адзначаліся ў Гняздзілаве, аўтар называе Стаўры, Прыклады і Асяніны. Стаўры спраўлялі напярэдадні Узвіжання, 13 верасня. Абавязкова малолася крыху новага зерня на пірагі (колькасць іх адпавядала членам сям'і) і перапечкі для жабракоў і для царквы. Рэзалі авечку, варылі крупнік і квас. Традыцыйнай вячэры абавязкова напярэднічалі галашэнні жанчын па памёршых сваяках. Дакладнасць апісання не толькі «царкоўнай» часткі памінак, а ў першую чаргу той, якая адбываецца ў хаце, дазваляе меркаваць, што Троіцкі ведаў пра гэта не з чужых слоў, а, магчыма, бачыў на свае вочы. Пры добрых яго адносінах з сялянамі такое зусім на выключаецца. Прынцыпова важнае значэнне для нас мае вывад, зроблены Троіцкім адносна Стаўроўскіх дзядоў: «Прасачыўшы за ўсім правядзеннем Стаўроў, мы бачым у іх адзін усяго забабон у тым, што селянін верыць у прыход на вячэру сваіх нябожчыкаў, ва ўсім іншым мы не бачым у іх нічога адмоўнага»¹⁴.

Дэтальна перадае Троіцкі і апісанне Прыкладаў, калі на працягу ўсяго кастрычніка ідзе ў сялян падрыхтоўка да ўстаноўкі помнікаў, прыкладак (абчасаных бяргвенняў уровень з даўжынёй магілы) і крыжоў на

¹³ Лит. епарх. ведомости. 1875. № 18. С. 153.

¹⁴ Там жа. С. 154.

месцах захавання блізкіх. «Кіпіць дзейнасць сялянская, ды і як не кіпець ёй, калі ўсё гэта робіцца ў памяць любімай істоты... Пры гэтай немудрагелістай дзейнасці ў сельскай глушы бачыш усё багацце духоўнага жыцця простага чалавека, жыцця вечнага...»¹⁵

Няцяжка заўважыць, як пры паступовым вывучэнні народа ў Троіцкага паглыбляецца разуменне сялянскай псіхалогіі. Адназначная катэгарычнасць саступае месца па-народнаму мудрай разважлівасці. Ён пачынае ўсведамляць, што, нягледзячы на некаторыя моманты забабоннасці, на празмернае часам ужыванне гарэлкі, абрады ўшанавання памяці нябожчыкаў лічацца ў селяніна свяшчэннымі. Таму так строга пільнуе ён гэтыя дні, таму рыхтуецца да іх быць не толькі чысты целам («Трэба пярвей грэшнае цела абмыць, а патам і Дзяды адбыць...»), але і душою.

Не азначае, аднак, што адносіны Троіцкага да народных свят выглядаюць суцэльным замілаваннем. Як свяшчэннік ён не можа пагадзіцца з недастатковым наведваннем сялянамі царквы пад час памінальных дзён, асуджае празмернае абжорства людзей на памінках, якое прыводзіла нават да самых непажаданых вынікаў. «Пасля гэтых папоек,— з сумнай іроніяй піша аўтар «Укладу»,— сельскім свяшчэннікам і фельчарам даводзіцца папаездзіць — першым спавадаць, а апошнім лячыць хворых...» І разам з тым ён выдатна разумее прычыны такой нявытрыманасці мужыка за сталом у пэўныя дні: «Амаль цэлы год селянін харчуецца пасніцаю і мякінным хлебам, кажучы, што на яго свінні збіраюцца пайсці з прашэннем за тое, што ён надзённую іх ежу, мякіну, есць...»¹⁶ Горкі мужыцкі жарт, смела пераказаны Троіцкім на старонках афіцыйнага друку, раскрывае сапраўдную карціну напauгалоднага існавання тагачаснай вёскі.

У ліку іншых Дзядоў Троіцкі называе Мясніцы (на Змітраўку), Радаўніцу (аўторак паслявелікоднага тыдня) і Сёмку (субота напярэдадні Сёмухі).

Скончыўшы з апісаннямі жалобных абрадаў, аўтар прыступае да разгляду хрэсьбін. Працягваецца і яго ўстаноўка на высьвятленне і выкараненне забабонных звычаяў, пры гэтым ён адзначае, што для радзін яны

¹⁵ Лит. епарх. ведомости. 1875. № 18. С. 155.

¹⁶ Там жа. № 30. С. 258.

ўжо не настолькі характэрныя, як для папярэдне разгледжаных ім рытуалаў.

Хрэсьбіны абрад Троіцкі падае як значную сямейную ўрачыстасць з элементамі сапраўднага спектакля, дзе кожная дзеючая асоба, у тым ліку і ён сам, святар, мусіць выконваць сваю ролю. Па ходу абраду сустракаецца шмат момантаў, што могуць здацца прымхлівымі, аднак народныя перакананні ў іх неабходнасці, матываванай мэтазгоднасці падтрымліваюць іх трывалае існаванне. Жыццярадаснасць, якую прасякнуты ўвесь рытуал хрэсьбін, захоплівае любога прысутнага. Адчуваецца, што і сам аўтар нібыта ўцягнуўся ў абрадавае дзеянне і захоплена дзеліцца з чытачом сваімі ўражаннямі.

Цыкл публікацый на тэмы сямейнай абраднасці выглядаў бы няпоўна, калі б Троіцкі не спыніў сваёй увагі на адным з самых значных свят у жыцці чалавека — вяселлі. Нельга не заўважыць, як многае з таго, што выклікала раней у даследчыка нязгodu, паступова змянялася на разуменне. Ён аб'ектыўна фіксуе кожную тонкасць, падрабязна прадстаўляючы ўсе этапы гняздзілаўскага вяселля. Апісанне багата ілюструецца песнямі, што значна павышае яго каштоўнасць.

Подступамі да яднання закаханых было ажно трое запоін і быццам падвядзеннем рысы пад шлюбным бесклапотным жыццём з'яўляўся «дзявоцкі вечар» у нявесты, а жаніх у сваю чаргу перад выездам да яе «выпрабоўваўся» пасадам на дзяжу ці калоду. Прыезд да маладой суправаджаўся песнямі «На дварэ стучыць-гручыць», «Прыехаў дзяціна да к нашай дзяўчыне», «Прыехалі заручнікі, чаму яны без дудачкі» і інш. Песні літаральна ці ў алегарычнай форме дакладна адлюстроўвалі развіццё падзей, высвятляючы сваімі промнямі таго ці іншага ўдзельніка вяселля.

Неўзабаве пасля запрашэння гасцей у хату пачыналіся зборы да вянца. Гучалі па дарозе песні «На дварэ сняжок падзець», а ля хаты свяшчэнніка — «Стаўляйце коней да ганку». І пасля вянца чулася славуцая — класічны ўзор беларускай народнай лірыкі — песня «Непраўдзівая каліна няпраўду лугу казалала». Нельга не адзначыць і такія песенны прыклад, публікацыя якога лішні раз сведчыць пра непрадзятасць аўтара:

Хвала табе, Божа,
Што мы раненька ўсталі,
Папа ашукалі,
Нядорага за шлюб узялі...

Здавалася б, «гонар мундзіра» патрабаваў ад свяшчэнніка альбо зусім не згадваць гэтай песні, альбо выказаць нейкае нараканне ў адрас выканаўцаў за такую вольнасць у адносінах да прадстаўніка царквы. Але, відаць, не пазбаўлены пачуцця гумару айцец Аляксандр не забаяўся ўключыць песню ў тэкст нарыса (тым больш прызначанага для епархіяльнай газеты!), вытрымліваючы свой прынцып: быць верным факту і пісаць дакладна.

Пасля заезду ад вянца ў карчму вяселле вярталася ў дом маладой, дзе гасцей сустракала маці («Выхадзі, матулька, з ключамі, ужо твая дочка звянчана»). Потым пачыналася застолле, і гулянка зацягвалася на цэлую ноч. Святкаванне ў хаце маладой заканчвалася абдорваннем нявесты. Свацця надзявала ёй на галаву чапец, а падарункі складваліся ў кубел. Назаўсёды пакідала дзяўчына родную хату («Татулечка мой, у дарожку еду», «Татулькава ніўка, да не ўлякайся»). Далей дарога ляжала ў дом будучага мужа, дзе ўсіх сустракалі хлебам-соллю. Аўтар пісаў, што, паводле народных уяўленняў, цнатлівая нявеста павінна была прыносіць благаслаўленне ў хату, а нячэсная, наадварот, разарэнне, сваркі. Таму пасля знаходжання ў кляці («Ці жывы, ці здаровы, ці цёпла камора?») становілася вядомым, у якім русле пацячэ святкаванне далей.

У песнях заключнага этапу малююцца карціны будучага сямейнага жыцця, адносін нявесткі са свякрухаю, ідуць дыялогі паміж прыданкамі, хатнімі і маладою. Пасылаючы кпіны адны другім, ніхто не жадае саступаць у жартах. Абдорванне адбываецца на гэты раз у хаце маладога, і сваякі нявесты перад сваім ад'ездам даюць яму наказ «не біць дубцамі, а навучаць слаўцамі» маладую жонку. Здаралася, што вяселле гуло цэлы тыдзень.

Адно больш за ўсё непакоіла Аляксандра Троіцкага на кожнай сялянскай урачыстасці: гарэлка. Пры любым зручным выпадку свяшчэннік выступаў супраць гэтага зла. Ёсць звесткі, што дзейнасць яго ў тым напрамку праз колькі год службы ў Гняздзілаве мела добрыя вынікі: «Пасля абедні сяляне разыходзяцца па хатах, і даволі нямногія калі і выпраўляюцца ў карчму, дык не

затым, каб пагуляць, напіцца, аблаяць адзін аднаго і, нарэшце, пабіцца, а затым, каб пагутарыць пра гаспадарчыя справы. Тут і селянін-скрыпач, будучы заўсёды цвярозым, не прыходзіць у шалёнае захапленне, уласцівае толькі п'янаму ўдыміну музыку. Ахвочыя да танцаў, калі такія знаходзяцца, танцуюць заўсёды цвярозыя»¹⁷.

Але вернемся да «Укладу». У завяршэнне сваёй змястоўнай працы Троіцкі сціпла падкрэсліў, што не вычарпаў усёй разнастайнасці сялянскіх абрадаў і толькі злёгка закрануў тое асяроддзе, дзе ён жыве. Серыя яго публікацый, што з'яўляліся на працягу двух год, выклікала самыя розныя водгукі — неразуменне, здзекі над «пісьменнікам», парады засвоіць граматыку і сінтаксіс. Былі і насцярожанасць да аўтара «Укладу», і нават перасцярогі. Але большая частка, па яго сцверджанню, аднеслася спачувальна да пачатай ім справы.

На жаль, гэтая праца Аляксандра Троіцкага так і засталася адзіным, не ўсвядомленым ім самім укладам у беларускую фалькларыстыку і этнаграфію. Магчыма, яму здавалася, што асноўнае ім выказана, а астатняе будзе толькі перапевам ранейшага. Адсутнасць якіх бы там ні было сувязей з тагачаснымі навукоўцамі, ізаляванае перыферыйнае жыццё праявілася ў тым, што сам ён не здолеў пашырыць гарызонты сваіх зацікаўленняў да быту і паэзіі народа. Нельга выключыць таксама наяўнасць не толькі перасцярог з боку афіцыйных асоб, а, магчыма, і прамых забарон, пасля чаго Троіцкі замаўчаў. Вядома, што шмат часу адбіралі ў вясковага свяшчэнніка і выкладанне ў школе, і сама царкоўная служба, частыя раз'езды, клопаты пра рамонт храма і абнаўленне абсталявання.

Але бадай што асноўнай прычынай расстання назаўсёды Аляксандра Троіцкага з любімым яго заняткам — літаратурнымі спробамі — былі цяжкія сямейныя акалічнасці. Па дарозе ў Пецяярбург, куды ён вёз на кансультацыю да дактароў і на неабходную аперацыю хворую жонку, ён пахаваў сваё дзіця. У адной з пецяярбургскіх клінік неўзабаве памерла і жонка. Сямейныя трагедыі не маглі не адбіцца на душэўным стане Троіцкага. Да таго ж яго служба і праца, — а працаваў ён, як сведчылі яго сябры, да поту нароўні з сялянамі, дапа-

¹⁷ Чернявский И. Село Гнездилово // Лит. епарх. ведомости. 1882. № 22. С. 174.

магаючы на магчымасці бедным, хто толькі меў патрэбу, — самому яму амаль не давалі сродкаў для забеспячэння сям'і. Час патроху загойваў раны, і Троіцкі ўсе намаганні свае паклаў на выхаванне дачкі і сына — яны заставаліся яго надзеяй і сэнсам жыцця. Дзеля таго каб даць ім адукацыю, сам ён нават адмаўляў сабе ў неабходным адзенні.

Адчуваючы патрэбу быць бліжэй да дзяцей, якія вучыліся ў Вільні, ён пакідае Гняздзілаўскі прыход і пераязджае бліжэй да губернскага цэнтра, дзе ў мястэчку Падбярэззе з канца мая 1884 г. пачынае служыць настояцелем мясцовай Петрапаўлаўскай царквы.

Сяброў Троіцкага непакоілі яго стомленасць, аслабленасць нервовай сістэмы, прыступы ўдушлівага кашлю. Аднак сам ён не хацеў нічога чуць пра лячэнне, а спадзяваўся на свае маладыя яшчэ гады і дужы арганізм. Да таго ж і беднасць не давала яму магчымасці як след палячыцца. Доктары не маглі дакладна вызначыць характар захворвання. Звужэнне страўніка, а затым зімовая прастуда, якая сказалася на правым лёгкім, паскорылі набліжэнне смерці. Прадчуваючы канчыну і пакутуючы ад нявыплачаных даўгоў, ён паспеў прадаць коней і пакінуў рэштку ўбогай маёмасці, каб разлічыцца з тымі, каму заставаўся вінен.

15 студзеня 1887 г. ён сфатаграфаваўся разам з сябрам (відаць, А. Зверавым?) у майстэрні віленскага фатографа Чыжа. А 26 студзеня¹⁸ ў поўнай свядомасці Аляксандр Троіцкі памёр. Пахаваны ён быў у Падбярэззі 29 студзеня ля ўсходняй сцяны алтарнай часткі царквы. Прыхаджане вырашылі ў складчыну пабудаваць добры помнік свайму пастыру і ў той жа дзень сабралі каля 50 рублёў, перадаўшы іх на захаванне падбярэзскаму валасному пісару.

Зробленае Аляксандрам Троіцкім у галіне беларускай фалькларыстыкі і этнаграфіі перажыло цэлае стагоддзе, але і сёння выкарыстоўваецца сучаснай навукай, бо зберагло для яе каштоўныя звесткі пра быт і паэзію нашага народа з аддаленых цяпер ужо часоў. І калі нашу цікавасць выклікае «Уклад» — адзіная пакінутая А. Троіцкім праца, то не можа не цікавіць і асоба яе стваральніка.

¹⁸ У некаторых выпадках «Літоўскія епархіяльныя ведамасці» (1887, № 14—15) называюць 27-е чысло днём смерці Троіцкага.

Аляксандр Пшчолка

Н а мяжы мінулага і цяперашняга стагоддзяў на старонках шматлікіх губернскіх і сталічных газет і часопісаў вельмі часта можна было сустрэць апавяданні, этнаграфічныя нарысы, вершы, артыкулы на юрыдычныя і сельскагаспадарчыя тэмы, падпісаныя адным і тым жа імем: Аляксандр Пшчолка. Яму, бадай, як нікому з літаратараў, што жылі ў той час на Беларусі, пашчасціла і з асобнымі выданнямі ўласных твораў. Часта выходзіла тое ці іншае апавяданне або нарыс у выглядзе танюткага сшытка, але неаднаразова сачыненні Пшчолкі складалі і досыць ладныя па аб'ёму зборнікі, якія вытрымлівалі нават не па аднаму выданню¹. Нягледзячы на такую пладавітасць, Пшчолка як пісьменнік вядомы сёння нямногім, хоць у яго супярэчлівай творчасці, належным чынам не перагледжанай і не ацэненай яшчэ сучасным літаратуразнаўствам, можна знайсці нямала такога, што і сёння не страціла свайго ідэйна-мастацкага гучання. Азнаямленне з творамі пісьменніка магло б даць больш поўнае ўяўленне пра літаратурны працэс на Беларусі ў пачатку стагоддзя. Ды зрэшты і сама асоба Пшчолкі — жыццёапісанне, грамадска-палітычны светапогляд (не менш супярэчлівы, чым яго творы) рэдка і аднапланавы асвятляецца нашым літаратуразнаўствам.

Аляксандр Раманавіч Пшчолка нарадзіўся ў 1869 г. у в. Чарсцвяты Лепельскага павета

¹ Пшчолка А. Р. Очерки из жизни белорусской деревни. Витебск, 1899; Ён жа. Очерки и рассказы из белорусской жизни. Витебск, 1903. Вып. 2; Ён жа. Очерки и рассказы из жизни. Сб. 2. Витебск, 1910. 2-е изд., перераб. и доп. і інш.

(сённяяшыя тэрыторыя Ушацкага раёна) Віцебскай губерні². Бацька яго служыў дзячком мясцовай царквы. Усяго ў сям'і гадалася пяцёра дзяцей. Працаваць, як і ўсе сялянскія дзеці, хлопчык пачаў рана — з шасцігадовага ўзросту ён пасвіў вясковых гусей, за што атрымліваў тры пуды жыта за лета (у сталым веку пры выпадку Пшчолка ўспамінаў, як аднойчы на яго жах усе давераныя яму гусі ўзняліся з выгану і паляцелі, аднак, напалохаўшы пастушка, неўзабаве спакойна прызямліліся ў вёсцы). Яму было каля дзевяці год, калі маці аддала хлопца ў бурсу, затым ён працягваў сваё навучанне ў Віцебскай духоўнай семінарыі. «... Па заканчэнні семінарыі 1 год служыў у Маркавым манастыры, потым псаломшчыкам нёс цяжкі крыж 3 гады, 3 гады чытаў агародніцтва і сававодства ў сельскагаспадарчай школе, 3 гады быў народным настаўнікам і толькі ў 1900 г. трапіў ва Універсітэт», — пісаў А. Р. Пшчолка Я. Ф. Карскаму³. Пасля заканчэння ў 1907 г. юрыдычнага факультэта славутага Юр'еўскага (цяпер Тартускага) універсітэта яму давалося працаваць настаўнікам, адвакатам у Віленскай, Курляндскай і Эстляндскай губернях. Калі пачалася 1-я сусветная вайна, Пшчолка з сям'ёю перабраўся ў мястэчка Гарадок Віцебскай губерні, дзе ўладкаваўся ў павятовы аддзел народнай адукацыі, а таксама выкладаў гісторыю ў народнай школе. Пасля пераезду ў 1918 г. у Полацк ён заняў пасаду адваката пры губернскім судзе і працаваў выкладчыкам географіі і пазней — беларускай мовы ў лясным тэхнікуме. Сюды да яго прыязджаў для абмеркавання этнаграфічнай карты Беларусі Я. Ф. Карскі, нярэдка завітваў зямляк Пшчолкі Б. І. Эпімах-Шыпіла, які наведваўся ў Полацк для вывучэння абразоў Сафійскага сабора. З ім у Пшчолкі ўзнікалі сур'ёзныя нязгоды. Пшчолка лічыў, што беларуская мова, уведзеная ў афіцыйныя органы, будзе незразумелая шырокім масам. Ён наогул асуджаў дзяржаўную палітыку беларусізацыі, якая праводзілася ў рэспубліцы ў 20-я гады, выступіўшы з рэакцыйным лістом «Вражда из-за языка»

² У адной з друкаваных крыніц месцам нараджэння А. Пшчолкі называецца сяло Арэхаўна. Усе біяграфічныя звесткі пра пісьменніка падаюцца паводле яго ліста, звернутага да Я. Ф. Карскага, а таксама са слоў сына — Сяргея Аляксандравіча Пшчолкі, які зараз жыве ў Ленінградзе.

³ Карский Е. Ф. Белорусы. Пг., 1922. Т. 3. С. 143.

(1926). Гэты ганебны факт з біяграфіі Пшчолкі лёг бруднай плямай на ўвесь яго воблік, закрыўшы нават тое станоўчае, што магло б быць па заслугах ацэнена. Купалава характарыстыка — «Акоў паломаных жандар» — назаўсёды звязалася з імем чалавека не без здольнасцей, які ў адказны для свайго народа час страціў пачуццё нацыянальнай свядомасці⁴. Выязджаў Пшчолка і ў Мінск па запрашэнню У. М. Ігнатоўскага, які быў у той час наркомам асветы. Недзе каля 1927 г. пісьменнік перабіраецца ў пасёлак Старая Таропа, што недалёка ад Вялікіх Лук, і там аж да самага выхаду на пенсію ў 1933 г. служыць адвакатам у мясцовым судзе. Там жа А. Р. Пшчолка і памёр у цяжкі час ваеннага ліхалецця — у 1943 г.

У гэтае слова пра А. Р. Пшчолку свядома не ўваходзіць агляд усёй яго літаратурнай спадчыны, нават застанецца па-за ўвагай асноўны яе раздзел — мастацкая творчасць, паколькі наша цікавасць да Пшчолкі абмежавана толькі фальклорна-этнаграфічнай тэмай, да якой ён не раз звяртаўся ў сваіх сачыненнях. Напісаныя з добрым разуменнем справы этнаграфічныя нарысы Пшчолкі сведчылі, што народнае жыццё ён ведаў вельмі глыбока і не толькі па кніжках. Паводле ўспамінаў, кожны свой адпачынак ці канікулы ён праводзіў у падарожжах па роднаму краю. Страсць да вандровак, сустрэч з простымі людзьмі прарываецца ў яго творах: «... я палічыў сябе шчаслівейшым чалавекам, калі аднойчы, кінуўшы са злосці ўсе свае канцылярскія пісанні, уцёк у Полацкі і Лепельскі паветы да сялян. Якая глуш, цішыня, раскоша!..»⁵ Спыняўся Пшчолка заўсёды толькі ў сялян і ніколі — у паноў, што з боку мясцовых улад выклікала парою падазронныя позіркы. Назіранні пад час падарожжаў абавязкова занатоўваліся ім у дзённіках. Запісы гаворак, фальклорных сюжэтаў Пшчолка пераносіў у спецыяльную тоўстую кнігу.

Энергічнасць натуры пісьменніка праяўлялася не толькі ў вандроўках па краю і незлічоных публікацыях. Яму былі ўласцівы і не абы-якія арганізатарскія здольнасці. У Полацку, напрыклад, ён стварыў беларускі тэатр, рэпертуар для якога складаў сам, беручы творы бе-

⁴ Гл.: Бяляцкі Алесь. Да гісторыі адной палемікі // Маладосць. 1989. № 11. С. 152—158.

⁵ Пшчолка А. Р. Город и деревня. Витебск, 1905. С. 6.

ларускіх пісьменнікаў і ўласныя, арганізаваў хор, які выконваў беларускія народныя песні «Чаму ж мне не пець», «Бульба» і інш. Абодва калектывы давалі канцэрты ў школах, дзіцячых дамах перад дзецьмі-беларусамі⁶. Песні часта выконваліся і дома хатнім ансамблем. Яшчэ раней шырокі рэзананс і неадназначную ацэнку атрымаў упершыню праведзены (па ініцыятыве Пшчолкі) у Вільні ў 1908 г. беларускі вечар, на якім артысты выступалі ў сапраўдных нацыянальных строях, гучала беларуская народная музыка ў выкананні дудара і цымбаліста, сам Пшчолка прачытаў па-беларуску сваё апавяданне «Індыкі»⁷, была паказана таксама яго ж п'еса «Наняліся» («Подрядились»). Менавіта яна з-за хісткасці аўтарскай пазіцыі і выклікала нападкі з боку некаторых гледачоў, нават Е. Р. Раманава. Сапраўды, Пшчолку не заўсёды ўдавалася адчуць тую мяжу, за якою ўсмешка над селянінам пераходзіла ў абразу, і гэта, натуральна, выклікала часам незадаволенасць. У яго паказе сялянскіх хібаў нярэдка адсутнічала аўтарскае пачуццё меры, што сказала аб'ектыўны паказ псіхалогіі простага народа. Нездарма Максім Гарэцкі пісаў: «Творы Пшчолкі, як і сам здольны пісьменнік, былі яшчэ добрай засланкаю для ганебнай справы ворагаў беларускага народа і яго адраджэння»⁸. Але ў няроўнай творчасці Аляксандра Пшчолкі адначасова трапляюцца сачыненні, напісаныя з непадробным болем за народ; спачуванне ў іх ледзь не даходзіла да абурэння сацыяльным ладом: «Вы не бачылі мужыцкай палоўкі? Не бачылі? А столькі красамоўнічаеце наконт народа, наконт самакіравання сялянскага. Гэта сумесь мякіны з зярнятамі, якія ў агульнай масе ледзьве можна знайсці [...] можна здзіўляцца, як удаецца бабам выпякаць з гэтага месіва хлеб. Хлеб — чорны, як вугаль. Вы, панове, не асмеліліся б узяць кавалак у рот. Не разжаваць яго вам, у горле стане, як костка. Нават сабака ваш не будзе есці. Вы ўразіцеся, як гэта чалавечае горла можа яго праглынуць, як гэта сялянскі страўнік яго перавар-

⁶ ЦДАКР БССР, ф. 4, воп. 1, спр. 101, л. 87—87 адв.

⁷ Наогул А. Пшчолка даволі шырока славіўся як чытальнік-дэкламатар сваіх беларускіх апавяданняў, з імі ён часта бываў у вёсках. Каб пабачыць яго выступленні, А. Пшчолку неаднаразава запрашалі нават у Маскву і Ленінград.

⁸ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Вільня, 1920. С. 124.

вае...»⁹ У свой час, аналізуючы творчасць А. Пшчолкі, Максім Гарэцкі пісаў: «Слёзныя гутаркі-маналогі, у каторых скрозь смех, а часам і без смеху чуюцца гарачыя, горкія слёзы спрадвечу бяздольнай і пакрыўджанай і гаротнай Беларусі — лепшыя творы Пшчолкі. У іх аўтар выказаў не толькі сваю добрую літаратурную талент, але і чулае сэрца сапраўднага народнага пісьменніка. І яшчэ смутней робіцца ад чытання гэтых гутарак, што і аўтар іх прапаў для адраджэння ўбогай бацькаўшчыны»¹⁰. На тых жа старонках выдатны пісьменнік гаворыць пра хісткасць ідэйных пазіцый А. Пшчолкі, аднабокасць яго беларускасці.

Свабоднае валоданне мовай роднай зямлі, а з другога боку — і мовай дзяржаўных устаноў, дзе вучыўся, а затым і працаваў Пшчолка, дазваляла яму ў роўнай ступені пісаць на абедзвюх. Як правіла, беларуская лексіка гучала ў сачыненнях у якасці характарыстыкі народных персанажаў. Натуральна, па-беларуску цытаваліся ўзоры народнай паэзіі, калі гэтага вымагаў сюжэт. Напрыклад, у творах «Піліпава вяселле» і «Мікітавы хаўтуры» перадаюцца па-беларуску не толькі дыялогі вяскоўцаў, але і творы аднаведных абрадаў: песні, рацэі, галашэнні. Цалкам на беларускай мове напісаны апавяданні маналагічнай пабудовы, расказаныя ад першай асобы нібыта самімі сялянамі. Тут Пшчолка як пісьменнік быццам пераўвасабляўся ў сваіх герояў і вельмі натуральна, з добрым адчуваннем мовы развіваў ход падзей. Але такое пераклучэнне ва ўласна аўтарскім тэксце Пшчолку было не характэрна, таму ў сваіх разважаннях ён прытрымліваўся рускай мовы, што яму здавалася больш натуральным і куды больш даступным для шырокага кола чытачоў. Гэта пацвярджае і Я. Ф. Карскі ў нарысе пра Пшчолку: «Пісьменнік-этнограф, выпускаючы свае творы, не столькі, аднак, мае на ўвазе чытача з простага народа, колькі з сярэдняй вясковай інтэлігенцыі, да якой адзін час належаў і ён сам, і наогул асоб адукаваных, якія цікавіцца бытам нашага селяніна. Таму некаторыя яго апавяданні напісаны на агульнарускай літаратурнай мове, толькі ў іх уведзена маса слоў і выразаў, але ёсць у яго нарысы і на чыстай беларускай мове»¹¹.

⁹ Пшчолка А. Р. Город и деревня. С. 10.

¹⁰ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. С. 121—122.

¹¹ Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 3. С. 144.

Жыццё вёскі нездарма ўвесь час вабіла да сябе Пшчолку. Сялянскія карэнні моцна адчуваліся ў ім. Апынуўшыся ў горадзе, ён не мог не вяртацца ў блізкі і дарагі яго дзяцінству край. Як літаратар ён увесь час знаходзіў там зарад для сваёй творчасці — яму цікавымі і блізкімі былі людзі роднай зямлі.

Беларуская зямліца
Мяне ўзгадавала.
Маці ў мове беларускай
Песні мне спявала...

Гэта мова і край родны
Над усё мне мілы,
Не магу іх адчурацца
Да самай магілы.

Пазней радкі гэтага верша, аўтарства якога не заўсёды прыпісваецца Пшчолку, пакладзены на музыку М. Мацісонам¹².

Сваю родную Лепельшчыну Аляксандр Раманавіч Пшчолка выхадзіў уздоўж і ўпоперак. Усюды яго сустракалі як добрага знаёмага, і ён усіх добра ведаў. У колькасна багатай і разнастайнай яго творчасці этнаграфічныя нарысы займаюць значнае месца; сабраныя разам, яны даюць разгорнутую карціну сялянскага быту тагачаснай Віцебшчыны.

Адной з ранніх публікацый пісьменніка быў яго артыкул «Дзяды»¹³, прысвечаны шырока распаўсюджанай на Беларусі ўрачыстасці памінання продкаў. Пшчолка засведчыў, наколькі важнае значэнне надаюць гэтаму звычайу сяляне (на Лепельшчыне Дзяды спраўляюцца 5—6 разоў на год). Старанна наводзіўся парадак у хаце і двары, гатавалі ў гонар памёршых, душы якіх мусілі з'явіцца на вячэру, святочныя стравы: «Хто дзядоў не ўважаець, таму ўсяк бываець». Каб мёртвыя спрыялі з таго свету і не гневаліся, жывыя стараліся ва ўсім улагодзіць іх. Культ продкаў дыктаваў строгія правілы правядзення рытуалаў. Абавязкова папярэдне наведвалі лазню, каб на застолле з'явіцца чыстымі і душой і цэлам. Вячэра пачыналася абавязковай куццёю і не менш

¹² Спеўнік для двух- і трохгалосых дзіцячых хораў Беларускай школы / Саставіў настаўнік Полацкага педагагічнага тэхнікума М. Х. Мацісон. М., 1925. С. 45.

¹³ Витеб. губери. ведомости. 1898. № 76—78.

абавязковай гарэлкаю. Пакаштаваўшы, адкладвалі лыжкі, бо лічылі, што імі могуць пакарыстацца прысутныя душы нябожчыкаў. У нарысе даецца шырокі пералік рытуальных страў, кожную з якіх трэба было паспытаць. Звычайна Дзяды спраўляліся перад пастамі, і людзі стараліся як бы наесціся на будучае. Пад канец вячэры рэшткі не прыбіраліся са стала да раніцы, паколькі лічылася, што ўночы душы мёртвых прыйдуць падсілкавацца.

Памінкі ў этнаграфічнай літаратуры заўсёды стаяць побач з пахавальнымі абрадамі. Гэтая тэма была асветлена А. Пшчолкам у яго нарысе «Мікітавы хаўтуры»¹⁴. Ні ў папярэднім артыкуле, ні тут аўтар, зразумела, не прэтэндаваў на навуковую распрацоўку тэмы. Белетрызаваная форма нарыса, уласцівая многім этнаграфічным сачыненням Пшчолкі, давала магчымасць убачыць абрад не староннімі вачыма заезджага назіральніка, а нібыта знутры — з эпізодамі і дыялогамі, нязначнымі для навукі, але вельмі характэрнымі для мастацкіх твораў такога плана. «...Як цудоўна акрэслены апошнія дні і гадзіны зямнога існавання беднага аратага,— пісаў пра гэты твор Я. Ф. Карскі.— Як проста і ў той жа час у якіх моцных фарбах прадстаўлена любоў дачкі да бацькі, якая, паводле беларускіх уяўленняў, абавязкова павінна пагаласіць па свайму памёршаму бацьку...»¹⁵ Пшчолка прасочвае ўсе этапы пахавальнага абраду, паказваючы мясцовыя асаблівасці яго правядзення. Трагічнасць сітуацыі з асаблівай сілай адчуваецца пры апошнім развітанні з нябожчыкам: «...Рыданні дасягнулі свайго апагея. Здавалася, усё гора, якое назапасілася ў душы беднага чалавека, спяшалася вырвацца вонкі. Тужлівыя гукі перапаўнялі хату і хваляй пераліваліся з яе ў сенцы, на двор, на вуліцу, за ток. І, ахопленыя гэтымі жаласлівымі слязьмі, мужчыны не маглі стрымаць слёз...»¹⁶ Паэтычныя імправізацыі жанчын над нябожчыкамі шырока выкарыстоўваюцца Пшчолкам у нарысе. Ён разумее, што паказ хаўтур без галашэнняў быў бы няпоўным. У сямі ўзорах, прадстаўленых, відаць, не без літаратурнай праўкі аўтара, выказаны самыя шчырыя

¹⁴ Витеб. губерн. ведомости. 1901. № 59, 69, 72, 77. Асобнае выданне: Пшчолка А. Р. Микитовы хаўтуры: Очерк из белорусской жизни. Витебск, 1910.

¹⁵ Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 3. С. 148.

¹⁶ Пшчолка А. Р. Микитовы хаўтуры. С. 45—46.

пачуцці, самыя пяшчотна-ласкавыя словы, якія толькі здольны нарадзіцца ў душы чалавечай:

Дабранач, татулечка,
Маё золата, татачка,
Мая рыбачка, татачка,
Соўнейка маё яснае!
Адкрыйце мне крышачку,
Дайце мне татульку пацалаваць,
Дайце мне на татульку паглядзець,
Татулька ў лясу застанеца,
Татулька зямелькай засыпіца...¹⁷

На жаль, адлюстраванне падзей у «Мікітавых хаўтурах» атрымала пэўны перакос. Слушна асуджаючы сялян за лішнія ўжыванне гарэлкі, асабліва ў такі трагічны час, аўтар надаў пытанню празмерную ўвагу, паказаўшы народны пахавальны абрад як сущэльнае п'янства, дзе без гарэлкі ніхто і нічым не дапаможа сям'і нябожчыка. А гэта яўны адыход ад ісціны. «Абстрактнае маралізатарства», «натуралістычны паказ адмоўнага ў быце селяніна», у якіх папракаюць Пшчолку¹⁸, былі характэрныя, у прыватнасці, для дадзенага нарыса. Не заўсёды пісьменніку ўдавалася разгледзець гуманістычную сутнасць народных абрадаў, і спрошчаны да іх падыход даваў скажоныя вынікі.

Са значна большай аб'ектыўнасцю напісаны А. Пшчолкам артыкул «Талака»¹⁹, прысвечаны своеасаблівай форме сялянскай узаемадапамогі. На талаку гаспадар запрашаў аднавяскоўцаў ці сваякоў, калі сам не мог даць рады пэўнай справе, і тыя грамадой з'яўляліся будаваць хату ці дапамагалі дазбіраць ураджай. У артыкуле расказваецца пра вываз талочнікамі гною на поле. Папярэдне гаспадар абыходзіў сваякоў і ветліва прасіў дапамагчы яму. Калі ўсё было дамоўлена, запрошаныя пачыналі рыхтавацца.

Талака — гэта не толькі праца, гэта таксама вясёлае застолле, за якім збіралася працавітая сябрына, гэта гуллівыя песні, што адганялі стомленасць і весялілі настрой. Таму перад выездам на талаку «дзеўкі звадзілі галасы для спеваў, каб голас у голас схадзіўся». Такая «рэпетыцыя» праводзілася не дарэмна — напе-

¹⁷ Пшчолка А. Р. Микитовы хаўтуры. С. 51.

¹⁸ История белорусской дооктябрьской литературы. Мн., 1977. С. 377.

¹⁹ Витеб. губерн. ведомости. 1903. № 139.

радзе прадстаўлялася магчымасць прадэманстраваць перад усімі і сваё песеннае ўмельства.

З самага пачатку гаспадар мусіў паказаць сваю шчодрасць — накарміць талочнікаў, каб у тых былі сілы на працу. Вядома, і тут без чаркі не абыходзілася. Гучалі кароткія сардэчныя тосты: «Ну, Марынка, будзь здарова, каб і я не хварэў!», «Дай жа Бог у добрым здароўі талачыць!» Дасціпным гумарам прасякнуты талочныя песні, у якіх работнікі часта пасмейваліся над не надта шчодрымі гаспадарамі: «Суседзька, суседзька, падвяжы штаны, прынясі гарэлку чатыры жбаны...», «Не слава, не слава, Пахомка, твая, не п'яна, не п'яна талака твая...», «Наша гаспадынька скупая, пад падол бутэльку схавала...» Згадваліся за сталом мінулыя талокі. Шмат песень гучала ў полі і калі дзяўчаты растрасалі гной. Аўтар гаворыць, што галасы васьмі работніц чутны былі ў суседніх вёсках нават за дзве вярсты. Мужчыны ўключаліся ў песеннае спаборніцтва з дзяўчатамі, праспяваўшы песню «Ішоў я, ішоў з паўночы з карчмы».

«— Во песня, палучча вашай! — крыкнулі мужчыны дзяўчатам.— Куды вашым галасам звясцісь да мужчынісіх!»

— Авой, авой, прапялі — што ваўкі правылі! — смяялася Хадорка Сімонава.— Куды вашым горлам да песняй. Во мы заляём.

І Хадорка зацягнула, а іншыя падхапілі»²⁰.

Пшчолка добра паказаў працавітасць і жыццярэчаснасць беларускіх сялян, іх гатоўнасць не адмовіць просьбе, а дапамагчы калі трэба другому чалавеку. Яскрава прадэманстравана і песеннасць беларускага краю (уключана каля дзесятка тэкстаў талочных песень). Па сутнасці, яны падтрымліваюць працаўнікоў на працягу ўсёй талакі, да самага яе завяршэння: «І чым бліжэй падыходзілі дзяўчаты да дому, тым песня рабілася званчэй, тым больш улівала яна задавальнення ў сэрца гапдароў. «Во, хвала табе, Божа, — думаюць яны, — і нас людцы велічаюць хоць рады ў гады! Ды душа ажыве». А мужчыны разважалі так: «Што ж, дзеўкі на хрэсьбіны не ідуць, а як цяпер настала лета, то ім якраз і пагарлапаніць... На талацэ... на жніве, на Купальшчыне, на вяселлі... На тое яны і дзеўкі, каб пагарлапаніць, павелічаць гаспадара»²¹.

²⁰ Витеб. губери. ведомости. 1903. № 139.

²¹ Там жа.

Хлеб лічыўся, бадай, самай галоўнай святыняй земля-роба. З асаблівай урачыстасцю сустракалі сяляне пару выпявання новага ўраджаю. Жніво як этап каляндарнай працы, як непаўторны песенны свет беларускай сялянкі было асветлена А. Пшчолкам у нарысе «Зажынкi і абжынкi»²². Перш чым пачынаць працу на полі, гаспадыня загортвала абраз у велікодны абрус і разам з грамнічнай свечкай і хлебам-соллю несла на зажон, віталася з ніваю і, аджаўшы тры жменькі, адкладвала потым гэты маленькі снапочак дома за абразы, каб зберагчы хату ад рознага ліха: «Дай, Божа, у етам гаду хлябец сабраць і другога року даждаць». Пшчолка падкрэсліваў: мужчыны, разумеючы цяжкасць працы на жніве, асабліва шкадуючы жанчыні у гэтую пару, нават выконвалі па гаспадарцы працу, якая лічылася выключна жаночай. Усе ж цяжкасці жніва клаліся на плечы жанчыны — трэба было «зваяваць» поле, пераадоляваючы спякоту і боль у целе:

Ясна сонца!
Я на цябе не нагледжуся,
Віна твая вялікая!
Ясна сонца!
Што ты рана ўсходзіш,
Позенька заходзіш...²³

Без шматсюжэтнага песеннага багацця апісанне жніва выглядала б вельмі аднастайна. Пшчолка будзе нарыс такім чынам, што песня з'яўляецца як бы скразным яго стрыжнем. Яна праходзіць з самага пачатку і да канца жніўнага перыяду, убіраючы ў сябе сваім зместам разнастайныя пачуцці і душэўныя настроі. За сярпом успомняцца і гады ў роднай хаце («Кругла-мала балоцінка»), і маркотныя думкі старога бацькі па бяздольнай дачце («Закрыўся дробны дожджык»), і ліхая свякроўка... Адганяючы тугу, прыходзіла з песняй, як паратунак, усмешка. Асобна вылучаецца звернутая да маладзенькай жніі песня, у якой за жартамі чуецца спагада і чалавечая падтрымка.

У сваім нарысе Пшчолка выявіў майстэрства кампазіцыйнай пабудовы. Манатоннасць жніва як вытворчага працэсу ён імкнецца парушыць і пераключае ўвагу чытача на іншае, уводзячы ў змест эпізоды, якія значна

²² Витеб. губерн. ведомости. 1903. № 207, 240, 283.

²³ Там жа. № 240.

ўзбагачаюць агульную карціну. Так, напрыклад, нашы-раецца пляцоўка дзеяння і апісваецца спаборніцтва галасамі са жнеямі з суседняй вёскі («А сумежнае поле, залатыя ўзмежачкі»). Размераны ход падзей перапыняецца прыходам пані. У гонар яе жанчыны пяюць песню «Цераз гай зеляненькі бяжыць конь вараненькі». Яўна драматургічным ходам выглядае з'яўленне на полі сляпых з іх тужлівым спевам, які не можа не закрануць сэрцы жней:

Ах, мы жывём сляпенькія,
 А мы дзень-дзяньскай плачам,
 Дзе тыя людзі добрыя,
 Што нас не гардуюць?
 А хто такія бедныя,
 Што свету соўненька
 Ад зоранькі да зоранькі
 Не відзюць, не знаюць.
 А як цвятуць-калосяцца
 Хлябы, цвяты, трава,
 А як растуць ясень-бяроза,
 Якія ёсць лугі?..
 Хто нас, бедных, у хату свядзець,
 Хто нас абагрэець...

«І гэта жаласлівая песня,— працягвае Пшчолка,— далёка разнеслася па палях. Прыслухоўваючыся да яе, нашы перуноўцы паніклі галовамі і задумаліся; якія яны шчаслівыя ў параўнанні з гэтымі ўбогімі, пазбаўленымі магчымасці бачыць цудоўны свет божы, радавацца дню вясламу, сонцу красчаму»²⁴.

Падмацаваўшыся, у падзяку сляпяя пяюць на развітанне гаспадарам велічанне, якое вельмі нагадвае калядныя або велікодныя зычэнні:

Сахрані, Божа, памілуй
 А Маланніна здароўе,
 А Пахомавы маёнткі,
 А ў клеці, а ў істопцы,
 У пуні і на полі,
 У цёмным лесе, на балоце,
 У цёмнай ночцы, на дарозе.

Жабракі звяртаюцца да розных святых, каб тыя спрыялі гасціннай сям'і, што адгукнулася на чужую бяду:

²⁴ Витеб. губерн. ведомости. 1903. № 240.

Сахраніце-зберагіце
Вы Пахомава здароўе,
Яго дзетак, яго дзядзек,
Яго браццеў, яго шваграў [...]
Яго косці ад ламоты,
Яго ручкі ад сухоты,
Яго нутро ад пякоты [...]
Ад пяруна, чамярыцы,
Ад утопій, ад марозу,
Ад неўраджаю, ад хваробы...

А жніво тым часам працягвалася. Амаль няспынна гучалі спевы, што здзіўляла саміх мужыкоў: «Добра бабы работаюць... Бач, запелі, ледзь жывыя ад работы, а песні пяюць». Ім самім здавалася загадкаваю тая безліч песень, якія так упрыгожвалі і рабілі лягчэйшым іх жыццё: «Сколькі еты бабы песней за своей век напяюць... А хто іх, гэтыя песні, сачыняў? Старасвецкія людзі разумней былі: не нашымі галовамі такія песні злажыць, штоб за етай песняй работа спорылася і штоб людзям не было маркотна»²⁵.

Апошні рытуал на полі пасля таго, як дажнуць палосы, — «выпалванне барады» — невялікага кусточка недажатай паласы, абкладзенага снапамі. З вясёлымі песнямі лацінку выпалваюць і кладуць у «бараду» хлеб са словамі: «Дарую табе, ніўка, хлебам з соллю, а ты нас сышцю сыці і спорам, і добрым здароўем!..» Пасля гэтага ядуць прынесеную яечню, дзяўчаты варожаць, заглядваючы пад снапы, хто там акажацца: калі касматыя чарвякі — пойдучь замуж за багатага, калі «маленькая кузурачка» — за беднага, а калі «мізгор» (павук) — за ўдаўца. З «барады» звіваюць вянок, які надзяваюць на галоўную пяюху, і ўсе накіроўваюцца на панскі двор:

Разгарыся, вячэрняя зара, перад звёздамі,
Расхадзіся, наша гаспадынька, перад жнеямі.
А спрасі, ці многа зжалі, ці многа пажалі?
А мы зжалі поле не мерана, копы не счыслены...

«Ці радасць чуецца ў гэтай песні з нагоды заканчэння працы, ці мальба пра лепшую долю, ці хвалебны гімн сялянскай працы — не зразумець! Але ва ўсякім выпадку вы скажаце: у гэтай сумнай песні чалавек гаворыць шчыра, не крывячы душою...»²⁶ — пісаў Пшчолка. Пры

²⁵ Витеб. губерн. ведомости. 1903. № 240.

²⁶ Там жа.

ўручэнні пані вянка галоўная пяюха сказала: «Най-свентша матка па небу хадзіла, каронку згубіла. Панскія жнеі жалі, тую каронку паднялі, пані нашай на галоўку ўсклалі. Перанёс Бог панскае дабро цераз залаты сярпок, перанясі яго цераз мой дамок! Дай, Божа, у засеку спору і ў дзежкі падходу, на стале сыццю. Віншую пані вянком і добрым здароўем». Дажынкавы абрад заканчваўся разлікам і пачастункам.

Аўтар вельмі дакладна расказаў чытачам пра жніво, насыціўшы сваё апавяданне шматлікімі тэкстамі песень. З гэтага нарыса нашчадкі маюць неацэнныя звесткі пра святкаванне зажынак і дажынак, пра песенны рэпертуар роднага краю. Фальклорны бок прадэманстраваны назіральнікам досыць разнастайна, з выкарыстаннем твораў розных жанраў: пажаданняў, прыгаворак, песень сляпцоў. Заслуга А. Пшчолкі была і ў тым, што ён не абмежаваўся бяспасна канстатацыяй фактаў, а здолеў у рамках абраду расказаць пра чалавека. Твор Пшчолкі можна лічыць адным з цікавых, змястоўных апісанняў жніва ў беларускай этнаграфічнай літаратуры, бо напісаны ён з сапраўдным веданнем сялян, з добрым адчуваннем народнай культуры.

На працягу 1907—1908 гг. Аляксандр Пшчолка друкуе створаны на матэрыяле Лепельскага павета цыкл нарысаў пад агульнай назвай «Пісьмы з вёскі»²⁷. Трэба сказаць, што гэтыя публікацыі ў цэлым выявілі непапулярнасць аўтарскіх адносін да народа. Як і ў «Мікітавых хаўтурах», увага Пшчолкі аказалася сканцэнтравана на цёмных і адмоўных баках тагачаснага сялянства. Гэта тым больш адчувальна, бо напісаны нарысы не столькі ў этнакультурным плане, колькі ў сацыяльным. Вельмі часта падкрэсліваецца грубасць і невуцтва беларусаў. Мужык-гаспадар намаляваны тугадумным гультаём. Святкаванне сялянамі дзён, не прызнаных афіцыйна за святы, Пшчолка разглядае як жаданне народа лішні раз пагуляць і напіцца. Вядома, доля праўды была ў такім паказе. Аднак слабасць Пшчолкі як пісьменніка выяўлялася парою ў аднабокім бачанні з'явы. Ён шчыра жадаў вырашэння сацыяльных праблем на вёсцы, але выйсця не бачыў, і ўсе яго добрыя імкненні

²⁷ Витеб. губери. ведомости. 1907. № 108—112 (у № 120 нарыс, відаць, з-за памылкі наборшчыка атрымаў назву «Письма в деревню»); 1908. № 4, 8, 22, 26, 27, 36, 49.

далей рыторыкі не ішлі: «Сняць моцна, непрабудна... Бог ведае, калі ён, наш бядняк-беларус, працнеца ад сну векавечнага, калі ён вызваліцца ад цемры і невуцтва? Ці дачакаецца калі-небудзь пары залатой, дня пагоднага?»²⁸

Калі ж спыніцца на фальклорна-этнаграфічнай лініі «Письмаў з вёскі», то, несумненна, можна знайсці вельмі каштоўныя моманты. Пшчолка апісвае, якое вялікае значэнне надавалася святкаванню Юр'я — абаронца «ад звера палявога, ад вока злога... як у полі, так і ў хляве». У Юр'еў дзень скацінку абкурвалі асвячонай на Купалле травой, акраплялі вадою і выганялі ў поле галінкамі вербачкі. Вербу ўтыркалі на полі, каб выгнаць адтуль злога духа.

У асобным раззеле пра нячысцікаў (лясных, вадзяных, ваўкалакаў) пераказваюцца вясковыя павер'і і легенды.

Адным з найбольш жывых атрымаўся ў аўтара раззел «Цярэшка», напісаны ім непасрэдна з натуры у в. Каптуркі. Сялянская вечарынка ў цеснай хаце паказана надзвычай жыва. Пісьменніцкі талент Пшчолкі дазваляе чытачу пачуць піліканне скрыпкі і звон цымбалаў, убачыць, як выскоквае моладзь кадрылі, «Лянція», мазуры, маршы. Пасля другіх пеўняў надыходзіць час, калі пачынаюць «жаніць Цярэшку». Прызначаюць «бацьку» і «матку», якія добра ведаюць прысутных і могуць падабраць удалыя пары. Калі выбраннікі даюць згоду на жаніцьбу, то абодва танцуюць пад музыку «Лявоніху-крутуху». Калі ж выбраны партнёр аказваецца недаспадобы, то пачынаюць шукаць іншыя варыянты. Сватанне пар зацягваецца надоўга. «Колькі тут «бацька» і «матка» ўгаворваюць, распісваюць вартасці пар, колькі тут дзяўчаты канфузяцца, чырванюць... Але вось набралася пар 12. Усе яны пасярод хаты расстаўлены: мужчыны — направа ад парога, дзяўчаты — налева. Цяпер пачынаецца... другая частка «Цярэшкі». Кожны хлопец павінен злавіць сваю нарачоную. Гэта свайго роду гульня «ў ката і мышку»: хлопец ловіць, а дзяўчына ўцякае, публіка стараецца схваць дзяўчыну ад пагоні. Смех, крык, штурханіна...»²⁹ Дагнаўшы дзяўчат, хлопцы спяваюць песні (Пшчолка пры-

²⁸ Витеб. губерн. ведомости. 1908. № 27.

²⁹ Там жа, № 26.

водзіць некалькі прыкладаў такіх песень і прыпевак, адзначыўшы пры гэтым адсутнасць сувязі тэкстаў з гульнёй). У канцы, калі ўсе пары пераловяцца, дзяўчаты разыходзяцца па хатах, каб падсмажыць каўбасу, яечню, напяхы бліноў і неўзабаве зноў вярнуцца з пачастункам для сваіх выбраннікаў. Хлопцы адпаведна заняты пошукамі гарэлкі.

Найвялікшую, бадай, каштоўнасць для фалькларыстыкі і этнаграфіі ўяўляе сабою нарыс Аляксандра Пшчолкі «Беларускія святы»³⁰. Спробы падрабязнага апісання гадавога кола беларускіх сялян канкрэтнай мясцовасці былі вядомы ў літаратуры і раней (варта прыгадаць працы І. Бермана, М. Косіч). На матэрыялах Лепельшчыны сялянскі каляндар упершыню распісаны Пшчолкам. Тут мы зноў сустракаем спагадлівы падыход да народных свят. Аўтар не напракае сялян у гультайстве, а з разуменнем успрымае довады ў іх абарону: «Кожнае малое свята шанавець трэба: і сам аддыхнеш, і Богу дагодзіш». Відаць, каб выклікаць большую веру ў чытача ці проста каб ажывіць каларытнай нацыянальнай постацю свой расказ, Пшчолка ўводзіць у змест вобраз старога селяніна Савасцея, ад імя якога нібыта ідзе ўсё паведамленне.

Ад самага пачатку года перабіраецца ледзь не кожны дзень, з абавязковымі для яго правіламі і характэрнымі асаблівасцямі. Па ходу прыгадваецца шмат спадарожных прыкмет і тлумачэнняў. З дзялога з селянінам можна дазнацца пра розныя цікавыя рэчы, уласцівыя менавіта гэтай мясцовасці. Напрыклад, Грамніцы (2 лютага³¹), як гаварыў Савасцей, называюцца так таму, бо «калі грымоты сіснуць, іх свечкай адганяюць» (асвячоная на Грамніцы свечка сапраўды больш цанілася і запальвалася ў адказных выпадках: на хаўтурах, пры навальніцах і г. д.). Дзень Аўласа штогодна пераходзіць на квадру Масленага тыдня, і такая асаблівасць трапна зафіксавана ў народным афарызме: «Аўлас на сыры лас». Наогул рыфма — вельмі характэрная з'ява ў народных прыкметах і назіраннях: «Прышоў святы Ізбор (1-ы тыдзень Вялікага посту) — пагнаў ваду з гор». На Аўдакею (1 сакавіка) «бабскае свята» і не дазваля-

³⁰ Мінское слово. 1912, № 1549, 1554, 1560, 1578. Некаторыя фрагменты перадрукаваны з ранейшай публікацыі: Витеб. губерн. ведомости. 1904. № 161, 165.

³¹ Тут і далей даты святкавання пададзены па старому стылю.

лася прасці; рэзаць жа можна толькі аўчыннымі нажніцамі. Мужчын свята не датычылася. На Саракі (40 пакутнікаў — 9 сакавіка) кожны мусіў з'есці 40 клёцак. Дзень Аляксея лічыўся рыбацкім святам, ён павінен таксама супадаць з прылётам буслоў. На Вербніцу ўсе вяскоўцы ад малога да старога наразалі галінкі лазы ці ядлоўца і неслі іх у царкву свяціць. Цікаваць мае прыведзены расказ селяніна пра нячысцікаў. Лічылася, што ў гэты дзень з лазы выганяюць «нячыстага духа». Ён бяжыць адтуль у траву. На Купалле (24 чэрвеня) нячысцікаў з травы выганяюць святой вадою. Яны з травы — ды ў ваду, і жывуць там да Хрышчэння, калі акупаюць крыж на «Ярдані», а з таго дня — зноў у лазу. «Так і ганяюць іх, як сабак, цэлы год, — смяяўся Савасцей». Усяго тры апорныя святы (у «Письмах з вёскі» імі з'яўляюцца іншыя — Юр'я, Ілля і Хрышчэнне), з'яднаныя фантастычнымі вобразамі, і гадавое кола пракручана на поўны абарот. На Вялікадня дзеці качаюць яйкі, а дарослыя выпраўляюцца вялізным натоўпам у валачобнікі. Панядзелак паслявёлікоднага тыдня меў назву «жывая Радуніца» (у гэты дзень садзілі, перасаджвалі, абразалі на дрэвах сукі), назаўтра адзначалася «мёртвая Радуніца», і нічога ўжо садзіць было нельга: святкаваліся Дзяды, на якія гатавалі сем страў.

Юр'я вясенні, што зямлю адмыкаў ад доўгага сну, пускаў росы, у народзе называўся таксама Юр'ем-жаўнерам. Пшчолка цытуе ў нарысе вуснапаэтычны твор, прысвечаны перамозе Юр'я над крыважэрным Цмокам:

... А з чыстага поля вецер навяваіць,
 А з сіняга мора той Цмок выплываіць.
 З яго ж ляпы полым вышыбаіць,
 З яго наздзёр іскры-іскры вылятаюць:
 — Праглачу царэўну з рукамі-нагамі!
 З высокага неба Юр'я заязджаіць:
 — Ня бось, цар-царыца, уб'ю канём Цмока,
 Ідзі, царэўна, дамой і не пужайся!..

«Паглядзі цяпер, добры чалавек, у царкві на Юр'ю: Цмок разінуў ляпу, а Юр'я цяпер яму піку ў ляпу, — тлумачыць мне Савасцей. — Ён бы дасюда ўвесь свет прагладзіў, калі б не Юр'я — наш заступнік»³². Такім вольным чынам народ набліжаў да сябе вобразы святых,

³² Минское слово. 1912. № 1554.

надзяляючы іх ад сябе прыдуманым гуманістычным зместам.

На Пахома (15 мая) — апекуна агародаў прынята было сеяць агуркі: «Пасееш агурцы, кагда Пахом, будзеш хадзіць з мяхом». На Сёмуху высакалі некалькі бярозак і стаўлялі іх у двары, каля гаспадарчых пабудоў, у хаце. Купалле — «дня адбаўленне, ночы прыбаўленне». У гонар яго, адзначае Пшчолка, «усю вясну дзяўчаты песні пяюць, Купалу велічаюць». У гэты дзень вешалі на вароты хлявоў дзядоўнік і касу, каб чараўніца не магла пралезці ў сярэдзіну: аб дзядоўнік паколца, аб касу парэжацца. Ад Іллі паступова пачынала халаднець: «Ілля кінуў у ваду кусок льда». Напярэдадні Спаса існаваў строгі пост на яблыкі і іншыя плады. Лічылася, што памёршыя дзеці таго, хто вытрымліваў гэты пост, атрымаюць на тым свеце райскае яблычка. «А чыя мамка яблыкі ела,— паясняе Савасцей,— то яе дзіцёнку яблычка не дадуць, і яно будзе скуголіць...»³³

На Пакроў — галоўнае асенняе свята кажуць: «Святы Пакроў — пакрывае людзей ад грахоў». У дзень Андрэя дзяўчаты варажылі, выпякаючы з напарстка мукі, напарстка вады і солі маленечкі піражок, клалі яго ў шапку і падсоўвалі пад падушку, каб прысніўся жаніх. Каляды адзначаліся апісаным вышэй Цярэшкам.

Нават беглы агляд артыкула Аляксандра Пшчолкі «Беларускія святы» сведчыць, наколькі багатыя звесткі змяшчае ён у сабе. Зразумела, сабраць іх было не так проста. Але шматгадовыя вандроўкі і назіранні, цесныя кантакты з сялянамі жывілі працу нястомнага літаратара.

Нягледзячы на тое што сам Пшчолка ніколі не лічыў сябе навукоўцам у галіне фалькларыстыкі і этнаграфіі (усе свае народазнаўчыя набыткі ён пераплаўляў у мастацкія і публіцыстычныя творы), міжволі яго ранняя творчасць аслужыла службу і навуцы. Да яго спадчыны і сёння звяртаюцца вучоныя, краязнаўцы, каб высветліць тыя ці іншыя бытавыя падрабязнасці, каб азнаёміцца з фальклорным рэпертуарам вёсак паўночна-ўсходняй часткі Беларусі, якую так добра ведаў і пра якую так добра расказаў Аляксандр Раманавіч Пшчолка. Супярэчлівы, непаслядоўны, але, несумненна, самабытны яго талент, прызнаваны нават апанентамі, яшчэ

³³ Минское слово. 1912. № 1578.

не пастаўлены ў кантэкст беларускага літаратурнага працэсу, не вызначана таксама яго месца ў гісторыі навукі пра вуснапаэтычную народную творчасць беларусаў. «Літаратурная цана Пшчолкі,— пісаў Максім Гарэцкі,— можа быць, з часам і здабудзе належнае значэнне, калі творы яго ўвядзяць свет у чыста беларускай вопратцы»³⁴.

³⁴ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. С. 124.

Эма Яленская-Дмахоўская

Д

зейнасць Эмы Яленскай-Дмахоўскай выразна паўстае ў трох іпастасях.

З яе імем звязаны прыкметныя для свайго часу літаратурныя набыткі. Як пісьменніца яна працягвала традыцыі Баляслава Пруса і Элізы Ажэшкі, з якімі мела перапіску. Яленская (звычайна яна падпісвала свае мастацкія творы дзясвоным прозвішчам) пакінула цэлы шэраг праявітых і драматычных твораў. Аповесць «Паненка» ў 1897 г. на конкурсе імя Баляслава Пруса, што праводзіў «Kurjer sodzienny», атрымала першую ўзнагароду. Затым былі кнігі «Матка», «Двор у Галінішках», «Ад кахання», зборнік навел «Бацяны» і інш. У 1903 г. на конкурсе драматургіі імя Генрыка Сянкевіча была адзначана яе драма «Сын», якую ставілі ў Лодзі і Вільні. У Варшаве ігралі яе п'есу «Крыўда». Пяру Яленскай належала і прасякнутая ідэямі патрыятызму аднаактоўка «Хвіля». Творы пісьменніцы заўсёды вызначаліся займальнай фэбулай, закраналі грамадска-бытавыя праблемы.

Ад імя Эмы Яленскай-Дмахоўскай неад'емная і яе грамадска-палітычная і асветніцкая дзейнасць, у якой яна актыўна ўдзельнічала на працягу ўсяго свайго жыцця. Стварала рухомыя бібліятэкі, арганізоўвала школы і сама выкладала ў іх, дапамагала настаўнікам словам і грашымі. З самаахварнасцю і бескарыслівасцю праводзіла яна навучанне народных настаўніц, клапацілася пра рыштунак для навакольных школ, падтрымліваючы з імі цесныя кантакты. Рэдагуючы часопіс «Zorza

Wileńska», а пасля яго закрыцця — часопіс «Jutrzenka», не аднойчы трапляла ў канфліктныя сітуацыі з цензурай і паліцыяй. Выданне першага часопіса закончылася працяглым палітычным працэсам і заключэннем у 1911 г. Яленскай-Дмахоўскай на два месяцы ў Лукішскую турму. У час нямецкай акупацыі была звязана з так званым Адукацыйным камітэтам, з'яўлялася заснавальніцай і прэзідэнтам Патрыятычнага саюза полек.

Трэцяя істотная грань дзейнасці Эмы Яленскай-Дмахоўскай звязана са збіраннем, публікацыяй і вывучэннем вуснапаэтычнай творчасці беларускага народа. Менавіта гэтай, найменш вывучанай і не да канца яшчэ прачытанай старонцы яе біяграфіі і прысвячаецца дадзены раздзел.

Нарадзілася Эма Яленская на Беларускім Палессі, у в. Камаровічы Мазырскага павета Мінскай губерні ў 1864 г. у сям'і Амеліі (родам з Аскеркаў) і Зыгмунта Яленскіх¹. Вельмі рана дзяўчынка страціла бацьку. Дзіцячыя гады правяла галоўным чынам на радзіме, а таксама ў маёнтку Глінішкі пад Вільняю і ў самой Вільні. Навучалася дома пад наглядом маткі і хатніх настаўнікаў. Маці, адчуваючы ў Эме не абы-якія здольнасці, ніколі не перашкаджала адукацыі дачкі, садзейнічала набыццю ёю ведаў не толькі на радзіме, але і за граніцаю. Зацікаўленасць дзяўчыны грамадскімі, нацыянальна-вызваленчымі праблемамі з цягам часу набыла сур'ёзнасць і глыбіню. У 1890 г. разам з мужам, доктарам Казімірам Дмахоўскім, Эма пераязджае ў Вільню, дзе ёй наканавана было пражыць усё астатняе жыццё — 28 год.

Яшчэ ў юнацтве пад уплывам Яна Карловіча і Зыгмунта Вольскага² Эма Яленская зацікавілася народ-

¹ Не так даўно памылкова было выказана меркаванне, што бацькам Э. Яленскай быў І. Яленскі, «які ў канцы XVIII ст. выступаў у абарону беларускага і рускага сялянства, супраць прыгону і раўнапраўя народаў незалежна ад іх становішча» (гл.: Беларускі казачны эпас / Склад. У. В. Анічэнка. Мн., 1976. С. 4). Там жа, відаць, з-за недакладна разабранага почырку ў архіўнай крыніцы няправільна пададзены і віленскі адрас Дмахоўскіх, якія на самай справе жылі на Георгіеўскім праспекце. Ды і само прозвішча аказалася недакладна перададзена ў беларускай транскрыпцыі: Дмухоўская (?).

² З. Вольскі — бібліяфіл, супрацоўнік Публічнай бібліятэкі ў Варшаве. Дасылаў у «Вісла» звесткі для рубрыкі «Пошукі», артыкулы. Збіраў матэрыялы да бібліяграфіі польскага народознаўства.

ным побытам і духоўнай культурай. Жыццёвы лад і вусная паэзія беларускага селяніна былі тым вытокаам, з якога пачалася не толькі фальклорна-этнаграфічная, але, па сутнасці, літаратурная, а затым і палітычна-асветніцкая дзейнасць Яленскай. На самым пачатку свядомага жыцця яна зведала штуршок да творчай і грамадскай актыўнасці, якую затым пранесла праз увесь свой складаны і супярэчлівы жыццёвы шлях.

Пад дахам краязнаўчага часопіса «Вісла» набіраліся сіл і вопыту многія маладыя народознаўцы-аматары. На заклік і звароты рэдакцыі вывучаць народнае жыццё ў сукупнасці ўсіх яго праяў чытачы ахвотна адгукаліся, чэрпаючы з гушчы народнага побыту неацэнныя звесткі, якія пад уздзеяннем часу беззваротна знікалі, адыходзілі ў нябыт. У кожным нумары «Вісла» арыентавала чытачоў на пошукі тых ці іншых звестак, устаўляючы іх наяўнасць або ступень распаўсюджанасці. Першым захаваным сведчаннем творчага супрацоўніцтва Яленскай-Дмахоўскай з «Віслаю» можна лічыць яе ліст да Яна Карловіча ад 8 (20) верасня 1890 г.

«Шаноўны пане рэдактар!

Адносна Вашага пажадання, выказанага ў «Вісле» (т. 4, сш. красавіцкі), дасылаю два знаёмыя мне варыянты песні, разгледжанай шаноўным панам у артыкуле «Сістэматыка польскіх песень», 4, стар. 393, і пададзеныя там як песні пра Яся і Касю. Варыянты, запісаныя мною ў вёсцы Камаровічы ў Мінскай губ. Мазырскага пав., маюць агульны характар з цытаванымі ўжо ў «Вісле» беларускімі варыянтамі. Тым не менш, аднак, можа спатрэбіцца.

Застаюся з пажаданнямі і павагаю

Э. Яленская, цяпер Дмахоўская»³.

Гэты ліст не застаўся па-за ўвагай Яна Карловіча, і ў адказ на выказаную падзяку збіральніца пасылае наступны ліст ад 2 (14) лютага 1891 г. з Вільні ў Варшаву:

«Шаноўны пане!

Зразумеўшы з Вашага ліста, што і варыянты беларускіх народных песень могуць спатрэбіцца для сістэматыкі песень, дасылаю вядомую Вам святую песню, змест якой падобны з пададзенай у № 4, сш. 4, «Віслы», у сш. пад назваю «Дзяўчына і пілігрым». Мушу дадаць, што гэтая песня цытавана ў Зянькевіча: «Вясковыя пес-

³ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 810.

ні Пінскага люду», стар. 254, і ў Шэйна: «Беларускія песні», стар. 387, № 717.

Карыстаючыся выпадкам, хачу падзякаваць шаноўнаму пану за ласкавую зацікаўленасць маімі зборнікамі. Маю надзею, што здолею напрадвесні ўпарадкаваць і тады прыслаць іх праз пана Вольскага. Не ведаю толькі, ці будуць яны мець вартасць, бо змяшчаюць мноства рэчаў ужо друкаваных.

Прашу прыняць, шаноўны пане, выражэнне самай шчырай павагі і поспехаў.

Э. Дмахоўская»⁴.

З гэтага ліста можна меркаваць пра пэўную прафесійную эрудыцыю маладой фалькларысткі, якая ўласныя запісы параўновала з іншымі ранейшымі публікацыямі беларускай народнай паэзіі. Пастаянна клапаціўся пра лёс сабранных Яленскай-Дмахоўскай матэрыялаў і Зыгмунт Вольскі, аб чым сведчаць яго пісьмы да Я. Карловіча. «...Што чуваць у д-ра Капярніцкага? Меў ад яго лісты адносна песень і загадак, сабранных на Палесі паннай Эміліяй Яленскай (цяпер пані Дмахоўскай)» — ад 3/VII 1891 г.⁵ «...Калі будзе час [...] прашу запытацца ў д-ра Завілінскага⁶, што робіцца з працаю п. Яленскай «Песні, прыслоўі і загадкі з Камаровіч...» — ад 8/II 1893 г.⁷

Ці захавалася цалкам фальклорная калекцыя Эмы Яленскай у архіве Ягелонскага ўніверсітэта, нам невядома. У фондзе Яна Карловіча неабнародаваных фальклорных запісаў збіральніцы засталася вельмі небагата. Увагу прыцягвае адкас Яленскай на чарговы зварот да чытачоў «Віслы» дасылаць звесткі, звязаныя з народнымі калыханкамі⁸. Некалькі ўзораў збіральніца адшукала зноў жа ў родных Камаровічах. «Запісала іх ад маладой кабеты, якая закалыхвала імі сваіх дзяцей, — паведамляла Яленская. — Колькасць гэтых песень даволі значная, таму што палеская жанчына звыклая пры кожным занятку, пры кожнай працы напываць сабе штосьці для ўвесялення; а вечаровая гадзіна — пана-

⁴ ЦДГА ЛітССР; ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 809.

⁵ Там жа, спр. 112, л. 548 адв.

⁶ Завілінскі Раман — мовазнаўца і фалькларыст, сакратар Антрапалагічнай камісіі і рэдактар Этнаграфічнага аддзела (1891—1903) Акадэміі навук.

⁷ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 112, л. 549.

⁸ Там жа, спр. 202, л. 91—92.

ванне наўкола спакою, жаданне сцішыць дзіцятка, пакласці яго адпачываць, нарэшце, блізкасць гэтай найдаражэйшай істоты — тым больш настройвае яе на спе-вы. Тэкст калыханак досыць разнастайны — паўсюль там выступае свавольны коцік, самы часты сябра дзіцяці і найбольш яму ў хаце знаёмая постаць». Усяго Яленскай прыведзена 5 тэкстаў калыханак, прычым на першыя два тэксты, спяваныя на адзін матыў, падаюцца ноты.

Ой ты, коцік, не хадзі
Ды малютке й не будзі.
Малютка малая,
Няхай спіць, гуляе.
Біці ката, біці,
Нашто ўкраў ніці.
Сама бабка схавала,
На коціка сказала.⁹

Побач з другім з прыведзеных тут тэкстаў Яленская прыпісала прыблізны польскі варыянт. Не адчуваючы ўпэўненасці ў дакладнасці перадачы мелодыі, збіральніца прасіла рэдакцыю выправіць яе памылкі.

Вынікам збірання фальклору ў Мазырскім і Рэчыцкім паветах стала падборка прыказак (усяго 45 твораў), дасланых Карловічу¹⁰. Сярод іншых асабліва вылучаюцца прыказкі з сацыяльным накірункам: «Хвалі сена ў стагу, а пана ў грабу», «Сколькі пану не служыўшы, прыйдзеца ісці завыўшы». Не абышоў народны досціп хабарніцтва чыноўнікаў: «Паказуй чыноўніку рубля, так з Мінска ў Кіеў завядзеш». Смяецца народ у прыказках і са свайго брата-мужыка. Побач з пابلжлівым стаўленнем да п'янства («Не той п'яніца, што ўпіўся, а той, што паваліўся») існуюць і больш справядлівыя прыгаворы: «Хто п'е ды гуляе — сваёй смерцю не ўмірае». Не меншае асуджэнне даставалася глупству: «П'яніца праспіцца, а дурак нікагда», «Гумно вялікае, а пустое». Расказвалі прыказкі і пра залежнае ад мужа, бяспраўнае ў сям'і становішча палескай жанчыны, вымушанай цяпець бойку і лаянку і ўспрымаць гэта як норму: «Любі жонку, як душу, а калаці, як грушу», «Як муж жонку не б'е, так у ней лёгкая гніе», «Козы не тавар, а дзеўкі не людзі». Пасмейваўся народ над тымі,

⁹ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 202, л. 91.

¹⁰ Там жа, спр. 219, л. 47—47 адв.

хто імкнуўся лезці не ў свае справы: «Калі не поп — не ўбірайся ў рызу», «Калі не грыб — не лезь у каробку». Нават існавала перасцярога, каб дурань не нарабіў шкоды на чужым месцы: «Не дай Бог мужыку панства, а свінні рог».

Адначасова са збіраннем твораў народнай паэзіі Э. Яленская выступала як даследчык народнага быту. У 1891—1892 гг. «Вісла» на сваіх старонках змясціла адну з асноўных яе этнаграфічных прац «Вёска Камаровічы ў Мазырскім павеце», паўтарыўшы яе затым асобным выданнем¹¹. Яленская зразумела, што яе родны куток, схаваны сярод пушчаў, пяскоў і балот (да бліжэйшай станцыі было 35 вёрст пад час напісання, а незадоўга перад тым — усе 130), уяўляе надзвычайную цікавасць. Адасобленыя ад цывілізаванага свету, які здаваўся ім нечым казачным, палешукі захавалі свой непаўторны лад жыцця. У працы даецца ўсебаковае апісанне палескай вёскі, падворкаў, хат, пасяленняў, маёнткаў. Вялікая ўвага ўдзелена гаспадарчым пытанням: вырошчванню льну, агародніцтву, працы ў полі, жывёлагадоўлі. У прыватнасці, аўтар адзначае, што кароў называюць па іх уласцівасцях ці знешняму выглядзе (Бялуха, Белка, Беланожка, Красна, Крыварожка, Бясахвоста, Сарока, Варона) або жаночымі імёнамі (Параска, Верка, Маланка і г. д.). Расказваючы аб прыродзе Палесся, Яленская пералічвае птушак, якія водзяцца ў гэтым краі, прычым падае побач з польскімі адпаведнікамі беларускія назвы: бусел, коршак, журавель, дзяцел, рабчык, пугач, соя, бык.

Спрабавала даследчыца ў сваіх назіраннях паказаць эстэтычныя погляды селяніна. Калі афармленне хаты і падворка, паводле яе назіранняў, пазбаўлена элементарных мастацкіх аздабленняў — усё падпарадкавана толькі практычным мэтам, то хатняе абсталяванне і асабліва адзенне выяўляюць цягу палешукоў да прыгожага і вырабляюцца з сапраўдным густам. «Найбольш, аднак, разгарнулася мастацкае вынаходніцтва ў строях і тканінах. Цікавай была б калекцыя палескіх тканін і ўзораў, якімі іх нашы кабеты аздабляюць. Такая разнастайнасць арнамантаў, што цяжка два разы сустрэць той самы ўзор»¹².

¹¹ *Wieś Komarowicze w powiecie Mozyrskim przez Emmę Jeleńską. Odbitka z tomu V «Wisły». Warszawa, 1892.*

¹² Там жа. С. 29.

З непадробнай замiлаванастью малюе Яленская партэты паляшучак: «Калі гразь ці снег, яны надзвычай спрытна падымаюць спадніцы і падкалваюць вышэй каленяў. Прыгожа тады выглядаюць іх зграбныя постаці, што рухаюцца шырокім крокам... Трэба прызнацца, што палескія кабеты маюць вельмі прывабны выгляд і ў цэлым прыгажэйшыя за мужчын... Галаву трымаюць узнята і глядзяць прама ў вочы, у маладзейшых вочы так і ззяюць ад какецтва. Ёсць у іх штосьці гордае, няскоранае, калі ў святочны дзень яны стаяць, абапёршыся на вароты са складзенымі на грудзях рукамі, упэўненыя ў сабе, стройныя, свежыя, б'юць яскравасцю колераў»¹³.

Не магла, вядома, абмінуць Яленская сямейныя святы і абрады палешукоў. На першае месца было вылучана вяселле, апісанне якога, пачынаючы ад замовін, яна падала на некалькіх старонках. Адносна народнай паэзіі дадзенага абраду яна пісала: «Песні, спяваныя ў гэты час, вельмі разнастайныя і ўсе прыстасаваны бываюць да абставін; некаторыя, у прыватнасці тыя, што апяваюць нядолю маладой замужняй жанчыны сярод чужой невядомай радні і тугу па блізкіх, надзіва ўзрушальныя. Ёсць таксама песні, складзеныя выключна для сіраты, што ідзе замуж — яны журботныя і кранальныя»¹⁴.

Каштоўныя звесткі змяшчае апісанне радзін. Побач з абрадам прыводзяцца народныя павер'і (напрыклад: «Нельга дзіцяці даваць на працягу ўсяго першага года жыцця новага палатна на пялюшкі, бо ў будучым не будзе багатае»). Надзвычай цікавае пажаданне парадзісе прамаўляе бабка, падаючы ёй яечню: «На табе, мая ўнучачка, штоб тэ мясечка, гдзе было поўненька, зноў напоўнілась».

Расказ пра забаўлянкі і гульні з дзецьмі падмацоўваецца варыянтам класічнага твора дзіцячага фальклору: «Сарока, варона, па сметніку скакала, дзеткам кашку збірала, на прыпечку варыла, пад прыпечкам студзіла, на лавачцы карміла, і гэтаму дала, і гэтаму дала... а гэтаму не дала, што вады не насіў, што дзяжы не мясіў, што круп не драў, да й з хаты ўцякаў».

Узрушыла Яленскую ўрачыстае і паважнае правя-

¹³ Wieś Komarowicze... S. 32.

¹⁴ Там жа. С. 38.

дзенне палешукамі памінальных абрадаў, «якія не толькі не знікаюць, а пашыраны і актыўна адзначаюцца імі два разы на год — увосень і вясною (на Радаўніцу)». Радуніцкія малітвы на магіле гучалі так: «Памяні, Божа, майго бацька, няхай у царстве нябеснам спачывае і нам з таго свету папрыяе».

Важнае месца ўдзяліла Яленская народным уяўленням і вераванням палешукоў: «Цемра тут яшчэ надзвычай глыбокая, а колькасць самых дзівосных чар, вераванняў, забабонаў — незлічоная»¹⁵. Расказаўшы пра ўзаемаадносіны сялян са знахарамі і ведзьмарамі, аўтар падрабязна спынілася на такой прымхлівай форме помсты, як завітка. Заклучалася яна ў тым, што жанчына мусіла ісці апоўдні на поле сваёй крыўдзіцелькі, дзе, распрануўшыся дагала, праставалася, пасярод поля выбіралася сем каласоў, якія звязвала чырвонай ніткаю і прыгінала да зямлі са словамі: «Кручу, кручу наўпакі, штоб не было ў N. ні хлеба, ні мукі», альбо гаварылася іншае злое пажаданне хваробы сям'і ці скаціне. Лічылася, што калі праклён зроблены несправядліва, без прычыны, то ўсе яго вынікі абрынуцца на таго, хто рабіў завітку, у адваротным выпадку бяда напаткае таго, на каго скіраваны гнеў. Існавалі розныя «сродкі» пазбегнуць праклёнаў. Яленская адзначала, што найбольшаму ўздзеянню забабонаў падуладны кабеты. Што ж датычыць мужчын, асабліва тых, якія пабачылі свет, то яны крытычна, нават з пагардаю глядзяць на старажытныя ўяўленні. Аднак пад старасць і яны часцей пачыналі ўдзельнічаць у абрадах — прыродны кансерватызм браў сваё.

Па тым часе народнае лячэнне, якое ўключала ў сябе як карысны вопыт пакаленняў, так і выдаткі цемрашальства, было, па сутнасці, адзінай магчымасцю супрацьстаяць хваробам. Адзначыўшы, што шмат «сродкаў» народнай медыцыны — звычайныя забабоны, Яленская тым не менш апісала, якім чынам сяляне пазбаўляюцца ад хвароб страўніка, печані, горла; ад ран, бясплоддзя, розных дзіцячых захворванняў. Пераказаны народныя сродкі супраць хвароб жывёлы. Вельмі часта пры лячэнні выкарыстоўвалі мясцовую флору. Але шырока распаўсюджаны былі і замовы. Так, напрыклад, зубны боль загаворвалі толькі тады, калі

¹⁵ Wiś Komarowicze... S. 51.

ўзыдзе месяц. Паклаўшы палец на хворы зуб, гаварылі такія словы: «Як дуб у лесе далёка, як месяц у небе высока, як камень у моры глыбока, як гэты тры браты збяруцца, то няхай табе зубы разболяцца» (затым дадалася хрысціянская малітва).

На старонках сваёй працы Яленская раскрыла багатую народную міфалогію. Са слоў сялян яна пералічыла і падрабязна ахарактарызавала ўсіх фантастычных істот, у якіх верыў паляшук. Напрыклад, дамавік у яго ўяўленні быў няўлоўнай, нябачнай нікім, шкадлівай істотай, якая жыла ў кожнай хаце, у кожнай гаспадарцы. Дамавік заезджваў коней уночы, гойсаючы на палях так, што пад раніцу жывёла ажно занемагала; дражніў сонных сабак, ад чаго тыя пачыналі скавытаць; палохаў самотных кабет трэскам і грукатам у коміне; выцягваў крэсла з-пад таго, хто на ім сядзеў. Злыдняў апісвала як малых гарбатых стварэнняў, якія жывуць пад печчу. Іх шкадлівасць праяўлялася ў тым, што яны маглі накідаць пяску ў кашу, падліць вады ў малако, украсці яйкі з-пад курыцы. Хата, дзе яны пасяляюцца, пачынае бяднець. Начнікі, як лічылася, адбіраюць у дзяцей сон, б'юць іх, шчыплюць. Лясны дзед жыве ў цяжка даступнай багне і заманьвае да сябе скаціну, што заблудзілася ў лесе, ажно пакуль на яе не нападуць ваўкі. Вобраз русалкі паўставаў у выглядзе дзяўчыны, якая, будучы нявестай, памерла, не дачакаўшыся шлюбу. Цэлы год хаваецца яна дзесьці ў лесе, а вясною выходзіць са сховішча, шукае сярод маладых мужчын свайго нарачонага. Знешне русалку малявалі як вялікіх памераў кабету з поўнымі грудзьмі і расплеценымі валасамі, апранутую ў шыкоўныя строі. Яна павінна бегач па палях з пранікам у руцэ і забіваць ім таго, каго ўдасца схопіць. Яленская апісвала народны звычай выгнання русалкі, які сустракаўся ў некаторых мясцовасцях Палесся. Сярод вясковых дзяўчат выбіралася прыгажэйшая, яе хораша апраналі і раніцай выганялі з сяла пад смех, крыкі і агульную весялосць. У абрадзе прымалі ўдзел толькі бабы ды дзяўчаты. Яленская дадае, што існуе некалькі русальных песень, аднак мала якія з іх расказваюць, як гэтая постаць русалкі ўзнікае ва ўяўленні народа.

З асаблівай нецярплівасцю чакаў селянін кожнае свята, якое давала кароткі адпачынак ад штодзённых клопатаў, несла з сабою весялосць, забавы. Палешукі

стараліся апранацца ў прыгожыя строі, рыхтавалі лепшую, чым у будзённыя дні, страву. Земляробчыя святы ў значнай меры актывізавалі духоўнае жыццё сялян, канцэнтравалі розныя праявы народнай культуры. Э. Яленская дала апісанне амаль усіх асноўных каляндарных абрадаў. Гадавое кола яна пачала з Каляд. Пры першых вечаровых зорках на стол клаліся каласы з усіх стагоў. Падлічвалася, колькі зерняў засталася — столькі і стагоў будзе ў наступным годзе. Каласы вешалі пад абразамі, каб з іх на весну пачаць сяўбу. Пад абрус насцілалі сена (яно павінна было ляжаць тры святочныя дні), на стол ставілі місу з куццёй. Напачатку вячэры гаспадар выходзіў за дзверы і клікаў: «Мароз, мароз, хадзі з намі куццёваць! Да нашай грэчкі не памарозь! Да нашага проса не памарозь!» Дзяўчаты варажылі: украўшы і загарнуўшы ў хустку трэшкі куцці, клалі перад сном пад падушку: каго сасніць — за таго пойдзе замуж. Па зорках меркавалі пра будучы ўраджай. Калі зоркі свяцілі ярка, верылі, што ў гэты год усё добра парасце. З-пад абруса выцягвалі саломіны, хто выцягне даўжэйшую — той вялікім вырасце. Калі на той дзень дарога была не заснежаная, чорная — павінны былі ўрадзіць авёс, ярына. Наогул народным прыкметам і павер'ям Яленская надае вялікую ўвагу і пазней, на працягу ўсяго каляндарнага цыкла. Пасля вячэры ішлі па вёсцы калядаваць. Спыняліся пад вокнамі кожнай хаты са словамі: «Добры вечар, пане-гаспадарэ! Ці спіш, ці ляжыш, ці ўсё добра чуеш? Ці заспяваці, ці з ласкі каляды даці?» Назіральніца падкрэслівала, што вельмі часта калядныя песні мелі дастаткова адвольны змест і толькі сталым прыпевам «Святы вечар!» паказвалі на сувязь з абрадам. «Матыў манатонны і аднолькавы да ўсіх песень, — заўважала Яленская. — Па заканчэнні спеваў калядоўшчыкаў надзяляюць пачастункамі: саланінаю, яйкамі, крупою. Калі гаспадары марудзяць з дарункамі, з-пад вакна нагадваюць: «Кароткі світкі — памерзлі лыткі, кароткі кажухкі, памерзлі душкі». На развітанне, скончыўшы спяваць, жадалі гаспадарам: «От гэтым словам жывіце з Богам, святы вечар! І з суседкамі, святы вечар! І з сваімі дзеткамі, святы вечар! І з усімі намі і з прыцелямі, святы вечар! Не бавіце, хутка дарыце, святы вечар!»¹⁶

¹⁶ *Wieś Komarowicze...* S. 73.

На Новы год была другая куцця. Дзяўчаты ў гэты вечар зноў варажылі, а хлопцы шчадравалі, пераапра-нуўшыся ў дзеда, цыгана, жанчыну, караля. Твары ма-жуць сажая, нацягваюць бароды, робяць прычоскі, пад-кладваюць гарбы. У цэнтры шэсця — «каза». Каб яе прадставіць, выварочваўся кажух, галава рабілася з паклі і палатна, прымацоўвалася барада і рогі. Пад бу-бен і скрыпку музыкаў «каза» скакала, танцавала, кру-цілася, ківала галавой. Пераапраануты ў дзеда чалавек падганяў «казу» кіем, прыгаворваючы: «Пакланіся, ка-зулька, пану-гаспадару да й гаспадыні». Цыган тым ча-сам краў куры і варажыў дзяўчатам і хлопцам, абяцаў усім сто год жыцця, прыгожую жонку ці мужа і багата грошай. У гэты дзень муж і жонка жадаюць адзін адна-му: «Дай нам Божа, штоб мы за год зноў таго дня дача-каліся ў шчасці, у здароўі».

Перад Вадохрышчам адзначалася трэцяя куцця, на якую дзяўчаты варажылі наступным чынам: некалькі памечаных арэхаў клалі на стол у кучку і рэзка накрывалі далонню: чый арэх выкаціцца з-пад рукі — тая выйдзе замуж.

Кароткія зімовыя дні палескія жанчыны праводзілі галоўным чынам за кроснамі. Гэтая пара, напэўна, як ніякая іншая, давала магчымасць сялянцы адвесці душу ў песні. Яленская засведчыла, што спяваюць у гэты перыяд: «Старэйшыя — набожныя песні, «святыя» пра Хрыста, яго жыццё, пра пакутнікаў, розных святых і благаславёных; малодшыя ж — звычайныя свецкія песні, якія расказваюць пра казацкую любоў, пра нявернасць каханых, пра смутны лёс «малодкі» ў мужавай хаце са зласлівай свякрухай»¹⁷.

У веснавых песнях збіральніца ўлоўлівае матывы, у якіх «пераважае нейкая весялосць і радасць ад абуджэння вясны». Пры апісанні святкавання Вялікадня расказваецца пра гульні, якімі бавіліся ў гэты дзень. Характэрна, што велікодных песень фалькларыстыцы не даводзілася чуць.

Адно з самых яскравых свят летняга перыяду — Ку-палле, са слоў Яленскай, у саміх Камаровічах адышло ў выніку забароны духавенства, і сяляне ўжо не адважваліся адкрыта распальваць вогнішча. Затое ў суседнім Заполлі свята праходзіла досыць урачыста. Для купаль-

¹⁷ *Wieś Komarowicze...* S. 76—77.

скага вогнішча на спецыяльны воз зносілі дрэўцы, што заставаліся ад сёмушнага «маю», старыя жэрдкі, зношаныя лапці, трэснутыя колы, непатрэбны хлам. Усё гэта ў трыумфальным шэсці везлі за вёску на шырокае месца, дзе мусілі раскладаць агонь. Кожны, кідаючы сваё дрэва на кучу, выказваў пажаданні: «Каб маё прося так высока вырасла! Каб мой лён такі высокі быў!» Неўзабаве агонь запальваўся і ў іншых месцах. Хлопцы скакалі цераз полымя, дзяўчаты пад скрыпку і бубен танцавалі і спявалі. Гульні працягваліся наступным чынам: «Дзяўчаты ў вянках з палявых кветак прывабліваюць да сябе хлопцаў, а затым уцякаюць у палі і лугі, дзе пагоня працягваецца, пакуль хопіць сіл. Хлопцы стараюцца пазрываць у дзяўчат вянкi і кінуць у агонь. Забавы цягнуцца дапазна і наогул ніхто ўночы не спіць спакойна. Гэтая таямнічая ноч поўнілася чарамі і невыказнай абаяльнасцю. Папараць расцвітае цудоўнай кветкай, а яе шчаслівы здабыўца можа авалодаць усімі скарбамі зямлі пры ўмове, што пройдзе адзін праз цёмныя густыя лясы, праз пачвар, што чыхаюць на смельчака»¹⁸. Існавала вера, што менавіта пад час Купалля перад захадам сонца трэба збіраць розныя зёлкі на лекі, бо тады яны маюць больш гаючую ўласцівасць. Пятроўскі пост, на які звычайна прыпадае касьба, выклікаў скаргу ў мужчын: яны лічылі, што ён прыдуманы бабамі. На дзень святога Андрэя дзяўчаты варажылі, што надрабязна адлюстравана назіральніцай.

Сваёй працай Яленская, па сутнасці, раскрывала перад светам малавядомы дагэтуль характар палешука. Добра ўсведамляючы яго адсталасць як вынік ізаляванасці, пераканаўча сцвярджала самабытнасць і разнастайнасць яго ўнутранага свету, яго духоўнай і матэрыяльнай культуры. Яна не дазволіла сабе перайсці мяжы, дзе, з аднаго боку, няцяжка збіцца на зняважлівы тон, а з другога — трапіць у палон экзальтацый і замілаванняў. Усё гэта было шчасліва ёю пазбегнута. Яе асноўнай мэтай стала аб'ектыўнасць паказу, да чаго заўсёды заклікаў Карловіч і што фактычна не магло праявіцца без разумення палескага селяніна, без павагі да яго. А такія адносіны якраз і характарызуюць аўтарскую пазіцыю Яленскай. Па ўсім адчуваецца, што палескі край і яго жыхары вядомы ёй не з чужых слоў. З дэта-

¹⁸ Wieś Komarowicze... S. 80.

лёвага апісання відаць, што сама яна назірала жыццё ў самай яго гушчы, завітвала да людзей як блізкі чалавек і сустрэкала адпаведныя добрыя адносіны. «Гасціннасць у палескай хаце вялікая, а прыём заўсёды раскошны, шчодры»; «Палескі народ надзвычай таварыскі», — неаднаразова зазначае яна. Яленская абвяргае перакананне ў тым, што жыццё селяніна нібыта пазбаўлена цікавасці. «Селянін наш наогул не можа наракаць на сумнае жыццё [...] Жыццё ціхае, аднастайнае, без вялікіх уражанняў і моцных узрушэнняў настройвае яго на весялосць і робіць яго надзвычай таварыскім. Неаднойчы, калі глядзіш на гэтую прастадушную весялосць, на гэтую шчырую, амаль дзіцячую наіўнасць, ахоплівае нейкае пачуццё зайздрасці, што яны ў сто разоў шчаслівейшыя за нас, адукаваных і цывілізаваных»¹⁹.

Праз некаторы час варыянт даследавання пра Палесе Эма Яленская апублікавала пад назваю «Folklore Polesien» («Палескі фальклор») у парыжскім часопісе «La Tradition»²⁰. Значэнне гэтай публікацыі пры ўсіх яе дадатных якасцях яшчэ і ў тым, што аўтар у заключэнні змясціла ў перакладзе на французскую мову 8 тэкстаў беларускіх народных песень. Сярод іх казацкія, салдацкія, балады, веснавыя, любоўныя.

Не толькі зробленымі заўвагамі пра характар народных песень ці пра манеру іх выканання абмяжоўвалася Яленская. У невялікіх нататках, змешчаных у «Вісле» пад рубрыкаю «Шведы, татары і туркі»²¹, яна паспрабавала заглыбіцца ў змест традыцыйных песень, каб убачыць у іх і праз іх лепш зразумець народныя ўяўленні пра падзеі далёкай мінуўшчыны. Напады татар, спальванне імі беларускіх сёл не сцерліся ў народнай памяці і праз вякі даходзілі да нашчадкаў у выглядзе паданняў, легенд, песень. Даследчыца прыводзіць у прыклад адну калядную песню, дзе гаворыцца, як малады паніч выхваляўся сваім самым лепшым на свеце канём, якога няма і ў караля і якога ён не супраць быў прадаць за «сто чырвонцаў». Конь прыгадвае гаспадару бітвы з туркамі і татарамі, калі стрэлы, як дождж, ляцелі, а ён, ратуючы пана, мора пераскочыў. Лёс паланянак, за-

¹⁹ *Wiśń Komarowicze...* S. 83.

²⁰ *La Tradition: Revue internationale du folklore...* Paris, 1894—1895. T. 8. P. 58—64, 116—123.

²¹ *Wiśń*. 1894. T. 8, z. 3. S. 589—590.

хопленых татарамі, паказаны ў адной з вясяняк, тэкст якой у артыкуле Яленская прывяла па-польску. Баладны сюжэт расказваў пра тое, як тры сястры пайшлі ў лес па ягады і там сустрэлі татар. Адна з сяцёр трапіла ў палон, дзе аднойчы, пачуўшы голас маці, якая перакінулася ў зязюлю, і не здолеўшы ўцячы, усадзіла нож у сэрца. Не без падстаў збіральніца даводзіць, што само слова «татары» з часоў іга нясе ў сабе адмоўны сэнс, стаўшы сінонімам жорсткасці і бесчалавечнасці. Водгалас гэтага, як лічыць фалькларыстка, чуецца ў вясельнай песні, якую дружкі спяваюць брату маладой, калі той расплятае сястры касу: «Татарын, браце, татарын, што прадаў косынку за таляр»... «Азначае гэта адданне дзяўчыны мужу як уласнасць, пэўнага роду продаж, і абуджаныя такім гвалтам яе пачуцці знаходзяць выраз у найзвычайнейшым для брата эпітэце, які малюе хцівасць і жорсткасць: «Татарын!»²²,— пісала даследчыца. Часам літаральная трактоўка тэксту перашкаджала Яленскай прыйсці да аб'ектыўных вывадаў, і ўсё ж сам па сабе такі аспект вывучэння народных песень меў пэўную цікавасць.

Ян Карловіч высока цаніў фалькларыстычныя здольнасці Эмы Яленскай. І гэта выявілася не толькі ў публікацыі на старонках «Віслы» яе твораў. Нешматлікія лісты славуэтага вучонага сведчаць, што Яленская была для яго ў некаторых пытаннях неаспрэчным аўтарытэтам. Так, падтрымліваючы намер З. Глогера зрабіць выданне, прысвечанае Адаму Міцкевічу, з выкарыстаннем фальклорных твораў з радзімы геніяльнага паэта, Карловіч у лісце ад 30 кастрычніка 1897 г. звяртаецца менавіта да Э. Яленскай як найбольш кампетэнтнай знаўцы вуснай творчасці беларусаў:

«Шаноўная пані!

Са шчырай радасцю чытаю ў сённяшніх газетах паведамленне пра Ваш трыумф на конкурсе²³, віншую ад усяго сэрца і цешуся, што супрацоўніцу нашай «Віслы» напаткаў такі поспех.

Прашу прабачыць, што на Ваш ліст ад 6.10 адказваю толькі цяпер. Павінен быў спачатку параіцца з маімі

²² Wisła. 1894. T. 8, z. 3. S. 590.

²³ Маецца на ўвазе перамога на конкурсе імя Баляслава Пруса.

таварышамі пп. Балінскім²⁴ і Глогерам. Вынікам гэтай дамоўленасці іх наступная просьба да пані: у зборніку былі б пажаданыя **толькі тыя** беларускія песні, якія б сваім зместам былі звязаны з творамі Міцкевіча (напр., з баладамі). Іншыя знаходзіліся б далекавата ад нашае мэты. Калі ж пані такіх не знойдзе, то просім пра што-небудзь іншае, хаця б этнаграфічныя даныя або штосьці нядоўгае і закончанае, каб сямім-такім чынам мела адносіны да жыцця або творчасці Міцкевіча. Можна, знайшлася б пара казак, напр. з Навагрудскага (павета), якія нейкай ніццю можна было б злучыць з Міцкевічам?

Урэшце, што пані пажадае прыслаць, з удзячнасцю прыем.

У чаканні цалую ручкі пані і прашу засведчыць маю пашану пану доктару.

Верны слуга Я. Карловіч»²⁵.

Захаваўся ў фондзе вучонага адказ яго карэспандэнткі на гэты ліст. Па характэрнаму строгаму почырку, больш, бадай, падобнаму на мужчынскі, можна меркаваць пра цвёрды, рашучы характар Э. Яленскай-Дмахоўскай.

«Шаноўны пане! Даўно ўжо збіралася выказаць Вам падзяку за ласкавае абдорванне мяне столькімі цікавымі творамі — але, выбіраючыся ўвесь час у Варшаву, жадала б зрабіць гэта асабіста. Бачу, аднак, што задоўга давядзецца чакаць, бо выезд наш пастаянна адцягваецца і папраўдзе ўжо не ведаю, калі выедзем адсюль. Такім чынам шлю шаноўнаму пану найсардэчнайшую падзяку за яго дабрату. Хацелася б вам нечым аддзячыць і старалася адкуль толькі можна здабыць манюшкаўскія памяткі, але так па сённяшні дзень абсалютна нічога не трапілася мне ў рукі.

Будучы ў вёсцы ў наваколлі Навагрудка, увесь час не выпускала з думак «Уцёкі» і «Лянору»²⁶, але надта

²⁴ Балінскі Ігнацы — паэт, друкаваўся ў шэрагу тагачасных перыядычных выданняў. Разам з Я. Карловічам, З. Глогерам і Л. Мэйсам склаў «Памятную кнігу на ўшанаванне стагоддзя Адама Міцкевіча». У другім яе томе (с. 57—58) змешчаны сабраныя Э. Яленскай легенды пра возера Свіцязь.

²⁵ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 3, спр. 80, л. 75—76.

²⁶ «Уцёкі» — апошняя балада Адама Міцкевіча. «Сваю баладу я склаў паводле песні, якую чуў калісьці ў Літве на польскай мове, — пісаў А. Міцкевіч. — Я захаваў змест і кампазіцыю, але з усіх вершаў гэтай народнай песні ў памяці засталася ўсяго некалькі,

мала там была, каб што-небудзь магла знайсці і акрамя некалькіх песень нічога больш не прывезла. Але тым часам тут, прыводзячы ў парадак сабраныя некалі беларускія казкі, натрапіла на адну, якая мае з «Уцёкамі» пэўнае сваяцтва. Не магу пра гэта меркаваць, таму да-сылаю пану гэтую казку, запісаную мною ад адной вельмі старой кабеты на Палессі. Вельмі рада буду, калі яна акажацца пану патрэбная.

Прашу прыняць, шаноўны пан, выражэнне шчырай павагі і ўдзячнасці.

Э. Дмахоўская»²⁷.

Хутчэй за ўсё збіральніца мела на ўвазе казку-паданне «Каханне да смерці», запісаную ёю ў Камаровічах. У казцы расказваецца пра тое, як панская дачка палюбіла купецкага сына. Калі ж каханы памёр, то па-ранейшаму па начах прыходзіў да яе на спатканне, а аднаго разу забраў з сабою. Усе здагадаліся, куды знікла паненка. Магілу адкапалі, абодвум маладым адзелі залатыя пярсцёнкі і адслужылі над імі малебен. Гэтая казка ў ліку іншых (іх агульная колькасць — 62 творы) занатавана ў Кракаў, дзе ў бібліятэцы Акадэміі навук захоўваецца і цяпер. Маўклівы, бяздзейсны лёс фальклорных набыткаў Эмы Яленскай-Дмахоўскай працягваўся роўна тры чвэрці стагоддзя. Ад забыцця яны аказаліся абуджаныя беларускімі савецкімі даследчыкамі. Неўзабаве рукапісны зборнік быў выдадзены і стаў здабыткам шырокага чытача²⁸. Але перш чым прыступіць да яго разгляду, варта прывесці адзін дакумент, які вяртае на пачатак стагоддзя, у той час, калі казкі, сабраныя Э. Дмахоўскай, апынуліся ў Кракаве. Да фалькларыстыкі звярнуўся доктар Ян Развадоўскі, прафесар Ягелонскага ўніверсітэта, які пазней стаў на чале Этналагічнай секцыі Акадэміі навук у Кракаве:

«Антрапалагічная камісія Акадэміі навук уступіла беларускія матэрыялы, сабраныя пані, мовазнаўчай камісіі гэтай самай акадэміі для друку. Мовазнаўчая ка-

якія мне паслужылі ўзорам стылю». Славуты нямецкі паэт XVIII ст. Готфрыд Бюргер гэты сюжэт, «вядомы народам усіх хрысціянскіх краін» (А. Міцкевіч), паклаў у аснову сваёй балады «Лянора», пад уздзеяннем якой В. А. Жукоўскі напісаў баладу «Людміла», што ў сваю чаргу ўразіла студэнта А. Міцкевіча.

²⁷ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 213—213 адв.

²⁸ Беларускі казачны эпас / Склад. У. В. Анічэнка. Мн., 1976.

місія, сакратаром якой з'яўляюся, прыняла гэтыя матэрыялы ўмоўна. Менавіта нас вельмі цікавяць дакладнасці і ў сувязі з гэтым нам хацелася б ведаць: хто збіраў перапісаняы Вамі казкі, ці Вы самі ці хто іншы? Далей, ці былі яны запісаны на месцы, пад дыктоўку асоб з народа, ці іначай? Далей, ці магла б шаноўная пані ў сумніцельных выпадках даць паясненне, як тая ці іншая рэч вымаўляецца ў дадзеным наваколлі?

І ў заключэнні мы прасілі б пра дакладнае вызначэнне мясцовасці: у якім баку і як далёка ад Мазыра вёска Камаровічы?

У мяне асабіста склалася ўражанне, што тэксты, сабраныя шаноўнай пані, запісаны не зусім дакладна ў адносінах народнага вымаўлення.

Чакаю прыемнага адказу. Застаюся з глыбокай павагаю...»²⁹

Невядома, ці пасылала Э. Дмахоўская свае тлумачэнні Я. Развадоўскаму. Магчыма, перакідванне на працягу трох год рукапіс з аднае камісіі ў другую і крыху недаверлівыя адносіны да сумленна праведзеных запісаў, а значыць, і да яе як фалькларысткі разбуралі спадзяванні, што казкі родных Камаровічаў калі-небудзь пабачаць свет, і Дмахоўская больш не пісала ў Кракаў, што і перашкодзіла давесці рукапіс да друку. Магчыма, яна давала адказы на пытанні Я. Развадоўскага (прыведзены ліст не першы), але тым не менш справа з месца не скранулася. Зрэшты, па тым часе ў Дмахоўскай былі ўжо іншыя дамінанты — досыць прыкметны поспех у літаратуры, а таксама актыўны ўдзел у грамадскім руху.

Дарэмна сумняваўся Я. Развадоўскі ў дакладнасці перадачы тэкстаў, у адпаведнасці іх жывой вясковай мове. Запісы Дмахоўскай зберагалі фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя і сінтаксічныя асаблівасці мовы тых мясцін, у якіх ёй даводзілася занатоўваць фальклорныя творы. Якасць запісаў пацвярджаюць і сённяшнія мовазнаўцы: «Казачны матэрыял захоўвае цікавыя факты для разважання аб моўнай спецыфіцы беларускіх народных гаворак»³⁰.

Жывучы на скрыжаванні самых розных моў і дыялектаў, Дмахоўская выказала сваё ўспрыманне кожнай

²⁹ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 3, спр. 80, л. 61—62.

³⁰ Беларускі казачны эпас. С. 5.

з іх у нарысе «Віленская кальварыя» пры апісанні шматнацыянальнага людскога натоўпу, які сцякаўся да каталіцкай святыні. Пры ўсёй суб'ектыўнасці ацэнак нельга не заўважыць яе сімпатый да беларускай мовы: «Едуць і ідуць здалёк [...] Жмудская мова, суровая і цвёрдая, мяшаецца з беларускай пяшчотнай гаворкай; польская мова, змекчаная ў літоўскіх вуснах, працяглая і спеўная, гучыць побач з пругкай рускай мовай, якая нясе рэха далёкіх стэпаў»³¹.

З рукапісу казак, які налічвае 150 старонак, відаць, што тэксты збіральніца рыхтавала для польскага чытача, пра што сведчыць не толькі напісанне польскай графікай, але і тлумачэнне паасобных мясцовых слоў у падрадкавых заўвагах польскімі адпаведнікамі. (У сучасным выданні лацінскі шрыфт, натуральна, быў пераведзены ў кірыліцу з дакладным захаваннем усіх моўных асаблівасцей арыгінала. Для зручнасці чытання цяпер у кнігу ўведзены слоўнік мясцовых слоў, які налічвае звыш 250 пазіцый.) 24 казкі былі сабраны ў Мазырскім павеце, у Камаровічах, 1 — пад Туравам, 19 твораў прывезена з в. Сянежыцы Навагрудскага павета, 13 — выяўлена ў Рэчыцкім павеце (вёскі Юравічы, Ужынец, Валадовічы). У некалькіх матэрыялах месца запісу не вызначана.

У шэрагу выпадкаў Э. Дмахоўская адзначыла варыянты адпаведных сюжэтаў, апублікаваныя фалькларыстамі ў такіх выданнях, як: Weryho W. Podania białoruskie; Chelchowski St. Powieści i opowiadania ludowe z okolic Pózasnysza; Kroczewski J. Litwa, t. 1; Karłowicz J. Bajki i podania na Litwie³². Як адзначалася, «амаль усе сюжэты казак зборніка вядомы па ранейшых запісах іншых фалькларыстаў», а запісы Э. Дмахоўскай уяўляюць цікавыя варыянты. Так, напрыклад, у казках «Царскі сын» і «Брат і сястра» (усе назвы дадзены складальнікам) прасочваюцца матывы пушкінскай «Казкі пра цара Салтана»; казка «Кароль і кара-

³¹ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 3, спр. 80, л. 246.

³² Укладальнік зборніка Дмахоўскай У. В. Анічэнка памылкова ўспрыняў гэтыя паметкі як крыніцы, адкуль збіральніца перапісвала творы: «Паасобныя палескія казкі ўключаны ў зборнік з дарэвалюцыйных выданняў Ул. Вярэгі, С. Хэлхоўскага, Я. Карловіча [...] Гэта ў значнай меры дапаўняе польскія сюжэтныя матывы новым зместам і рэлігійным каларытам» (гл.: Беларускі казачны эпас. С. 5).

лева» і яе варыянт «Бацька і дачка» знаходзяць шмат агульнага з «Папялушкай»; казку «Конь, сабака, кот і певень» можна разглядаць як версію «Брэменскіх музыкантаў». Паводле жанравага складу зборнік Э. Дмахоўскай змяшчае казкі пра жывёл, чарадзейныя, сацыяльна-бытавыя, анекдот і паданні.

Сярод казак пра жывёл сустракаюцца класічныя, шырока распаўсюджаныя сюжэты: «Былінка і верабей»; воўк, падгавораны падманшчыцай-лісой, ловіць у палонцы хвостом рыбу; заяц бяжыць навывперадкі з хітруном-вожыкам; ліса выкрадае пеўніка, а каток ратуе яго. У казках пра жывёл побач з прадстаўнікамі фауны, здраецца, дзейнічае і чалавек. Кемліваець, розум робяць яго пераможцам сярод звяроў. Чалавек па дамоўленасці пакідае мядзведзю вяршкі ад рэпы, а карэньчыкі ад проса і пасля таго пускае сабак на лісіцу, якая дапамагала забіць дурнога мядзведзя. У другой казцы звяры, маючы намер забіць чалавека, урэшце самі аказваюцца яго ахвярамі («Чалавек, мядзведзь, воўк і лось»).

У многіх казках вельмі выразна выступаюць сацыяльныя матывы. Блізкі па жанру да легенд такі твор, як «Скупасць не радасць». У ім расказваецца пра скапагнага гаспадара, які прыхаваў хлеб, каб не даваць бедным. Калі ж скнару скруціла хвароба, да яго з'явіўся Бог і загадаў раздаць людзям хлеб. І да таго часу, пакуль гаспадар не выканаў гэтага, хвароба не адступілася. У фінале гаспадар абяцае на будучае заўсёды дзяліцца з беднымі. Сацыяльныя матывы ў спалучэнні з элементамі чарадзейных казак гучаць і ў творах «Народ і паны». Паню, якая паслала дзевак жаць траву ў нядзелю, Бог карае тым, што загадвае два гады карміць двух сыноў, якія на справе аказваюцца вужамі. У выніку за свае грахі пані мусіць памерці. Душа яе супакойваецца толькі пасля таго, як з таго свету яна дае наказ дзецям не працаваць у нядзелю. У абодвух творах гучыць вера чалавека ў мудрасць і справядлівасць Бога і наіўныя спадзяванні на спачуванне паноў галодным сялянам.

Перавага селяніна над багацеямі выказана ў многіх казках. Праставаты хлопец, якога нават лічаць за дурня, на справе аказваецца разумнейшы за тых, хто з яго смяецца. «Дурань» вылазіць з мяшка, куды яго пасадзілі браты, і садзіць туды багатага купца. Не ведаючы пра падмену, браты скінулі мяшок у рэчку і ўбачылі

«дурня» з чужым багаццем. Паверыўшы, што багацце ім атрымана на тым свеце, прагныя браты просяць дурня патапіць і іх. (Некаторыя матывы дадзенага сюжэта леглі пазней у аснову славутай камедыі В. Вольскага «Несцерка».) Калі ў гэтым гратэскным сюжэце багацце нібы само плыве ў рукі галоўнага персанажа, то ў казцы «Дурань выйшаў у людзі» паказана, як герой у адразненне ад разумных братоў працай і розумам здабыў сваё шчасце. «Дурань» не траціць пачуцця годнасці, трапляючы на службу да пана, які зняважыў яго братоў, помсціць яму і з уласцівай хітрасцю застаецца ў выйгрышы («Сквапны гаспадар»).

Зайздрасць на багацце заўсёды знаходзіла ў казках асуджэнне і пакаранне. Асабліва гэта адчуваецца ў сюжэтах пра мачыху і падчарыцу. Мачыха бачыць, як падчарыца, прайшоўшы пэўныя выпрабаванні, робіцца шчаслівай і багатай, і вырашае адправіць па тым шляху сваю дачку, але тая, не звыклая рабіць дабро, гіне («Мачыха», «Сёстры», «Дочкі»). Там, дзе бытавыя казкі не давалі падстаў для асуджэння персанажаў, на першы план выходзіў смех. Спрытная жонка з аднайменнай казкі заманіла да сябе ў хату пана, аканомы, камісара, цівуна і, калі тыя па чарзе прыйшлі ў добра прапаленую хату і распрануліся дагала, падстроіла прыход мужа. У выніку кожны вымушаны быў пакінуць сваё дабро. У іншай казцы муж, напранаючы жонку ў гультайстве, сам застаўся кіраваць хатняй гаспадаркай і, зразумела, не змог даць ёй рады. У гэтым сюжэце казкі «Муж і жонка» бачыцца выток славутага беларускага вадэвіля Л. Родзевіча «Збянтэжаны Саўка».

Зборнік казак сведчыць пра доўгую і настойлівую працу Эмы Дмахоўскай у пошуках вусных скарбаў беларускага народа. Не толькі родныя Камаровічы, якія яна ведала дасканала, далі ёй неацэнныя матэрыялы. Запісы з іншых мясцін, напрыклад з Навагрудчыны, сведчаць пра тое, што фалькларыстка магла знайсці кантакты з простымі людзьмі і ў незнаёмым асяроддзі. Любоў і павага яе да народа і яго мовы адчуваюцца ў дакладнай перадачы ўсіх тонкасцей мясцовых гаворак. Дмахоўская, відаць, адабрала для зборніка толькі самае лепшае, што ўдалося ёй выявіць, паколькі кожны твор, нягледзячы на адсутнасць у большасці выпадкаў сюжэтай навізны, усё ж захоўвае закончанасць і мастацкую каштоўнасць. Відавочна, творы запісваліся ад добрых

казачнікаў, паколькі яны пазбаўлены блытаніны, пераскокаў, паўтораў, кантамінацый. Наўрад ці збіральніца апрацоўвала іх — уважлівыя беражлівыя адносіны да слова, напэўна ж, распаўсюджваліся і на змест у цэлым. Разумеючы, якое значэнне для навукі можа мець кожнае ўдалае выкананне аднаго і таго ж твора ў залежнасці ад мясцовых традыцый ці асобы выканаўцы, Дмахоўская не адкідвала, а ставіла поруч варыянты аднолькавых сюжэтаў.

Своечасовы выхад зборніка казак, сабраных Эмай Дмахоўскай, мог з'явіцца немалой падзеяй для ўсёй славянскай фалькларыстыкі, паколькі на збегу XIX і XX стст. пра Палессе і яго жыхароў у свеце ведалі вельмі мала. Стаўшы побач з грунтоўнымі артыкуламі ў «Вісле» і «La Tradition», зборнік мог яшчэ шырэй раскрыць перад чытачом духоўнае багацце і таленавітасць малавядомага і вельмі самабытнага палешука. Знаходка і публікацыя рукапісу Дмахоўскай у нашы дні не стала такой значнай падзеяй — за тры чвэрці стагоддзя беларускі фальклор вельмі паспяхова назапашваўся і выдаваўся. І тое ж Палессе, разам з яго вуснай паэзіяй, ужо ні для каго не з'яўляецца «белай плямаю». Але не трэба забываць, што дадзеная знаходка вярнула фалькларыстыцы не толькі страчаныя творы, але перш за ўсё слаўнае імя адной з найбольш здольных тагачасных яе дзеячак. Фактычна гэтымі казкамі, а таксама колькасца небагатымі запісамі легенд, прыказак і калыханак і вычэрпваюцца вядомыя сёння фальклорныя набыткі Э. Дмахоўскай. Не знойдзены (немалая, відаць, — іх налічвалася ажно 11 сшыткаў) запісы песень і творы іншых жанраў. Калі яны дзесьці захаваліся ў архівах, то рана ці позна павінны выйсці на свет.

Такім паўстае фалькларыстычны і этнаграфічны шлях Эмы Яленскай-Дмахоўскай. Памерла яна ў Вільні 24 студзеня 1919 г. і была пахавана на Росах.

Бірута

Ж

анчын, імёны якіх засталіся ўпісанымі ў гісторыю беларускай фалькларыстыкі, няшмат. І сярод іх ёсць адно, што нібы знічка на небасхіле — прамільгнула і хутка згасла: Бірута. Пад гэтым псеўданімам прыходзіла на працягу нядоўгага свайго жыцця да чытача Амелія Даравінская (Derewińska)¹.

Зацікаўленасць народным бытам і культураю фарміравалася ў Амеліі на працягу, відаць, усяго яе жыцця. Спачатку хутчэй за ўсё былі дзіцячыя ўражанні і назіранні ў наваколлях Вільні. Затым, пад час вучобы ў Варшаве, напэўна ж, не абмінулі яе ўплывы тагачасных польскіх этнографіў, прынамсі, на падставе далейшага разгортвання яе збіральніцкай дзейнасці ў час настаўнічання у Лідскім павеце можна з упэўненасцю сцвярджаць, што яна была знаёма са шматлікімі іх працамі па краязнаўству, фальклору. З'яўленне маладой адукаванай жанчыны ў правінцыі, несумненна, магло толькі ўзмацніць яе жаданне глыбей пазнаёміцца з навакольным асяроддзем, з жыццём народа, яго матэрыяльным і духоўным светам.

Назіранні Даравінскай пастаянна выклікалі ў яе жаданне занатаваць убачанае і пачутае ў народзе. Яшчэ да таго, як пачалі з'яўляцца ў друку яе карэспандэнцыі, часопіс «Вісла», рэдагаваны Янам Карловічам, паведаміў пра дасылку настаўніцай 350, а затым яшчэ 200 прыказак, сабраных ёю ў в. Піла-

¹ Аўтар манарафій «Polscy badacze folkloru i języka» (Łódź, 1986) Мсціслаў Аляхновіч падае ў сваім даследаванні, абапіраючыся на не вядомыя нам крыніцы, прозвішча Біруты: Beredzińska-Darowińska.

таўшчызна на Беласточчыне для «Кнігі польскіх прыказак» Самюэля Адальберга². На жаль, сабраныя Амеліяй Даравінскай прыказкі па невядомых прычынах не трапілі на старонкі гэтага манументальнага выдання (нельга, аднак, не адзначыць, што ў томе выкарыстаны матэрыялы такіх дзеячаў, звязаных з Беларуссю, як Мядзій Смятрыцкі, Чачот, Тышкевіч, Федароўскі, Карловіч, Глогер і інш.). Здаралася, што прысланыя чытачамі «Віслы» запісы пасля іх выкарыстання Адальберг вяртаў Карловічу. Аднак у архіўным фондзе вучонага такога рукапісу няма. Можна меркаваць, што Адальберг збіраўся выкарыстаць яе матэрыялы ў будучым і пакінуў іх у сябе.

Першай уласнай публікацыяй за подпісам «Бірута» (ні ў адным з прагледжаных дакументаў Даравінскай няма тлумачэння прычын выбару гэтага псеўданіма) стаў прыкметны этнаграфічны нарыс «Дажынкi на Літве»³. Першапачатковы яго варыянт быў вернуты Янам Карловічам аўтару на дапрацоўку. У адказ Бірута пісала: «...Згодна з пажаданнямі і заўвагамі пана я перарабіла артыкул... Калі ён у гэтай форме прыдасца для «Віслы», ласкава прасіла б паведаміць мне... у якім сшытку яго можна будзе сустрэць. Калі ж і цяпер форма апісання не будзе адпавядаць, то прашу артыкульчык выкінуць у кош, а па маўчанні пана даведаюся пра яго лёс. Прабачце, што хоць я і знаходжуся ў Варшаве, але асабіста не з'яўляюся, бо хварэю і не выходжу...»⁴ Такой пачцівай нясмеласцю прасякнуты ўсе пісьмы Біруты да Карловіча. Відаць, дапрацаваны варыянт артыкула задаволіў строгага рэдактара, наколькі неўзабаве быў прыняты «Віслаю» да друку.

Прадстаўлены ў нарысе матэрыял быў запісаны ў в. Шаўры Лідскага павета, дзе А. Даравінская знаходзілася ў сына вядомага гісторыка і археолага Т. Нарбута. Збіральніца паручылася за сапраўднасць усіх дэталяў, наколькі назірала абрад уласнымі вачыма. Яна адзначала, што час і характар правядзення дажынак амаль аднолькавыя ва ўсіх маэнтках правінцыі. Бірута пераказвала падзеі апошняга дня жніва, калі жнеі і касцы, скончыўшы справы, вяртаюцца да пана, дзе ў двары на

² Wisła. 1888. Т. 2, з. 3. S. 616; Z. 4. S. 845.

³ Там жа. 1889. Т. 3, сш. 1. С. 92—94.

⁴ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 775.

расстаўленых сталах іх чакаюць пачастункі. Па ходу яна рабіла заўвагі пра парадкі, заведзеныя ў гэтай мясціне (напрыклад, што тут толькі мужчыны косяць сена, а жанчыны сярпамі жнуць збожжа; што песні спяваюцца толькі жанчынамі і г. д.).

Як на сапраўднае ўпрыгожванне свята ўказвае Бірута на жніўныя песні: «Мелодыя песні, падцягнутая некалькімі дзесяткамі галасоў за запявалай, дадала характава нязмушаным, але сваёй натуральнасцю краёнальным сэрца словам»⁵. У якасці ілюстрацыі прыводзіцца песня «Дажалі жыта аж да аблогу». На вялікі жаль, тэкст яе пададзены ў перакладзе на польскую мову. Курсівам засталіся вылучаны беларускія словы, што пакідалі прыкметы мясцовага каларыту і захоўвалі ў песні рыфму, часам нават унутраную.

Бірута падрабязна перадала ўсе моманты ўрачыстасці: як спяваюцца пану і пані велічальныя песні, як вядучая песельніца здымае з галавы залацісты вянок са збожжа і віншуе ім пана, цалуючы яму руку і прымаючы ўзамен хлеб-соль і грошы, як пасля традыцыйнага пачастунку пачынаюцца вясёлыя танцы.

У ацэнцы правядзення абраду прысутнічала, аднак, не столькі адчуванне і разуменне народнай душы, колькі крыху сентыментальная замілаванасць паненкі сялянскім святам, песнямі простых людзей: «Песня гэтая, якая пачынаецца на полі, пры нетаропкай хадзе з сярпамі на плячы, і заканчваецца пасля захаду сонца перад дваром, пакінула пранікнёнае, прыемнае ўражанне». Дыстанцыя між назіральніцаю і тымі, пра каго яна расказвае, неназойліва, але ўсё ж адчуваецца. Гэта бачыцца не толькі ў яе ўласных ацэнках накітвалі: «Для нашага мужыка алкаголь з'яўляецца нектарам, які падымае настрой, усыпляе жыццёвыя клопаты, без яго абысціся яму вельмі цяжка». Праяўляецца гэта і ў тым, як з яе ж слоў паводзілі сябе сяляне ў панскім маёнтку: «Адны другіх перасцерагалі: «Адсунься, браце, бачыш, што тут пані стаіць», «Асцярожна, Марыся, глядзі, каб, танцуючы, не штурхнула паненкі», «Паненачка, проша сюды, на гэтае крэсла сесці, бо, вядома, п'яны мужык можа часам наступіць»⁶. Перад вачыма не столькі сялянская далікатнасць, колькі ў большай, бадай,

⁵ Wisła. 1889. Т. 3, з. 1. S. 92—94.

⁶ Там жа. С. 94.

ступені скаванасць, нясмеласць ад блізкай прысутнасці хай сабе лагодных, але ўсё ж паноў.

Усцешаная ўхваленнем яе літаратурных спроб самім Карловічам, Бірута перадае яму свой артыкул «Двор і сяло», вернуты ёй з рэдакцыі «Веку»⁷. Аднак гэтае сачыненне (хутчэй за ўсё з-за сваёй недасканаласці) «Віслаю» таксама не было прынята, і ў наступным у перапісцы збіральніцы і рэдактара пра яго ніколі не ўзнікала гаворкі.

Ян Карловіч строга ахоўваў аўтарытэт свайго выдання, і ніякіх паслабленняў нават для блізкіх яму аўтараў не дапускаў. І салідны вучоны, і маладая збіральніца-энтужыястка з аднолькавай адданасцю сумленна служылі агульнай справе. Творчыя кантакты з Карловічам з'яўляліся не толькі для Біруты, але і для тых, хто пачынаў сваю дзейнасць на ніве народазнаўства, сапраўднай школаю. Чуласць, спагадлівасць і разам з імі строгая прыныповасць былі ў асобе Яна Карловіча непаздзельныя. Які б прысуд ён ні выносіў, у карэспандэнтаў «Віслы» не знікала жаданне працягваць даследчыцкую працу. У лік аўтараў часопіса ўвайшла і Бірута. «Асмялеўшы пасля ласкавага прыняцця маіх «Дажынак на Літве», пасылаю зноў трохі матэрыялаў у «Віслу», якія, калі будуць панам палічаны за прыдатныя, прыемна мне будзе бачыць надрукаванымі, тым больш што аб маёй радзімай Літве так мала польскія часопісы пішуць, нібыта яна зусім не існуе!»⁸

Неўзабаве Бірута апублікавала ў «Вісле» ў раздзеле «Пошукі» падборку воклічаў, якімі клічуць і адганяюць разнастайную хатнюю і дзікую жывёлу і птушак⁹, а таксама некалькі прасякнутых містычным настроем паданняў¹⁰. Першае з іх — «Сосны ў Лідзе» — расказвае пра дзве сасны, якія выраслі на месцы забойства дзевяці францысканцаў, што з'явіліся ў гэты край, калі тут яшчэ панавала язычніцтва, каб пасвяціць людзей у хрысціянскую веру. Паданне гаворыць, што са зламаных галін цячэ кроў, і таму ніхто не адважваецца падняць сякеры на дрэвы, што павырасталі над магілаю пакутнікаў. У другім паданні — «Пра касцёл святой Ганны ў Вільні» — апавядаецца аб тым, як была захавана таям-

⁷ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 774.

⁸ Там жа, л. 773.

⁹ Wisła. 1889. T. 3, z. 2. S. 378—379.

¹⁰ Там жа. Сш. 3. С. 645—646; Сш. 4. С. 899—900.

ніца колеру цэглы надзвычайнага архітэктурнага збудавання. На матэрыяле з Ваўкавыскага павета складзена «Паданне пра Пілакальскую гару».

Гэтыя творы, на вялікі жаль, аказаліся апошнімі, якія Бірута магла пабачыць надрукаванымі. У 1891 г. часопіс, дзе ў нядоўгі свой век публікавала яна свае карэспандэнцыі, паведаміў пра яе заўчасную смерць, адначасова коратка падаўшы асноўныя вехі яе жыцця: «Здольная і вельмі заслужаная ў айчынным народазнаўстве панна Амелія Даравінская, вядомая чытачам «Віслы» пад прыдуманым імем Біруты, народжаная ў 1863 г. у Ройсталах у мілі ад Вільна, выхаваная ў Варшаве, літаратарка і настаўніца, памерла ад хваробы сэрца 27 ліпеня г. г. у Варшаве, пахавана на Павонзках. Пасля яе засталася багата рукапісаў і сярод іх «Апісанне Лідскага павета»¹¹. Няхай зямля будзе ёй такая лёгкая, як страта яе нам і сям'і — цяжкая!»¹²

Пра тое, з якой заклапочанасцю ставіўся Карловіч да сваёй карэспандэнткі, мы можам меркаваць толькі па адказах Біруты на яго лісты. «За памяць пра маё здароўе шчыра шанюўнаму пану дзякую. Яно не надта добрае: некалькі год маю хваробу сэрца, і прысуд дактароў трымае мяне ўдалечыні ад Варшавы...» — пісала Бірута 11 лістапада 1890 г.¹³ Калі ж яна наязджала ў Варшаву, Карловіч заходзіў да яе. Раз госць не застаў яе дома, і Амелія доўга шкадавала, што недарэчная выпадковасць перашкодзіла ім сустрэцца. У адным са сваіх лістоў яна напісала Карловічу, дакладна паведаміўшы свой адрас: «У чаканні, што пан ласкава наведае, наўмысна нікуды вечарам не выходжу, каб выпадкам не размінуцца і не пазбавіць прыемнасці бачыць пана ў сябе...»¹⁴ Біруце і яе сястры Людгардзе Александровіч, праз якую Карловіч часта перадаваў карэспандэнцыю для аўтаркі свайго часопіса, даводзілася карыстацца бібліятэкаю вучонага. Бірута нават мела намер з дапамогай яго кніг скласці зборнік анекдотаў¹⁵.

Пакінутае Бірутаю ў рукапісах мела значнасць не

¹¹ Відаць, назва рукапісу была пададзена па памяці і таму недакладная. Ва ўсіх сваіх пісьмах Бірута і Карловіч ужываюць крыху іншую назву: «Народ Лідскага павета».

¹² Wisła. 1891. Т. 5, з. 3. S. 730.

¹³ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 767.

¹⁴ Там жа, л. 766.

¹⁵ Там жа, спр. 87, л. 237, 238.

меншую, чым тое, што пры яе жыцці паспела пабачыць свет. Іначай наўрад ці часопіс ацаніў бы ў некралозе так высока яе краязнаўчую дзейнасць.

Яшчэ на самым пачатку перапіскі Бірута паведаміла Карловічу, што, зачараваная народнымі песнямі, яна трохі сабрала іх у розных аколіцах, «...між іншымі і прыгожыя беларускія. Ці можна іх прыслаць і ці знойдуць яны месца ў часопісе пана?»¹⁶ Толькі праз год пасля смерці Біруты часопіс «Збор звестак па айчыннай антрапалогіі» змясціў паводле яе рукапісаў падборку «Беларускія песні з Лідскага павета»¹⁷. Яшчэ пры жыцці збіральніцы Я. Карловіч даслаў гэты рукапіс у Кракаў, дзе знаходзілася рэдакцыя часопіса, на імя яго рэдактара Ісідара Капярніцкага. 2 мая 1891 г. той паведаміў Я. Карловічу: «Некалькі дзён таму назад было ў нас пасяджэнне Антрапалаг. камісіі, на якой я прадставіў ласкава прысланы нам збор беларускіх песень, запісаных Бірутай. Калі дойдзе да друкавання — напэўна, не хутка, — то як я павінен назваць уласным прозвішчам аўтарку гэтага збору?»¹⁸

У падборку ўвайшло 25 тэкстаў¹⁹. Усе песні пазаабрадавыя, у асноўным сямейна-бытавыя, любоўныя, рэкруцкія. Амаль ля кожнага тэксту ўказана месца запісу: вёскі Красна, Лазяны, Кемейшы, Сядзеймы. Звесткі пра выканаўцаў у публікацыі адсутнічаюць. Адзінае выключэнне складае заўвага збіральніцы да рэкруцкай песні «Стаяла каліна, стоячы завяла». У аснове сюжэта — развітанне з роднымі і суседзямі хлопца, якога забіраюць у салдаты праз «красну дзявіцу». Бірута, відаць, сама пры запісванні адчувала нейкую незразумеласць у змесце і, каб і ў будучага чытача таксама не ўзнікала пытанняў, напрасіла ў выканаўцы даць тлумачэнні, змешчаныя потым побач з песняю. Паколькі яе каментарый датычыць не толькі канкрэтнага песеннага сюжэта, а ў пэўнай меры характарызуе збіральніцкі метада Біруты, яе кантакт са спевакамі, прывядзём яго цалкам: «Дыктуючы мне гэтую песню, русінка (г. зн.

¹⁶ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 774.

¹⁷ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. 1892. T. 16, dział 2. S. 239—251.

¹⁸ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 104, л. 364.

¹⁹ Калі ўлічваць, што № 2 і 24 даслоўна супадаюць (што, напэўна, адбылося па віне рэдакцыі), то дакладней будзе гаварыць пра наяўнасць 24 арыгінальных тэкстаў.

беларуска.— Ул. В.) пры тлумачэнні дадала, што яна спяваецца на падставе фактаў, якія парою здараліся ў часы прыгону. У войска даўней у нас выбіралі галоўным чынам са сваіх вёсак толькі тых хлопцаў, што вызначаліся благім характарам і паводзінамі, а таксама злодзеяў, гультаяў і тых, што мелі злачынныя намеры і г. д. Бывала часам і так, што хтосьці, маючы злосць на маладога хлопца, наўмысна прадстаўляе яго ў такім святле ў двары, а аканом, падахвочаны хабарам, выдаваў яго ў рукі паліцыі ці тых, хто фарміраваў палкі, і абвінавачаны мусіў ісці ў войска. Такім вось чынам, здаралася, карысталіся помстаю дзяўчаты, прымаючы на сябе ролю даносчыцы»²⁰.

З іншых салдацкіх песень сустракаюцца такія, як «Скора восені дажджом, мы ў Расію жыць пайдзём», «Дзяўчына жаўнераньку любіла», «Не дай Божа смерці ў чужом краю ўмерці». У апошняй перадаецца змрочная карціна смерці салдата на чужой старонцы і яго апошняя просьба да птаха: «Орле, мой орле, ты, сіненькі браце, нясі маёй маці косці пахаваці...»

Разнастайнасцю вызначаюцца прадстаўленыя лірычныя і сямейныя песні. Тут і скарга жанчыны на жыццё ў хаце свекрыві, успаміны пра матчыну ласку і разважлівасць любімага мужа. Тут і ўзаемныя кпіны хлопцаў і дзяўчат. Жартоўныя матывы чуюцца ў песнях «Бедавала пападдзя сваёю бядою», «У гародзе на узгорку зялёна бацвінка». Чысціня кахання апяваецца ў песнях «Ой пайду я каля луга», «Пад калінаю, пад зялёнаю». Тэму няўдалага замужжа раскрывае песня «Не стой, міла, над вадою».

Не размінулася ў сваёй збіральніцкай дзейнасці Бірута і з новымі сацыяльнымі матывамі, што пранікалі ў фальклор. Адна з песень перадае цяжкія ўмовы працы на будаўніцтве чыгункі:

Каму камень найпенкнейшы,
А нам земляная,
Каму тачкі і лапаткі,
А нам выкапаці.
Мы канавачкі капалі,
Яе пракліналі;
Будзь ты, гэта чыгунка,
Будзь ты праклятая.²¹

²⁰ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. 1892. T. 16. S. 249.

²¹ Там жа. С. 241.

У гэксце расказваецца, як з усяго свету з'язджаюцца будаваць чыгунку людзі. Прыгадваецца Кракаў, Львоў. Верагодна, што ў песні былі інтэрнацыянальныя стваральнікі, гэст не пазбаўлены русізмаў, украінізмаў, паланізмаў. Занесена ж у беларускую вёску яна была хутчэй за ўсё кімсьці з рабочых-адыходнікаў. Шурпатасьць тэксту сведчыць пра нядаўняе яго ўзнікненне.

Завандравалі ў падборку таксама ўкраінскія песні: «Чы е в світэ молодыца», «Ты, дівчыно із Подоля», «Іхав козак за Дунай».

Нізка песень з пасмяротнай публікацыі пры ўсёй сваёй нешматлікасці выглядае досыць разнастайна. Нягледзячы на адсутнасць сёння дадатковых матэрыялаў, можна меркаваць, што гэтая публікацыя, відаць, не адзінае, што было ў песенным рэзерве збіральніцы. Наўрад ці не трапляліся ёй у часе даследавання паведа песні каляндарныя і сямейна-бытавыя, а таксама і казкі. Напэўна, іншыя матэрыялы адкладваліся асобна, магчыма, нават класіфікаваліся для самастойных публікацый. Па выступленнях у друку, па пісьмах няцяжка заўважыць, што адчуванне фальклорных жанраў уласціва Біруце: спачатку яна дасылала прыказкі (550 адзінак за адзін раз немагчыма сабраць, значыць, яны назапашваліся даследчыцай і адкладваліся асобна), затым была падрыхтавана пазаабрадавая лірыка, пабачылі свет запісаныя ёю легенды, меркавалася выданне анекдотаў.

Апошняя пасмяротная публікацыя твораў Біруты — нарыс «Над прускай граніцай»²², дзе падрабязна намалеваны жыццёвы ўклад літоўцаў паўднёва-заходняй часткі Ковенскай губерні. Прыводзяцца статыстычныя даныя адносна ўжывання тут той ці іншай мовы, апісваецца размяшчэнне гаспадарак, прадстаўлены звесткі пра адзенне, сямейныя звычаі, пра абрад дажынак, некалькі забабонаў. У гэтай мясцовасці жылі бацькі даследчыцы, і, будучы ў іх палову лета 1890 г., яна праводзіла свае назіранні.

Лёс рукапісаў, пакінутых Бірутаю, склаўся неадноль-

²² Wisła. 1899. T. 13. S. 621—630. Пасылаючы гэты артыкул Яну Карловічу, Бірута пісала: «... Вельмі прашу, калі будзе змешчана ў «Вісле», каб замест ганарару шаноўная рэдакцыя была ласкавая прыслаць узамен столькі выпускаў «Віслы», пачынаючы ад ліпеня 1890 г., колькі іх па рахунку атрымаецца» (гл.: ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 769).

кава, часам нават драматычна. Несумненна, самай значнай яе працай з'яўлялася манаграфія «Народ Лідскага павета». У мясцінах, добра вядомых даследчыцы, дзе яна пэўны час жыла і працавала, напэўна ж, было знойдзена ёю багата матэрыялаў для грунтоўнай навуковай працы, у якой яна падагуліла ўвесь вопыт сваіх назіранняў. Шкада, што дагэтуль рукапіс манаграфіі не адшуканы, і мы можам толькі ўяўляць яго каштоўнасць, у чым вельмі дапамагаюць пісьмы Біруты.

За год да сваёй смерці Амелія Даравінская пісала Яну Карловічу: «...Цяпер апрацавала этнаграфічны нарыс «Народ Лідскага павета», але не ведаю, ці будзе ў гэтай форме прыняты ў «Віслу» ці яе «Бібліятэку»²³. Пасылаю... толькі яго палову, з якой лёгка мець уяўленне пра нарыс у цэлым. Прашу вельмі шчыра шаноўнага пана рэдактара, каб быў ласкавы паведаміць мне пра гэта хоць у некалькіх словах у пісьме, таму што цяпер прабуду ў Варшаве некалькі тыдняў, а потым зноў магу сюды доўга не прыезджаць²⁴. Другую частку гэтага нарыса, якая ахоплівае паданні, загадкі і г. д., маю гатовую, але да тых часоў не буду яе перапісваць, пакуль не даведаюся, ці прыдасца на што. Як толькі шаноўны пан праінфармуе мяне ў гэтым пытанні, у выпадку патрэбы заканчэння гэтай працы ў хуткім часе перапішу і прышлю ва ўказанае месца...»²⁵

Карловіч неадкладна азнаёміўся з рукапісам сваёй карэспандэнткі, з прыемнасцю адзначыўшы яе творчы рост. У адказ на яго водгук Бірута пісала: «Невыказную прыемнасць зрабіла мне добразычлівая... ацэнка маёй працы і шчырыя словы ліста пана. Прысылаючы заканчэнне «Народа Лідскага павета», са спакойнымі думкамі буду чакаць час, калі шаноўны пан знойдзе магчымасць гэта надрукаваць. Звыш першапачатковага плана дадала назвы мясцовасці і са шматлікага збору некалькі дзесяткаў народных паэтычных твораў. Баюся толькі, ці між гэтымі астатнімі не знойдзецца чагосьці, што б ужо некалі, недзе было надрукавана. Якія маю сумненні адносна «Чорнага колеру» і «За Нёман». З-за іх цудоўнай мелодыі (якую можа хтось іншы падасць,

²³ Пры часопісе выходзіла серыя кніг кразнаўчага характару пад грыфам «Бібліятэка «Віслы».

²⁴ У 1889—1890 гг. Бірута жыла ў асноўным у маёнтку Кібейкі Сувальскай губерні, непадалёку ад станцыі Кібарты.

²⁵ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 114, л. 180—181.

бо я не спрабавала пісаць ноты) не магла не спакусіцца, каб не змясціць іх...»²⁶

Пра вартасць рукапісу можна меркаваць таксама і па тым, што Ян Карловіч збіраўся выдаць яго асобна ў «Бібліятэцы «Віслы», дзе друкаваліся найбольш значныя па зместу і аб'ёму даследаванні і зборы. Зразумела, такая прапанова рэдактара з гонарам была б прынята кожным аўтарам, імпанавала яна і Біруце: «На пытанне, ці згаджуся я, каб «Народ Лідскага павета» пабачыў свет як том «Бібліятэкі «Віслы», спяшаюся запэўніць пана, што мне вельмі прыемна будзе бачыць сваю працу ў такой форме выдання... Што да цэнзуры — змагацца з ёю было б справаю беспаспяховаю, нягледзячы на тое, што кожны з апісаных фактаў я магла б у выпадку патрэбы растлумачыць яшчэ больш дакладна — застаецца нам толькі пакорна падпарадкоўвацца ёй»²⁷.

За тры месяцы да смерці Бірута, паводле ўказанняў Карловіча, актыўна працавала над удасканалваннем сваёй галоўнай працы — з асаблівай паўнатаю гэта выяўляецца ў яе апошніх лістах да Карловіча: «Шаноўны пане рэдактар! «Народ Лідскага павета» не можа быць так хутка выпраўлены, таму што асоба, якую я прасіла дапамагчы ў пошуках правінцыяналізмаў, абяцала іх толькі на наступны тыдзень... Беларускае тэксты, якія падаюцца, перакладаю. Большую частку песень выкрэсліваю, паколькі ў перакладзе шмат трацілі ў форме. Правінцыяналізмы, за выключэннем пары толькі выразаў, не ідуць ад няведання, я іх сама цяпер падкрэсліваю, але... мая віна, што раней гэтага не зрабіла. Усё гэта стараюся выраўняць, наколькі задаволю пажаданні і патрабаванні пана — не ведаю. Ведаю толькі тое, што суровы прыгавор з **вуснаў пана** за выказванне супраць цэнзуры вельмі закрануў мяне, але прыняла яго пакорна, як пакаранне за маю непрактычнасць на літаратурнай ніве. На будучае, калі б давялося пісаць што-небудзь яшчэ для «Віслы», ведаю, чаго прытрымлівацца...»²⁸ «У сваёй працы раблю выпраўленні, якія толькі магу, астатнія недахопы, калі будуць якія, прашу дараваць нявопытнай яшчэ руцэ...»²⁹

Але жаданне Яна Карловіча выдаць «Народ Лід-

²⁶ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 770.

²⁷ Там жа, л. 769.

²⁸ Там жа, л. 765.

²⁹ Там жа, л. 764.

скага павета» асобна не здзейснілася. У сваім лісце да Гераніма Лапацінскага ад 17/X 1891 г. ён апісвае падзеі, звязаныя з перашкодаю ажыццяўлення гэтага намеру: «Цэнзура канфіскавала ў мяне рукапісы кс. Пл[яшчынскага] і Біруты «Народ Лідскага павета». Першы ўзяў на пару тыдняў, каб перапісаць; што датычыць другога, то падаў прашэнне ў Пецярбург. Гэта меліся быць тамы IX і X «Бібліятэкі «Віслы». Падаў жа ў цэнзуру Палячка «Вёска Рудава» [пад Кракавым] і Вярыгі «Латышскія падчунні», калі і гэта канфіскуюць, то, бадай, «зачыню краму»³⁰. Так праз ускосныя звесткі праглядаюцца абрысы асноўнай працы жыцця Біруты.

Невялікая творчая спадчына даследчыцы, якая за адмеранае лёсам кароткае жыццё не паспела да канца выявіць свае навуковыя здольнасці, не забылася з бегам часу. Без таго, што пакінула яна пасля сябе, сёння беларуская фалькларыстыка і этнаграфія выглядалі б хай сабе трохкі, але бяднейшымі.

³⁰ Lud. Wrocław, 1968. T. 51, cz. 2. S. 597 («53 лісты Яна Карловіча да Гераніма Лапацінскага»).

Уладзіслаў Вярыга

К

алі прасачыць творчы шлях Уладзіслава Вярыгі, можна пераканацца ў тым, што захапленне беларускай фалькларыстыкай займала не такі ўжо і вялікі адрэзак часу ў яго і без таго нядоўгім жыцці. Але праробленая ім за некалькі год праца засталася памятнай з'яваю ў гісторыі нашай навукі.

Уладзіслаў Вярыга нарадзіўся 9 чэрвеня 1868 г. у Пскове, куды пераехалі яго бацькі пасля канфіскацыі іх маёнтка пад Полацкам. З васьмігадовага ўзросту ён застаўся круглым сіратою, і апякунства над хлапчуком узялі бабка і старэйшыя браты і сёстры. У 1878 г. Уладзіслаў паступіў у Пскоўскую гімназію, а праз два гады быў пераведзены ў Пецярбург, дзе і закончыў у 1885 г. гімназічнае навучанне. Сямейныя абставіны не давалі яму магчымасці адразу працягваць вучобу па атрыманню вышэйшай адукацыі, і ён пераязджае ў Беларусь і ўладкоўваецца на службу.

Прыезд на зямлю бацькоў, знаходжанне ў сялянскім асяроддзі прадвызначылі збіральніцкую дзейнасць Вярыгі на пачатку яго самастойнага жыцця. Зацікавіўшыся вуснай паэзіяй простага народа, малады чалавек аддаваў вольныя хвіліны этнаграфічным назіранням, запісам фальклорных твораў. Вярыгу пашанцавала ў тым, што яго зацікаўленасць была своечасова сустрэта і заахвачана славытым вучоным Янам Карловічам. Юнак нярэдка звяртаўся да яго — раіўся, распытваў, вучыў-

ся. Карловіч здолеў падтрымаць маладога энтузіяста, захаваць у ім надоўга цікавасць да народнай творчасці, да народнага жыцця. Зрабіўшыся сталым карэспандэнтам Карловіча, Вярыга выконваў заданні і просьбы вучонага, адпраўляў яму вынікі сваіх назіранняў і запісы твораў вуснай паэзіі: «Дасылаю пану дзесяць песень і прашу выправіць памылкі чырвоным чарнілам...» «Дасылаю спіс літар, якіх няма ў польскім алфавіце. Здаецца мне, што ўсе...»¹

Ян Карловіч вельмі даражыў сваімі шматлікімі карэспандэнтамі, пры гэтым з аднолькавай зацікаўленасцю падтрымліваў ён перапіску і з праслаўленымі на ўвесь свет калегамі, і з тымі, хто толькі пачынаў свой творчы шлях на ніве народазнаўства.

Праз часопіс «Вісла» і праз велізарную перапіску вёў вучоны дыялог з кожным, хто цягнуўся да яго справы. А справа, якой служыў Карловіч, вымагала шматлікіх назіранняў, актыўнага збору матэрыялаў. Карловіч добра разумеў, што рух цывілізацыі няспынна насоўваецца на стагоддзямі сфарміраваны лад жыцця простага народа, і тое, што яшчэ ўдасца ўбачыць і пачуць у народзе сёння, заўтра ўжо можна не ўбачыць і не пачуць. Людзі, адданыя краязнаўчай справе, адгукаліся, і Карловіч умеў падтрымліваць іх не толькі на словах. Вяртанне аўтарам рукапісаў на працоўку азначала, што пасля давядзення да патрэбнага ўзроўню рэдакцыя здолее змясціць напісанае на старонках свайго выдання. Калі ж па розных прычынах яго часопіс не мог апублікаваць тую ці іншую карэспандэнцыю, Карловіч звязваўся з іншымі рэдакцыямі, імкнучыся ў аўтарах, асабліва маладых, не затушыць агонь энтузіязму. У сваёй выдавецкай дзейнасці ён нагадваў дырыжора, які кіруе магутным аркестрам. Адным з яго «аркестрантаў» і стаў юны Уладзіслаў Вярыга. У адным з першых сваіх лістоў, датаваных 20 верасня 1885 г., юнак пісаў вучонаму: «...Маю маленькі зборнік песень — не літоўскіх, але беларускіх. Запісваў іх выключна з намерам, каб бліжэй ведаць народ, таму што ні да чаго іншага не адчуваю сябе прыгатаваным. Найбольшы недахоп гэтага зборнічка носіць моўны характар. Не валодаючы мясцовай мовай, я вымушаны быў запісваць песні толькі на слых (кніжак на беларускай мове не сустракаў). Па гэтай прычыне, напэўна, пан убачыць

¹ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 112, л. 387, 390.

шмат выказаў з рускай мовы, ужытых мною, і з польскай мовы, ужытых народам. У Ашмянскім павеце амаль кожны селянін умее гаварыць па-польску: кожную песню спявае і па-беларуску, і па-польску, часта ж на мяшанай мове. Сумняваюся, каб для нечага спатрэбіліся гэтыя песні, дык я і пасылаю толькі 4 песні — рэшту (LXX) перапішу выразней і перашлю пасля атрымання весткі ад пана»². З адказам Я. Карловіч не затрымаўся, а заахвоціў на далейшую збіральніцкую працу, абнадзеіў, пра што можна меркаваць з наступнага ліста У. Вярыгі, напісанага менш чым праз месяц — 17 кастрычніка 1885 г.: «...Вельмі ўдзячны пану за гатоўнасць выдання сабраных мною песень. Магчыма, пан вымушаны будзе прысвяціць болей працы і часу на ўпарадкаванне і выпраўленне, чым я на збіранне. Таму таксама прасіў бы распараджацца зборнікам як уласным. Цяперашнюю нізку песень дасылаю ў вялікім беспарадку — таму што ў маім распараджэнні было толькі дзве гадзіны часу штодзённа, а перапісванне патрабуе надзвычай шмат часу.

Дасылаю таксама пану спробу нот для некаторых песень, сабраных мною. Ці можна пагадзіцца з гэтым? Спрабаваў спачатку зайграць на фартэпіяна адной рукою — потым спісаў. Іграць ні на адным інструменце не ўмею, таму і не ўпэўнены, ці гэтыя ноты будуць для каго-небудзь зразумелыя.

Прасіў бы ласкава пана адказаць на наступныя пытанні:

Дасылаць у будучым падобнымі сшыткамі (па 50 песень) ці толькі тады, калі набіраю больш?

Што рабіць з песнямі на польскай мове... а таксама з праклёнамі і прыказкамі?..»³

Гэты ліст, як і папярэдні, адпраўлены з маёнтка Глыбокае, што недалёка ад Шчучына, і ў значнай ступені раскрывае характар маладога збіральніка, яго шчырую адданасць справе, імкненне дзеля яе зрабіць нават тое, чым слаба валодае, гатоўнасць працягваць і ў будучым збіранне народных скарбаў. Чарговыя песенныя запісы праводзіліся, відаць, не без пэўнай арыентацыі Карлові-

² Львоўская навуковая бібліятэка АН УССР імя В. Стафаніка. Адзел рукапісаў. Карл. 16/п-1, л. 3—3 адв. Першым з беларускіх даследчыкаў пра «львоўскую» частку архіва Я. Карловіча паведаміў літаратуразнаўца Язэп Янушкевіч (гл.: Архіў Яна Карловіча ў Львове // ЛіМ. 1986. 14 лют.).

³ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 115, л. 206—207.

ча на той ці іншы жанр або тэматыку. У адной са сваіх суправаджальных запісак Вярыга пісаў рэдактару «Віслы»: «Сардэчна дзякую за прагледжаныя песні. Можашаноўны пан будзе ласкавы адзначыць, якія з іх можна называць баладамі?..»⁴

Песенная нізка Вярыгі пабачыла свет толькі ў 1889 г. у часопісе «Збор звестак па айчынным антрапалогіі»⁵. Яна змяшчае 42 тэксты⁶. Пераважная большасць песень мае выразную баладную спецыфіку. Відаць, не знайшоўшы мясцовай народнай назвы для вызначэння гэтага жанру, Вярыга звярнуўся да тэрміна, характэрнага для ўкраінскай і часткова польскай моў, і назваў свой цыкл «Думкамі беларускімі». Тэксты пераконваюць, што збіральнік надзвычай клапаціліва паставіўся да народнага слова, з тонкім адчуваннем паэтычнага характэра вуснай паэзіі. Літаральна ўсе ўключаныя песні пазначаны высокай мастацкай пробай.

У аснове сюжэтаў падборкі галоўным чынам вострыя, драматычныя калізій з сялянскага жыцця: забойствы, здрады, помсты, рэкрутчына, войны. У баладах, магчыма, як ні ў якіх іншых песенных жанрах, падзеі вырываюцца з будзёншчыны, узнікаючы над ёю; у іх бурліць імклівы вір чалавечых страасцей.

Герой адной з песень, знаходзячыся далёка ад дому, праз сон дазнаецца пра нараджэнне сына і адначасова пра смерць жонкі. У перамяшаных пачуццях боль страты заглушае нават радасную навіну пра з'яўленне на свет нашчадка. Здаецца, сама прырода адгукаецца на яго гора:

Еду я цераз бор.— мой бор не зялён,
Еду я цераз поле — поле не звініць,
Увайшоў я да сяней — цеслі цяслуюць,
Для маёй жаны дамок будуюць.⁷

Вядомая па шматлікіх варыянтах карціна памірання салдата на чужой зямлі, дзе «некаму дагледзець яго смерці», у запісах Вярыгі выглядае па-быліннаму эпічна (песня «Ой, у полі вярба стаіць»). Верны конь не пакінуў

⁴ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 112, л. 388.

⁵ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. 1889. T. 3, dział 3. S. 84—103.

⁶ Пасля перадапошняга, 41-га нумара памылкова надрукавана лічба 43.

⁷ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. 1889. T. 3, dział 3. S. 85.

свайго гаспадара, а «выбіў зямлю па каленяў, выеў траву із карэняў, свайго пана збуджаючы». Салдат просіць яго даскакаць да маці і паведаміць, што ён ажаніўся:

Вазьмі. маць, пяску жменю,
Пасей яго на каменю...
А як найдзеш пяску сходу,
Тады прыйдзе сын з паходу.⁸

З гэтых слоў стане ёй зразумела, што сын заручыўся са смерцю.

Пра смерць герояў (казака, удовінага сына, маладога палкоўніка, чумака) расказваюць песні «Зашумела ляшчынанька ў суботу пазнёнька», «Ох, у лузе пры дарозе расцвіла каліна», «Палкоўнічыа белу пасцель слала», «Ішлі чумакі чатыры гады». Пры ўсёй рамантычнай узнёсласці асобных сюжэтаў аснову іх складаюць зямныя клопаты і беды сялян. У песні «Зышоў месяц ні зара» паказана пякучая несправядлівасць набору ў рэкруты. Войт аддае на службу таго, хто не здолее абараніць сябе, за каго няма каму заступіцца:

Будуць думку думаць,
Каго ў рэкруты аддаць,
Выдумалі думаньку
На бедну сірату.
Аддаць тую сірату,
То менш будзе клопату.⁹

Побач з сацыяльна завостранымі тэмамі сустракаюцца таксама песні з займальным зместам. У двух варыянтах прадстаўлены сюжэт пра братоў-разбойнікаў, якія забіваюць і рабуюць незнаёмага, пасля чаго дазнаюцца, што той — муж іх сястры. Знайшла ў нізцы месца шырока распаўсюджаная беларуская балада пра сына Данілу і праслаўленая потым купалавым пяром «Бандароўна». Тэма вернасці кахання, непадуладнага нават смерці, раскрываецца ў песнях «Як мы любіліся» і «Ой, дума мая ўсё жаўнерская».

У сваёй публікацыі «Беларускія думкі з вёскі Глыбокае Лідскага павета...» Вярыга прадэманстравала перад усім славянскім светам лепшыя, можна нават сказаць, класічныя ўзоры беларускай ліра-эпікі.

З перапіскі Карловіча і Вярыгі адшуканы толькі ліс-

⁸ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. 1889. T. 3, dział 3. S. 87.

⁹ Там жа. С. 96—97.

ты апошняга, але нават па іх можна ўявіць, як падтрымліваў гаворку з маладым фалькларыстам славуты вучоны. Здольнасці Вярыгі як збіральніка несумненна былі ацэнены Карловічам. З рэштак эпістальнай спадчыны, што працягвалася некалькі год, відаць, як Карловіч паступова пашыраў гарызонты навуковай зацікаўленасці Вярыгі. Ён настройваў юнака не абмяжоўвацца ў пошуках толькі песенным жанрам, а спрабаваць здабываць тое, за чым, магчыма, трэба як след папаляваць. «Шаноўны пане!— пісаў у адказ Вярыга з Вільні 7 студзеня 1886 г.— Да гэтага часу пасылаў толькі песні, таму што запісваць іх куды зручней, чым казкі. Амаль кожную з баб, якія дыктуюць мне песні, прасіў я і пра казкі, але заўсёды атрымліваў адмоўны адказ. Маладыя дзяўчаты кажуць, што чулі іх, але не зразумелі... Старыя — што расказваць казкі не іх справа, а хлопцаў, дзядоў. На добрага казачніка яшчэ не натрапіў (можна меркаваць па гэтым выказванні, што і ў сваіх запісах песень Вярыга таксама стараўся карыстацца паслугамі толькі здольных інфарматараў.— Ул. В.), што ўдалося запісаць — пасылаю. Можна якія варыянты ў гэтых казках знойдуцца. Песень, акрамя дасланных пану, маю 300, некалькі дзесяткаў мелодый¹⁰. Без дапамогі шаноўнага пана ніякага ўжытку з іх зрабіць не паграфлю. Калі пан дазволіць — прышлю... Р. С. Можна пан будзе такі ласкавы назваць мне зборнікі беларускіх казак...»¹¹

Можна толькі здагадвацца, якой саліднай школай былі для маладога фалькларыста лісты Я. Карловіча. Адносіны рэдактара і карэспандэнта ўсё больш ператвараліся ў адносіны клапатлівага настаўніка і стараннага вучня. Дарагой памяткай для Вярыгі стаў падараваны яму Карловічам фотаздымак. Карловіч ва ўсіх справах патрабаваў дакладнасці і таму прасіў Вярыгу даць тлумачэнні не зразумелым у яго запісах беларускім словам і выразам. Не заўсёды ўдавалася выправіць недакладнасці. Пераезд на іншае месца жыхарства перапыняў сувязі з ранейшымі інфарматарамі, іх рэпертуарам і мясцовай гаворкай, і тады фалькларыст прасіў Карловіча адкінуць з падборак творы з нявытлумачанымі мясцінамі¹². Улічваючы слабае наначатку валоданне Вярыгам

¹⁰ Месца знаходжання рукапісаў з гэтымі запісамі пакуль невядома.

¹¹ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 115, л. 204—205.

¹² Львоўская навуковая бібліятэка АН УССР імя В. Стафаніка. Адзел рукапісаў. Карл. 16/п.1, л. 5—6.

мовай, Карловіч азнаёміў яго з транскрыпцыяй, засваенне якой вельмі дапамагло маладому фалькларысту пры запісванні народных твораў. Паступова слых збіральніка зрабіўся надзвычай чуйным да танчэйшых фанетычных нюансаў народнага вымаўлення, пра што сведчаць літаральна ўсе надрукаваныя яго беларускія запісы.

Збіранне Вярыгам вуснай народнай прозы на Беларусі завяршылася праз некалькі год выданнем асобнага тома казак «Беларускія паданні»¹³. У прадмове да яго, напісанай Янам Карловічам, сказана, што мова і фальклор беларусаў не могуць не зацікавіць, бо на гэтай мове, гістарычна звязанай з польскаю, гаворыць 5 мільёнаў чалавек. Карловіч прааналізаваў асноўныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, спыніўся на яе галоўных адрозненнях ад суседніх — рускай і ўкраінскай. Нягледзячы на тое што мова беларусаў пазбаўлена «пісьменства і палітычнага значэння», Карловіч услед за Надзеждзіным і Максімовічам прызнае яе не за дыялект, а за самастойную мову, якая займае сярэдзіну між велікарускай і ўкраінскай. Назваўшы «племя беларускае» народным фонам для польскай інтэлігенцыі і выказаўшы розныя магчымыя шляхі яго далейшага развіцця, Карловіч быў перакананы: будучае беларусаў залежыць у першую чаргу ад іх саміх. У канцы прадмовы Карловіч даў абгрунтаванне ўпершыню ўжытай у зборніку транскрыпцыі беларускай мовы. Уступ Карловіча быў не толькі знакам падтрымкі стараннага вучня, што само па сабе не выклікала б здзіўлення, — ён з'явіўся сведчаннем вялікага значэння, якое надаваў Карловіч выхадзі дадзенага зборніка. Патрэбным было гэтае слова і для чытача, які пры звяртанні да зборніка мог адчуць цяжкасці ва ўспрыняцці не заўсёды зразумелай мовы. Вярыга і Карловіч, дапамагаючы адзін аднаму, імкнуліся паказаць, што ўяўляюць сабою беларускі народ, яго мова і духоўны свет.

Усе казкі друкуюцца па-беларуску. Каб лепш быў зразумелы сэнс твораў, пачатак першай казкі пададзены для параўнання ў затранскрыбіраваным лацінскімі літарамі арыгінале і ў польскім перакладзе. Ва ўступным слове паведамляецца, што казкі сабраны Вярыгам у ваколіцах Новага Двара і Астрыны ў Лідскім павеце (ця-

¹³ Podania białoruskie, zebrane przez Władysława Weryhę, poprzedzone wstępem przez Jana Karłowicza. Lwów, 1889.

перашні Шчучынскі раён) у 1884 г.¹⁴ Карловіч падкрэсліў, што дадзены збор казак — толькі частка народнага матэрыялу, запісанага Вярыгам: у партфелі яшчэ ляжаць і неўзабаве павінны паявіцца на свет некалькі соцыяльных песень. Усяго ў зборнік увайшло 23 творы з поўным захаваннем мясцовых асаблівасцей гаворкі.

Адкрываецца зборнік кумулятыўнай казкай «Курачка і Петушок», дзе расказваецца пра выратаванне галоўнага персанажа, у горле якога засеў арэх. Сярод іншых казак пра жывёл такія, як «Пташэчка півя», пабудаваная на гукаперайманнях, і «Варона» — тут кемлівы рак, трапіўшы ў дзьобу драпежніцы, выклікае яе на размову, чым урэшце і выратаўваецца.

Асноўны ж змест кнігі склалі сацыяльна-бытавыя і чарадзейныя казкі, у невераежных сюжэтах якіх намаляваны самыя разнастайныя народныя характары і жыццёвыя сітуацыі. У казцы «Тры сыны» зайздроснік забівае «дурнога» брата, і на яго магіле вырастае дудка, якая расказвае праўду пра злачынства, але дзякуючы жывой вадзе «дурань» вяртаецца да жыцця. Асобнымі эпізодамі вельмі нагадваюць пушкінскую «Казку пра цара Салтана» запісаныя Вярыгам казка «Сынкі з месяцам у лобе» і яе варыянт «Дванаццаць сыноў-сакалоў». Сюжэт «Тромсына» пераклікаецца з «Каньком-гарбунком» П. Яршова. Пра пошукі жар-птушкі расказвае таксама казка «Воўк».

Супрацьпастаўленне добра злу, уласцівае ці не ўсім казкам на свеце, было раўназначна такім палярным паняццям, як беднасць і багацце. Народ часта ў сваіх казках зыводзіў вобраз знешне праставатага, можна нават сказаць дуркаватага, хлопца, які, прайшоўшы праз выпрабаванні, аказваўся разумным і высакародным героем, здольным паўстаць супраць зла за справядлівасць («Дурны сын»). Казкі падкрэсліваюць, што галоўнае багацце селяніна — яго розум, які пераважае матэрыяльныя багацці прадстаўнікоў пануючых класаў. Мудрая разважлівасць простага чалавека дазваляе яму заўсёды перамагчы пана, пасмяяцца з яго, а часам і абдурыць, як, напрыклад, у казцы «Мазур», дзе хітры герой прадае дурному пану гарбуз, выдаючы яго за яйка, з якога нібыта можна выседзець каня.

¹⁴ Відаць, Карловіч дапусціў памылку. Працытаваны вышэй ліст сведчыць, што да збірання казак Вярыга падступіўся толькі пасля гімназіі, набраўшыся вопыту ў запісах песень, г. зн. не раней 1885 г.

Наогул матывы сацыяльнай няроўнасці нярэдка чуюцца ў казках, сабраных Вярыгам. Махлярства пісара, які пакідае ў дурнях цэлую вёску, выкрываецца ў казцы «Юрка-пісар». Нават д'ябал у народнай трактоўцы выводзіцца пад вобразам пана («Д'ябал»).

У шэрагу выпадкаў зборнік называе рускія і польскія крыніцы з адпаведнымі варыянтамі сюжэтаў.

Зборнік казак, як і выдатная падборка балад, складае ўвесь здабытак, унесены Уладзіславам Вярыгам у беларускую фалькларыстыку. Шматлікія беларускія матэрыялы, сабраныя ім, якія не трапілі на старонкі друку, пры іх выяўленні несумненна дазволілі б па-іншаму ацэньваць дзейнасць і асобу актыўнага збіральніка. Магчыма, знаходка асабістага архіва Вярыгі дапамагла б узбагаціць уяўленне пра фальклорны рэпертуар рэгіёна, дзе ён праводзіў свае запісы.

Уклад Уладзіслава Вярыгі ў фалькларыстыку і наогул у краязнаўства не вычэрпваецца толькі беларускім матэрыялам. Знаходзячыся ў наступныя гады ў Віцебскай губерні, сярод латышкага насельніцтва, затым у Польшчы, Вярыга працягвае любімую справу. Ён распытвае ў Карловіча пра наяўнасць зборнікаў латышскіх паданняў і неўзабаве атрымлівае ад яго «каралеўскі дар», пра які ён толькі марыць мог, — неабходны для работы слоўнік¹⁵.

Латышскія казкі былі запісаны збіральнікам у 1886 г. у Люцынскім павеце. Пакінуў Вярыга ў сваіх лістах звесткі пра сябе як латышкага фалькларыста: «Палатышску толькі разумею, але гаварыць не ўмею, такім чынам аб'яднаў я гэтыя паданні ў даслоўным перакладзе па-польску, хоць дужа яны пры гэтым страчваюць, але будзь што будзе, можа, на штосьці спатрэбіцца шанюўнаму пану... Мог бы прыслаць болей латышскіх, якіх маю вялікую нізку (беларускіх маю яшчэ больш дзесятка)...»¹⁶ Ян Карловіч выдаў латышскую казачную прозу, сабраную Вярыгам, у якасці дадатка да свайго часопіса¹⁷. Усяго ў зборнік увайшло ў перакладзе на польскую мову 32 казкі з пашпартызацыяй.

Больш шырокае асвятленне ў друку пакінуў ранні

¹⁵ Львоўская навуковая бібліятэка АН УССР імя В. Стафаніка. Адзел рукапісаў. Карл. 16/п. 1, л. 7.

¹⁶ Там жа, л. 8.

¹⁷ Podania łotewskie, spisane i przelożone przez Władysława Weryhę // Biblioteka «Wisły». Warszawa, 1892. T. 10.

польскі перыяд жыцця Вярыгі (1888—1889). Першай яго публікацыяй у «Вісле» была чыста інфарматыўнага плана рэцэнзія на выдадзены ў 1887 г. у Парыжы «Штогоднік французскіх абрадаў»¹⁸. У ёй паведамлялася, што ў французскай сталіцы ўтворана Таварыства аматараў народных паданняў, якое ставіць мэтай збіранне, апрацоўку і папулярызацыю народнай творчасці, выдае свой часопіс з анкетаю для выяўлення розных звестак пра жыццё і побыт народа. У інфармацыі ўгадваецца жаданне яе аўтара, каб айчыныя краянаўцы перанялі вопыт французскіх калег.

Сярод іншых публікацый у «Вісле» была рэцэнзія на зборнік апавяданняў для дзяцей С. Гэнбарскага «Два дні ў падарожжы»¹⁹, у якім гістарычныя падзеі перапляталіся з народнымі паданнямі. Рэцэнзент перакананы, што кніга адыграе сваю ролю ў справе патрыятычнага выхавання. У тым жа нумары Вярыга апублікаваў і вынік уласнай збіральніцкай працы — артыкул «З народнай медыцыны»²⁰, дзе апісаў продаж народных зёлак пад час кірмашу ў Чэнстахове. Прыводзіцца спіс 31 лекавай расліны з навуковымі польскімі і лацінскімі адпаведнікамі, з указаннямі, ад якіх хвароб кожная з іх выкарыстоўваецца.

Уласнымі назіраннямі адзначаны нататкі Вярыгі «Ольштын у народных апавяданнях»²¹.

Заяўкаю на даследчыцкую дзейнасць стаў артыкул Вярыгі «Спячыя рыцары»²², дзе ў досыць шырокім міжнародным кантэксце разгледжаны сюжэт абуджэння герояў, якія праз вякі прыходзяць да нашчадкаў, каб нагадаць пра сябе, і зноў знікаюць. З рускіх крыніц выкарыстаны працы Афанасьева, Кастамарава — у прыватнасці, згадваецца паданне пра Сцяпана Разіна; прыводзіцца таксама паданне з Віцебскай губерні, запісанае ад прадстаўнікоў латышскага насельніцтва. Супастаўляючы разнастайныя гіпотэзы ўзнікнення падобных сюжэтаў, Вярыга сцвярджае, што мысленне першабытнага чалавека не ў стане было адрозніць сон ад смерці і таму выклікала да жыцця казкі і легенды пра спячых герояў. Сам фалькларыст лічыў артыкул няспелым, недапрацаваным і на-

¹⁸ Wisła. 1888. Т. 2, з. 1. С. 205—207.

¹⁹ Там жа. Сш. 3. С. 633—634.

²⁰ Там жа. С. 604—607.

²¹ Там жа. 1890. Т. 4, сш. 2. С. 336—338.

²² Там жа. 1889. Т. 3, сш. 3. С. 845—859.

ват шкадаваў, што ён выпускаецца ў свет у далёкім ад дасканаласці выглядзе. Пра гэта ён і напісаў Я. Карловічу з Прагі, дзе знаходзіўся па тым часе (ліст датаваны 15 лістапада 1889 г.): «...Не вельмі мяне ўсцешыла паведамленне, што «Спячыя рыцары» ўжо друкуюцца — жадаў бы, каб спалі пару год яшчэ ў пісьмовым стане. Слабая гэта праца! Ёй месца ў рэдактарскім кашы. Меў я дачыненне да рыцараў перад з'яўленнем Вашага Мадэя — не ведаў у той час, як такога роду паданні апрацоўваюць, — адсюль пусціўся на дурное філасофстванне замест таго, каб дэталева параўнаць самыя паданні і падзяліць іх на некалькі элементаў»²³.

Апынуўшыся ў Польшчы, у Пятрокаўскай губерні, недалёка ад Чэнстахова, Вярыга працягваў весці фальклорныя і моўныя назіранні. У той час ён пісаў Яну Карловічу: «Што датычыць пажадання шаноўнага пана, дык пасылаю рэштку казак з Сільнічкі (месца жыхарства Вярыгі ў канцы 80-х гг. — Ул. В.), хацеў спачатку ва ўступе напісаць пра народную гаворку, але, прачытаўшы словы Завілінскага, што граматынае і ўмелае адлюстраванне гэтых асаблівасцей мовы народа можа быць толькі задачай «кваліфікаваных лінгвістаў», закінуў першапачатковы намер ажно да часу, калі стану «кваліфікаваным лінгвістам»²⁴. Ужо тады, у 1888 г., калі яшчэ фальклорныя набыткі ляжалі ў рукапісах, Вярыга задумаў іх прадставіць перад чытачом як цыкл зборнікаў казак розных народаў, таму нават загаловаўкі вырашыў даваць аднатыпныя: «Можа пан будзе такі ласкавы змяніць назву «Паданні з Сільнічкі» на «Польскія паданні». Мне думаецца, што гэтая назва таму лепшая, што выйдуць мной сабраныя паданні «Беларускія» і «Латышскія»²⁵. На жаль, і гэты, відаць, апошні фальклорны збор Вярыгі, як і шэраг беларускіх і, напэўна, латышскіх матэрыялаў, сёння невядомы.

Фальклорна-этнаграфічную працу ў Польшчы Вярыга спалучаў з вучобаю ў Варшаўскім універсітэце, дзе ён, мяркуючы па лісце, набываў філалагічную адукацыю. Затым сваё навучанне Вярыга працягваў у Берліне, Празе і Берне. Калі яму прыйшлося дзеля вучобы пакінуць родную моўную стыхію, міжволі была спынена — і ўжо

²³ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 15, л. 248.

²⁴ Там жа, спр. 112, л. 383.

²⁵ Там жа, л. 384.

назаўсёды — яго збральніцкая дзейнасць. На змену краязнаўству і філалогіі прыйшло сур'ёзнае захапленне філасофіяй, якой ён верна служыў да канца сваіх дзён. Аднак сувязі з Карловічам не парываў, што пацвярджаюць яго лісты, напісаныя з розных гарадоў. У Празе Вярыга (напэўна, не без рэкамендацыі Карловіча) быў гасцінна прыняты ў доме славутага фалькларыста, лінгвіста і гісторыка літаратуры Іржы Поліўкі. У адным з пражскіх лістоў чытаем: «...Толькі сёння вечарам вярнуліся з экскурсіі, якая працягвалася больш як тры дні. Пан Поліўка забраў нас да свайго стрыя і, карыстаючыся гэтым зручным выпадкам, паказаў надзвычай прыгожыя наваколлі Прагі. Частку падарожжа праходзілі цягніком, частку — пешшу, і хоць ногі, прынамсі ў мяне, баляць, ад экскурсіі мы ў захапленні: наглядзеліся цудоўных краявідаў, пазнаёміліся з вёскаю, чэшскімі сялянамі і г. д. Ніколі не спадзяваўся знайсці ў селяніна палітычныя газеты!

Праглядаючы менавіта ўчора «Narodni Listy» ў стрыя п. Поліўкі, напаткаў першую, як мне здаецца, крытыку «Беларускіх паданняў». Напісаў нейкі пан Калаш, русафіл, а ўласна кажучы, русаман, што азначае, паводле слоў п. Поліўкі, найвышэйшую ступень русафільства. Нічога dziўнага, што пан Калаш убачыў у выхадзе «Паданняў» нейкія палітычныя намеры. Пан Поліўка называе рэцэнзента аслом, з чым я пагаджаюся цалкам. З гэтым лістом дасылаю суботні нумар газеты — можа, ш[аноўны] пан захоча адказаць п. Калашу?..»²⁶

Па старой дружбе звяртаўся Вярыга да Карловіча за дапамогай: «...Праз колькі дзён саджуся за экзамены, — пісаў ён з Берна 29 лістапада 1892 г.— Гарачыя перадакзаменацыйныя хвіліны былі прычынаю майго маўчання. Пару месяцаў знаходзіўся ў такім непрыемным становішчы, што ад распачы асмеліўся звярнуцца да шаноўнага пана з просьбаю дапамагчы грашымі — патрэба гэтая, аднак, засталася задаволеная — дарэмна ўжо паўтараць змест знікшага ліста...»²⁷

У Бернскім універсітэце ў 1892 г. Вярыга атрымаў ступень доктара на падставе працы «Маркс як філосаф», напісанай па-нямецку. Калі пасля заканчэння вучобы Вярыга вярнуўся ў мясціны свайго юнацтва, яго асноў-

²⁶ ЦДГА ЛітССР, ф. 1135, воп. 10, спр. 115, л. 249—249 адв.

²⁷ Там жа, спр. 112, л. 385.

най мэтай стала актывізацыя філасофскай думкі ў Польшчы, аб'яднанне навуковых сіл розных напрамкаў філасофіі для сістэматызаванай працы. Дзеля гэтага неабходна было стварыць друкаваны орган, які б асвятляў разнастайныя тэарэтычныя праблемы ў абранай галіне, даваў магчымасць грамадству знаёміцца з навуковым філасофскім рухам у краіне і за мяжою. Такім рэгулярным выданнем з'явіўся арганізаваны Вярыгам часопіс «Przegląd filozoficzny», першы нумар якога выйшаў у свет у 1897 г. На працягу амаль двух дзесяцігоддзяў Вярыга з'яўляўся не проста галоўным яго рэдактарам, а стаяў на чале ўсёй філасофскай думкі тагачаснай Польшчы. Ім былі апублікаваны 4 выпускі «Польскай філасофскай бібліяграфіі».

Пра Вярыгу пісалі, што ён «волю меў у сабе моцную, літоўскую, іншую, чым звычайна ў людзей тутэйшых»²⁸ (маецца на ўвазе палякаў.— Ул. В.). Магчыма, у справах арганізацыйных так яно і было. Аднак зусім не вытлумачальным, нават парадаксальным, з'яўляўся той факт, што ён, чалавек, які знайшоў сваё сапраўднае прызвание, за ўсе гэтыя два дзесяцігоддзі нічога больш не напісаў; выключэнне складаюць распрацаваная ім праграма пачатага часопіса і маленькі артыкул (напэўна, фрагмент доктарскай працы) «Два перыяды ў літаратарскай дзейнасці Карла Маркса», змешчаныя ў першых выпусках «Przeglądu filozoficznego». «Нягледзячы на тое што ён не ўдзельнічаў непасрэдна ў самой навуковай творчасці і не пакінуў уласных навуковых прац, акрамя доктарскай дысертацыі, аднак, бадай, не было на працягу гэтага часу (г. зн. ад заканчэння універсітэта да смерці, а пражыў Вярыга нядоўга, усяго 48 год, і памёр 29 жніўня 1916 г.— Ул. В.) ніводнай з'явы ў галіне польскай філасофіі, з якой ён не быў бы нейкім чынам звязаны,— ці як рэдактар, ці як выдавец, ці як ініцыятар... стварыў лабараторыю для рэальнай і плённай творчасці і натхніў яе ўласным спакойным запалам, энергіяй і самаахварнасцю»,— пісаў Адам Зяленчык²⁹.

І ўсё ж у самога Вярыгі рука не бралася за пяро. Нават некралог па настаўніку і другу Яну Карловічу, падазены ў рэдагуемым ім «Przeglądzie filozoficznym», быў

²⁸ Przegląd filozoficzny. 1916. Т. 19. S. 250.

²⁹ Там жа. С. 261.

падпісаны не самім Вярыгам. Прайшоўшы сур'ёзную школу ў выдатнага вучонага, ён у сваёй дзейнасці амаль паўтарыў, як мы б казалі сёння, стыль яго працы, калі стаў заснавальнікам свайго часопіса, кіраўніком і натхніцелем плеяды вучоных і нават цэлых таварыстваў. Усе лепшыя чалавечыя рысы Карловіча: дабрата, шчодрасць, мэтанакіраванасць, гатоўнасць дапамагчы, падтрымаць, акрыліць у цяжкую хвіліну — былі ўласцівы ў такой жа ступені і яго вучню.

Што б ні рабіў Уладзіслаў Вярыга за сваё жыццё, як бы ні мяняліся зацікаўленні, варта памятаць, што яго шлях у навуку пачынаўся з працы на Беларусі, з песень і казак гэтай зямлі.

Чэслаў Пяткевіч

Л

ёс Чэслава Пяткевіча як вучонага незвычайны. Яго шлях у навуку пачаўся тады, калі ён дажываў сёмы дзесятак. Аднак здзіўляе не толькі такая унікальная акалічнасць. Не меншы, бадай, парадокс заключаецца ў тым, што на гэты шлях вывеў яго чалавек, які лічыў Пяткевіча хросным бацькам у навуцы, — вядомы вучоны Казімір Машынскі. Сапраўды, два цікавейшыя даследчыкі Беларускага Палесся на розных этапах жыцця дапамаглі адзін аднаму знайсці сваё прызвание. Пяткевіч на самым пачатку навуковай дзейнасці маладога Машынскага параіў яму заняцца вывучэннем Палескага краю, шмат у чым практычна дапамог, што і стала пачаткам слаўнай кар’еры сусветна вядомага ў будучым вучонага. Машынскі ж, набіраючы творчы рост і заваёўваючы аўтарытэт, не забыўся пра дабрадзея, які так удала вызначыў яго прафесійны лёс: ён прыцягнуў ужо старога па ўзросту сябра да напісання навуковых прац і ніколькі не памыліўся: багацейшыя веды Пяткевіча пра ўсё, што было звязана з жыццём і культурай палескага народа, леглі ў аснову яго сачыненняў, якія і сёння, праз дзесяцігодзі, уражваюць сваёй змястоўнасцю, фактаграфічнай насычанасцю і з’яўляюцца надзвычай каштоўнымі дакументамі з гэтага унікальнага кутка беларускай зямлі.

Чэслаў Пяткевіч нарадзіўся 20 ліпеня 1856 г. у в. Бабчын, непадалёку ад Хойнікаў. Маці — Паўліна (родам з Кшыжаноўскіх) бы-

да здольнай, таленавітай жанчынай. Усе пяцёра сыноў атрымалі хатнюю адукацыю менавіта пад яе кіраўніцтвам. Бацька — Генрык (дарэчы, брат паэта Антонія Пяткевіча — Адама Плуга) служыў старэйшым ляснічым у Прушыне, дзе меў смалакурню. У гэтай лясістай забалочанай мясцовасці прайшло дзяцінства Чэслава. За ўдзел у студэнцкім паўстанні бацьку асудзілі на двухгадовае турэмнае зняволенне, у выніку чаго сям'я перажыла поўнае маёмаснае разарэнне. Яшчэ падлеткам разам са старэйшым братам Адольфам Чэслаў вымушаны быў зведць цяжкую фізічную працу. За гэты перыяд (1869—1874) ён грунтоўна пазнаёміўся з умовамі жыцця сялян, авалодаў усімі заняткамі і рамёствамі жыхароў многіх навакольных вёсак. Усе магчымыя веды ён атрымліваў самавукам. Адчуваючы схільнасць да тэхнікі, Ч. Пяткевіч працаваў у розных смалакурнях і броварах, раскіданых па Палескім краі. У 1887 г. юнак пакідае Палессе. У пошуках працы пабываў на Падоллі, затым у Семежаве, пад Слуцкам, на Смаленшчыне. У 1904 г. Ч. Пяткевіч выязджае на Украіну, дзе прымае кіраўніцтва маёнткам Абрамоўскіх у Стэфаніне Васількоўскага павета, недалёка ад Кіева, і маёнткам свайго пляменніка Юзафа. Нагляд за маёнткамі Пяткевіч праводзіў на працягу амаль двух дзесяцігоддзяў, з невялікімі перапынкамі, калі ў 1912—1914 гг. служыў у Лодзі на пасадзе тэхніка па бяспецы. Тут, у Стэфаніне, у 1911 г. і адбылася сустрэча немаладога ўжо Чэслава Пяткевіча з пачынаючым прыватным настаўнікам Казімірам Машынскім, які ў той час марыў заняцца даследаваннямі ў галіне народнай культуры. Сустрэча для абодвух мела ў будучым непрадбачанае, рашаючае (а ў адносінах да беларускага народназнаўства, можна сказаць, і гістарычнае) значэнне. Дзейнасць маладзейшага аказалася скіраванай у надзейнае рэчышча і завяршылася сусветнай славай. Лёс старэйшага на схіле жыцця таксама атрымаў нечаканы паварот. Калі б не тая сустрэча і не наступныя кантакты, Пяткевіч да смерці застаўся б упраўляючым маёнткам ці звычайным чыноўнікам, а яго каштоўнейшыя веды памерлі б разам з ім, так і не знайшоўшы выхаду ў свет. Аднак на старасці год яму суджана было саслужыць неацэнную службу навуцы і заняць трывалае месца ў яе гісторыі.

Дазнаўшыся пра зацікаўленні Машынскага, Пяткевіч стаў расказваць юнаку пра сваю радзіму — Рэчыцкае Па-

лесе, пра якое, пражыўшы там 38 год, ведаў літаральна ўсё. Як інфарматар Пяткевіч быў сапраўднай знаходкай для маладога краязнаўцы, ён мог даць адказ на любое пытанне пра край, мала яшчэ вядомы тагачаснай навуцы. Апавяданні бывалага чалавека настолькі захвалілі Машынскага, што ён вырашыў, чаго б гэта ні каштавала, заняцца вывучэннем Палесся. Яму ўдалося ажыццявіць туды экспедыцыю ў 1914 г., але яна была раптоўна спынена першай сусветнай вайной. Збор этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў застаўся незавершаны. Для стварэння задуманага даследавання іх яўна не хапала. Каб ліквідаваць прабелы, Машынскі зноў звярнуўся да Пяткевіча — да скарбніц яго памяці. І той з радасцю, з усведамленнем адказнасці адгукнуўся на просьбу, прыйшоў на дапамогу маладзейшаму сябру.

Супрацоўніцтва Машынскага і Пяткевіча было заснавана на трывалай узаемнай павазе і службыць узорам прафесійнай этыкі. Кожная, нават самая дробная дэталё, запазычаная ад Пяткевіча, ва «Усходнім Палессі» пазначана ўмоўным знакам Rz — г. зн. матэрыялы з Рэчыцкага павета. (Як вядома, уласныя кнігі Ч. Пяткевіча выраслі менавіта з гэтых дапаўненняў, якія ў працы Машынскага прадстаўлены шматлікімі апісаннямі па матэрыяльнай культуры рэчыцкіх палешукоў, хатняй, гаспадарчай і іншай бытавой тэрміналогіяй.) Істотна ажывілі кнігу маладога дэбютанта ўзоры вуснай творчасці. Народныя прыкметы, назіранні, якія датычыліся земляробчага календара, замацоўваліся ў свядомасці людзей, афармляючыся часам у закончаныя вуснапаэтычныя мініяцюры: «Да Юр'я сена павінна хваціць і ў дурня», «Як май (клён, пастаўлены на Тройцу пры хатах) пасохне на Тройцу, то і сена будзе сохнуць», «Як на Стрэчанне мяцеліца, то і застаронкі (вуглавая частка стадолы) павымятаеш (г. зн. зіма будзе доўгатрывалая)». Падказаў Пяткевіч і народныя спосабы лячэння хвароб, як сапраўдныя, так і ўяўныя. Вядома, што ў народную медыцыну часта падмешваліся забабоны, і акрамя ратавання раслінамі існавала шмат замоў на самыя розныя выпадкі жыцця. Пяткевіч пераказаў Машынскаму замовы ад крыві («Ішла Саламанна Хрыста бабіць, несла ў прыполе ячмень сеяць. Пакуль еты ячмень з-пад серабра і золата ўзойдзе, так етая кроў не пойдзе»), ад зубоў («Маладзік малады, у цябе рог залаты; чарвяк точыць мае зубы, а ты патачы чарвяку тубы!»), ад звіху («Ехаў цар Давыд на белай

кабылцы з Богам ваяваць. Стой, цар Давыд, не едзь з Богам ваяваць, а будзь сведам араць! А ты, звiх, не будзь лiх, касцей не ламi, сэрца не тужы, жывата не сушы!», пры гэтым трэба было тройчы дзьмухнуць у вывiхнутае месца), на згубленую жывёлу.

Здолеў Пяткевіч дапоўніць уласнымі запісамі і такі раздзел манаграфіі Машынскага, як «Тлумачэнне сноў». Часцей за ўсё расшыфроўка таго, што саснілася, адбывалася па нейкіх аналогіях паняццяў, па асацыяцыях тыпу: балота нібыта прадказвала хваробу, званы — навіну, сажы — абгаворы і г. д.

Багаццем вызначаюцца і народныя вераванні пра сям'я розныя з'явы і прадметы. Напрыклад, у народзе асіна заўсёды лічылася праклятым дрэвам (паводле павяр'яў, на ёй павесіўся Іуда). Адсюль ідуць праклёны: «Штоб ты павесіўся на сухой асіне, няхай цябе трасца трасе, як асінавы ліст». Чалавек, якому блага жылося на свеце, гразіў: «Уцяку, ды й асінаю заламлю дарогу», гэта азначала, каб ніхто не вярнуўся ў праклятае месца. Верылі, што калом, якім абароніш жабу ад вужа, можна будзе разгнаць хмары, калі доўга ідзе дождж. Верылі таксама, што, павесіўшы забітых сарок на варотах стайні ці хлява, ахоўваеш коней па начах ад язды на іх дамавікоў.

Выкарыстаў Машынскі ў сваёй кнізе пададзеныя Пяткевічам некаторыя штрыхі да правядзення тых ці іншых сямейных і каляндарных звычаяў. Так, ён паведаміў, што ў наваколлях Рэчыцкага павета ўзводзяць на магілах драўляныя нізкія прадаўгаватыя хаткі; што на Юр'я перад узыходам сонца сяляне голыя качаюцца па расе; што на веснавога Мікалая жанчыны збіраюць травы і купаюцца ў іх для ўмацавання здароўя. Уменне пастухоў іграць на дудцы, як лічылі ў вёсцы, адпаведна казалася і на выкананні іх заняткаў: пастуха, які добра валодаў інструментам, жывёла слухалася, а няздатны да музыкі не заўсёды сваёй іграю мог сабраць статак. Пра гэта сведчыць і народная прыказка: «Хто трубіць — валы губіць, а хто грае — валы мае». Апублікавана ў кнізе і паведамленне пра лірнікаў. Іх, паводле сцвярджэння Ч. Пяткевіча, «на Палессі няшмат, а тых, якія ёсць, навакольныя сяляне добра ведаюць, дзе які жыве. Ліра нічым не розніцца ад украінскай».

Досыць прыкметны дзякуючы Пяткевічу атрымаўся ва «Усходнім Палессі» раздзел «Вусная літаратура».

Увагу прыцягваюць гукаперайманні галасоў прыроды. Змешчана там і некалькі прыказак і прымавак з Рэчыцкага Палесся: «Усе бабры — дабры, толькі адна выдра ліхая», «Дурань і мяла зломіць», «На вяку давядзецца варыць і ў гляку», «Дзяры лыка, калі дзярэцца», «Купіў бы сяло, да грошай гало», «Свая сярмяжка не цяжка» і г. д.

Перыяд актыўнай навуковай дзейнасці пачаўся для Ч. Пяткевіча пасля таго, як разам з братам Зыгмунтам і яго сям'ёй ён пераехаў у 1923 г. у Варшаву. Падтрыманы Машынскім, ён з 1924 г. стаў супрацоўніцай у аддзеле этналогіі Інстытута антрапалагічных і этналагічных навук Варшаўскага навуковага таварыства, дзе ў поўнай меры раскрыўся схаваны дагэтуль яго дар этнографа — даследчыка і мастака.

Першыя кнігі Машынскага і Пяткевіча выйшлі адначасова — у 1928 г. Аднак манаграфія пра матэрыяльную культуру Рэчыцкага Палесся не была першай навуковай працай Ч. Пяткевіча — ёй папярэднічала некалькі артыкулаў, змешчаных у часопісе «Ziemia», некаторыя з якіх затым леглі ў аснову асобных раздзелаў яго манаграфій.

Дэбютаваў Чэслаў Пяткевіч у друку ў 1925 г. артыкулам «Да пытання гісторыі шкларобства на Валынскім Палессі»¹. Назіранні за тапанімічнымі назвамі вёсак Рудня, Руда, Руднянка далі падставы аўтару меркаваць пра існаванне на Беларускім, Кіеўскім і Валынскім Палессі ў мінулыя часы жалезнага промыслу, пра што сведчылі таксама сляды печавы і выплаўкі ў іх жалеза з мясцовай руды. У артыкуле Ч. Пяткевіч прыводзіць радкі з дакумента XVIII ст., адкуль можна дазнацца пра інвентар валынскай кузні, які налічваў некалькі дзесяткаў назваў.

Ч. Пяткевічу ў перыяд жыцця на Палессі давялося шмат павандраваць. Перамена работы прымушала яго пакідаць населеныя месцы, ці проста па абавязку службы ён вымушаны быў часта знаходзіцца ў раз'ездах. Мабільнасць яго можна вытлумачыць і асабістай неўладкаванасцю — да смерці ён так і не займеў сваёй сям'і. Аб'ехаўшы вялікую тэрыторыю роднага краю ўздоўж і ўперак, Пяткевіч выклаў свае шматлікія назіранні за шляхамі, што звязвалі мясцовае насельніцтва між сабою і з усім светам, у артыкуле «Дарогі на Рэчыцкім Палессі

¹ Ziemia. 1925. N 6—8. S. 133—134.

ў другой палове XIX стагоддзя»², які з'яўляецца невялікім даследаваннем пра самыя разнастайныя віды дарог: грэблі, сезонныя і прасёлкавыя дарогі, «шляхі» (паштовыя дарогі). Закрануты спосабы перамяшчэння праз рэкі і рачулки з дапамогаю мастоў, паромаў, кладак. З тонкім веданнем справы аўтар спыняецца на тэхніцы дарожных збудаванняў. Характэрна, што тэма дарог адбілася і ў вуснай творчасці палешукоў, і Пяткевіч не прапускае зручнага выпадку, каб не выкарыстаць трапны народны выраз, прыказку. З усмешкаю пазіралі карэнныя жыхары, якія смела адольвалі пераходы праз кладкі, на тых, хто не валодаў такім спрытам: «Хто па кладцы боярко ступае, той у балоце штаны купае». Кпілі і з таго, хто спадзяваўся скараціць дарогу, шыбуючы напраткі: «Хто прасцякуе, той дома не начуе». Пра бездарожжа балоцістага краю можна было пачуць з вуснаў народа неаднойчы і ў скарагаворцы («Дзесяць брадоў, дваццаць прыбрадкаў і сорок брадзянят»), і ў праклёне гміннаму войту і солтысу, вінаватым за благі стан грэблі («Штоб вас, стыхлых, чэрці вазілі па етай грэблі»), і ў вобразных вызначэннях язды па благіх дарогах («ведзьміна ігрышча», «чортава арэля») і г. д.

У наступных публікацыях у перыёдыцы Чэслаў Пяткевіч працягваў знаёміць чытачоў з палескай тэматыкай. Нарыс «Хойнікі»³ змяшчае гісторыка-геаграфічнае апісанне мястэчка, расказвае пра найбольш прыкметныя збудаванні ў навакольных мясцінах. У якасці ілюстрацыйнага матэрыялу прыведзены малюнак дома ў Хойніках, фотаздымак і план дамоў у Дудзічах, план у разрэзе замка «Гарадок» на беразе балота.

Артыкул «Палессе ў канцы XIX стагоддзя: Пажары сасновых лясоў і балот»⁴ напісаны вобразна, з сапраўдным мастацкім адчуваннем. Пяткевіч на свае вочы бачыў жудасныя пажары ў сярэдзіне жніўня 1884 г.; знаходзячыся сярод агню, ён атрымаў сур'ёзныя апёкі. Аўтар вылучае некалькі прычын пажараў: з-за засухі, помсты, легкадумства, з-за ўяўнай патрэбы лепшай пашы, якая павінна ўзнікнуць на папялішчы, з-за патрэбы таннага будаўнічага матэрыялу, з-за неасцярожнасці, нядбальства. Нярэдка віноўнікамі пажараў становіліся дзеці.

² Ziemia. 1926. N 18. S. 271—277.

³ Там жа. 1927. № 15-16. С. 249—252.

⁴ Там жа. № 19. С. 406—409.

З Палессем была звязана асноўная частка жыцця Чэслава Пяткевіча. Тут ён вырас, узмужнеў, набраўся ведаў і вопыту. Яго маштабныя даследаванні — гэта не вынік грунтоўнага вывучэння канкрэтнай тэмы, як звычайна прынята пісаць пра навуковыя дасягненні, гэта — вынік асабістага спасціжэння самога жыцця. Матэрыял, прадстаўлены ў манаграфіях, не запазычаны Ч. Пяткевічам у народа з дапамогаю навуковага анкетавання, а нібы зыходзіў знутры, бо ўвабраны аўтарам непасрэдна ў сялянскім асяроддзі дзякуючы ўмовам жыцця, пры якіх ён фарміраваўся як даследчык. Такім чынам, прадмет яго вывучэння неаддзельны ад яго ўласна перажытага лёсу. Палескія даследаванні Ч. Пяткевіча, узятыя ў сукупнасці, можна лічыць своеасаблівай аўтабіяграфіяй вучонага. Менавіта гэтае вызначэнне дапамагае растлумачыць такія лёгкія, арганічныя для далёка не маладых год Ч. Пяткевіча яго ўваходзіны ў навуку.

Першая грунтоўная манаграфія⁵ з'явілася абагульняючай працай па матэрыяльнай культуры вывучаемага рэгіёна. З яе выхадам Ч. Пяткевіч адразу ж заваяваў вялікі аўтарытэт сярод спецыялістаў. «Рэчыцкае Палессе» падрабязна знаёміла адукаваны свет з жыццёвымі ўмовамі насельніцтва малавядомага, атуленага лясамі і балотамі краю. Уступ да гэтай кнігі быў напісаны К. Машынскім. «Рэчыцкае Палессе», — пісаў ён, — гэта адзіны ў сваім родзе дакумент... зроблены інтэлігентам, які веў сялянскае жыццё і пры гэтым вызначаецца цудоўнай памяццю, што раскрывае перажытае з фатаграфічнай дакладнасцю». Шматлікія малюнкi для кнігі выкананы самім Ч. Пяткевічам. Намалюваныя прадметы, падкрэсліваў Машынскі, Пяткевіч «неаднаразова трымаў у руках, а значную частку сам вырабляў». Манаграфія вызначалася грунтоўнасцю, надзвычайнай дэтальнасцю, у ёй удалося ўсебакова раскрыць багацце матэрыяльнай культуры Рэчыцкага Палесся. Чатырнаццаць раздзелаў кнігі асвятляюць літаральна ўсе заняткі і рамёствы палешукоў. Здаецца, кожны матэрыяльны прадмет з сялянскага ўжытку быў зафіксаваны не толькі славесна, але і на дакладных малюнках (іх каля 300).

Каштоўнасць кнігі ўзбагачаецца параўнальным ана-

⁵ Pietkiewicz Czesław. Polesie Rzeczyckie: Materiały etnograficzne. Cz. I. Kultura materialna, z 291 rysunkami w tekście // Prace Komisji etnograficznej Polskiej Akademji Umiejętności. Kraków, 1928. N 7.

лізам даследуемага матэрыялу з адпаведнымі рэаліямі Смаленшчыны і Кіеўскай Украіны.

У гэтым выключна «матэрыяльным» томе час ад часу выкарыстоўваліся і трапныя вусныя выразы, народныя назіранні. Пасмейваўся паляшук з панскіх густаў, над смакам іх дэлікатэсаў: «Мядзведзь пану радня, ён есць смярдзяшчае падла, і пан есць гнілую зверыну — смярдзяшчага зайца, цецерука, рабка». Паляванне на дзікіх жывёл таіла ў сабе пэўную небяспеку, і народная мудрасць нібыта папярэджвала быць нападатове: «Ідучы на мядзведзя, сцялі пасцель, а на кабана — пасылай за палом». Пільнае гаспадарскас вока прыкмячала таксама недахопы ў розных сялянскіх справах. У народных выказваннях нярэдка гучаць карысныя павучанні, як лепш выконваць тую ці іншую працу: «Калі сена без меры на возе, то будзе бяда ў дарозе», «Хто, увязваючы воза, з высілку аж плача, той, едучы, весела скача», «Сенным канём не ездзіць, а саламяным валом не араць», «Мятліца — хлеба дружыца, дзе валошка — там хлеба трошка, дзе званец — там хлеба канец». Пра таго, хто робіць насуперак звычайам, кажуць: «Здумаў ехаць шырокім возам па вузкіх каляінах».

Набылі форму прыказак сялянскія назіранні, звязаныя з земляробчым календаром: «Каля святой Елены (21.05 ст. ст.) гароды ўжо добра зялены», «На Пятроўскага Івана (24.06 ст. ст.) павінны быць гуркі ў мужыка, не толькі ў пана». Вобразнае, экспрэсіўнае слова нечакана нараджалася тады, калі селянін павінен быў выказаць свае негатыўныя адносіны да таго ці іншага факта жыцця. Найбольш яскрава асуджэнне выяўлялася ў праклёнах: «Штоб табе язык апрышчыла, да штоб ён табе колам стаў» (калі нехта скажа без належнай павагі пра хлеб), «А штоб табе хвароба пашчарбіла робра», «Штоб табе зубы пашчарбіла» (калі вышчарбіцца сякера) і г. д.

Кніга «Рэчыцкае Палессе» знаменавала не толькі прыход у навуку цікавага сур'ёзнага працаўніка, але і стала пэўным этапам у развіцці даследаванняў пра Палессе. З энцыклапедычнай усебаковасцю ў ёй распрацаваны пытанні матэрыяльнай культуры рэгіёна. Манаграфія Ч. Пяткевіча паслужыла ўзорам таго, якімі павінны быць навуковыя даследаванні па краязнаўству.

Але задумы Ч. Пяткевіча не спыняліся на гэтым, маштабы іх былі куды большыя, чым ужо зробленае. Веды даследчыка не абмяжоўваліся матэрыяльнай культу-

рай. Духоўны свет палескага селяніна, не раскрыты ў навуковай літаратуры, вабіў этнографа, і Ч. Пяткевіч, пакуль яшчэ ставала сіл, пачаў распрацоўку дадзенай тэмы, тым больш што задзел ужо быў зроблены ў дапаўненнях да кнігі К. Машынскага. Пяткевічу трэба было спяшацца, каб расказаць пра свой родны край усё, што ён ведаў і што акрамя яго пакуль ніхто не мог сказаць. Пад час працы ў аддзеле этналогіі Варшаўскага навуковага таварыства міністэрства веравызнання і народнай асветы прызначылі Пяткевічу пастаянныя стыпендыі, якія матэрыяльна падтрымалі яго і дазволілі цалкам прысвяціць сябе навуцы без лішніх клопатаў пра сродкі для існавання.

Ч. Пяткевіч узяў на сябе таксама абавязкі па падрыхтоўцы пасмяротнага выдання 4-га тома «Людз беларускага» Міхала Федароўскага⁶. Том ахопліваў фальклорныя матэрыялы малых жанраў—жарты, загадкі, выслоўі. Шмат працы і сіл паклаў Ч. Пяткевіч на ўпарадкаванне запісаў, сабраных М. Федароўскім на працягу 1877—1905 гг., на тлумачэнне і дапаўненне ўласнымі матэрыяламі. Кіраўнік аддзела этналогіі С. Панятоўскі ўдзел Ч. Пяткевіча ў гэтай справе назваў «неацэннымі паслугамі». Праца над томам аказалася даволі ёмістая. Наканаваныя для друкавання матэрыялы налічвалі каля 28 000 картак, кожную з іх трэба было патрымаць у руках, знайсці ёй адпаведнае месца, адабраць найбольш дасканалыя варыянты і адкінуць слабейшыя. (У выніку засталася 13 230 нумароў.) Выданне ажыццяўлялася з максімальным захаваннем арфаграфічных і фанетычных асаблівасцей запісаў М. Федароўскага. Ч. Пяткевічу нярэдка даводзілася на старонках «Людз беларускага» ўносіць свае дапаўненні, каментарыі. Такіх карысных «умяшальніцтваў», адзначаных у кнізе фігурнымі дужкамі, налічвалася каля 200. Часам узнікала патрэба растлумачыць малавядомае слова, як, напрыклад, у прымаўцы «У яго дамкоў, як у зайца ламкоў». Пяткевіч дае тлумачэнне: «Ламок (лом)— зламанае вершаліна дрэва, што ляжыць на зямлі, або вялікая галіна (сасновая), пад якімі зайцы любяць спаць». Сэнс некаторых прыказак, асабліва на мове, не ва ўсіх тонкасцях зразумелай польскаму чытачу, патрабаваў удакладнення. Прыказку «Не вінна свінка, да вінна дзірка» Пяткевіч тлумачыў: «Ка-

⁶ Federowski Michał. Lud białoruski. Warszawa, 1935. T. 4.

жуць пра дзірку ў плоце, праз якую свіння залезла ў агарод да суседа. Пакрыўджаны выступае з прэтэнзіяй да ўладальніка свінні, а апошні апраўдваецца вышэйшай прыказкай». Выраз «Хавала грошык на зязюлю», напэўна, мала што мог сам па сабе паведаміць чытачу, і Пяткевіч з веданнем прадмета ўдакладняе: «Існуе звычай пазвоньваць грашыма, пачуўшы першы раз голас зязюлі, каб у кішэні заўсёды грошы званілі ад зязюлі да зязюлі». Даследчык праводзіць паралель паміж асаблівасцямі ўжывання таго ці іншага выразу ў рэгіёнах, дзе запісаў М. Федароўскі, і тымі, што бытуюць на Палессі. Так, у яго родных мясцінах выказванне «Бог у пень уляпіў душу» датычылася «да брыдкай дзяўчыны ці бясслаўнай гаспадыні». Заўважыўшы няпоўны варыянт запісу М. Федароўскага «Як на Грамніцы певень нап'ецца вадзіцы», Пяткевіч паведамляе апушчаны фрагмент тэксту: «Увага: другой часткі прыказкі няма. На Палессі гэтая прыказка цалкам гучыць: «Калі на Стрэчанне (2 лют. св. Мат. Бос.) певень пад страхом нап'ецца вады, то на Юр'я (23 крас. св. Ежы) вол наесца травы». Пяткевіч не мог не прывесці ў якасці параўнання палескія прыказкі, трапныя выразы, калі бачыў, што яны паўней, вобразней раскрываюць сутнасць з'явы. У Федароўскага запісана пра веснавы лёд: «Хоць маўчу, але пушчу». Пяткевіч дапаўняе: «Пра веснавы і восеньскі лёд на Палессі кажучы іначай. Тонкі восеньскі лёд пад нагамі прахожага трашчыць, выгаворваючы: «Хоць трашчу, не ўпушчу» ...вясной жа, хоць ён і тоўсты, вельмі часта пад цяжарам смельчака лёгка ламаецца, ціха кажучы: «Чаго ішоў...» Або да выпісанай Федароўскім прыказкі «На грэх меха нет» Пяткевіч дадае: «Грэх у мех, а спасенне (збавенне) у торбу». Да загадкі «Мае чатыры нагі — не звер» Пяткевіч дае свой варыянт: «Мае чатыры нагі — не пойдзе, мае пух і пер'е — не паляціць, мае душу — але не заўсёды».

Здаралася, што каментарыі самога Федароўскага да таго ці іншага выказвання здаваліся Пяткевічу недакладнымі ці памылковымі, і ён прапаноўваў сваю трактоўку. Прымаўцы «Без стуку, без груку павезлі, як суку» Федароўскі паслаў тлумачэнне: «Хавалі без жалю і без агласкі». Пяткевіч спрачаецца: «Прыведзенае тлумачэнне здаецца недакладным. Прымаўка гэтая на Палессі і ў іншых кутках Беларусі адносіцца не да пахавання, а да вяселля: калі яно адбываецца больш сціпла, чым патрабуе звычай, то незадаволеныя аматары ўрачыстасцей у

помсту сквапным бацькам параўноўваць іх дачку з сукаю».

Часам тая ці іншая крылатая фраза паходзіць з пэўнага фальклорнага сюжэта. Таму ў поўнай меры ацаніць бляск, досціп многіх народных выразаў можна толькі пры ўмове папярэдняга знаёмства з той сітуацыяй, у якой яны былі народжаны. Наўрад ці шмат паведамляў бы чытачу сам па сабе выраз «Крычыць, як дурань, косу схаваўшы». Ч. Пяткевіч прасвятляе яго сэнс, пераказваючы змест жартоўнага апавядання, адкуль паходзіць фраза. У ім высмейваюцца людзі, што не ўмеюць трымаць язык за зубамі: «Селянін, якому за цэлы дзень не ўдалося зараць пад азіміны ўсёй паляны, на змярканні паздымаў нарогі і сказаў сыну: «Захавай, сыноч, сашнікі ў лесе, няхай паляжаць праз заўтра, толькі ж, глядзі, не забудзь места». Сын, выканаўшы бацькаў загад, крыкнуў з глыбіні лесу: «Тато, о, тато! Я сашнікі захаваў пад ліпавым кустом!»— «Маўчы, дурню, а то хтось пачуе да й украдзе». Было гэта ў суботу пад час самага збору грыбоў; назаўтра ў нядзелю, калі лес запоўніўся збіральнікамі грыбоў, сашнікі не прайшлі праз нечую ўвагу, і калі ў панядзелак сын іх не знайшоў, шапнуў на вуха бацьку: «Хтось сашнікі ўкраў».

У іншым выпадку — да выразу «Навучу я цябе Мікіту скакаць» — Пяткевіч дае дакладнае апісанне народнага танца «Мікіта» з фальклорнымі тэкстамі, пад якія ён выконваўся: «Танец гэты заснаваны на спрытным пераскокванні туды і назад праз кій, які трымаюць за абодва канцы два хлопцы, а часам і дарослыя, што стаяць адзін перад адным. Пераскокванні адбываецца па чарзе пад прыпеўку:

За гародам вецер вее,
Там Мікіта жыта сее.

Адспяваўшы два прыведзеныя вершы, адзін з танцораў, не выпускаючы кія з рук, пераскоквае праз яго, спяваючы: «Мікіто, чы ты то? Мікіто, чы ты то?» і г. д. У сваю чаргу, другі, выконваючы тыя самыя рухі, спявае: «Не я то — мой тато. Не я то — мой тато» і г. д.»

Зрэдку Ч. Пяткевіч даваў на пэўныя лексічныя пазіцыі, вылучаныя альбо прапушчаныя М. Федароўскім, прыклады, чутыя ім на Палессі і якія не мелі блізкіх аналагаў у «Людзе беларускім»: «З аднаго яйца яечні не

будзе», «Яйцо курыцу не навучыць», «Камар не кабан, яго і без доўбні ўб'еш», «Майсцер з Міра, дзе цюкне — там дзіра», «Жыўшы ў лесе, дроў не купляць», «Хто аддае ніўцы, што яна родзіць, той да суседа за хлебам не ходзіць», «Ласкаю панскаю далёка не заедзеш». Веданне Пяткевічам жывой палескай гаворкі з усім багаццем трапных выказаў, здаецца, можа ўзбагаціць кожны паасобны твор тома. Вось яшчэ дапаўненні ўкладальніка: «На Палессі кажуць: «Так харашэ, што хоць стой да глядзі, хоць плюнь да ідзі». Шляхта ў такіх выпадках (пра некага) гаворыць: «Така (альбо такі) ладна, жэ хоць у рамкі аправіць і на сметнік выкінуць». Усяго, як было сказана вышэй, каля 200 пазіцый давялося ўзбагаціць Чэславу Пяткевічу ў 4-м томе «Люду беларускага». Дасканалася веданне матэрыялу, спрыяльныя ўмовы для працы, якімі ён быў акружаны пад канец жыцця, дазволілі яму вельмі шмат зрабіць на схіле год. Пяткевіч збіраўся падрыхтаваць да друку і магутны песенны збор Федароўскага, аднак смерць перашкодзіла яго намерам.

Пасля выхаду манаграфіі «Рэчыцкае Палессе» адначасова з апрацоўкай матэрыялаў Федароўскага Пяткевіч не спыняў працу над уласнай тэмай. У апошнія гады ён апублікаваў некалькі артыкулаў пра народныя ўяўленні, пра характар правядзення некаторых свят на Палессі, пра асаблівасці сялянскага быту. Пераважная большасць гэтых артыкулаў стала ў наступным старонкамі другой манаграфіі Ч. Пяткевіча.

У артыкуле «Душа і смерць у вераваннях беларусаў»⁷ Пяткевіч выкарыстаў не толькі ўласныя назіранні, як звычайна, але прыцягнуў этнаграфічны матэрыял Федароўскага, Крашэўскага, Раманава, Чубінскага, Нарбута, А. Плуга і інш. Ва ўяўленнях беларускага селяніна жыло цвёрдае перакананне ў існаванні душы і яе бессмяротнасці. І калі чалавек паміраў, верылі, што душа адлятае белым голубам ці полымем на неба, а воранам — у пекла. У артыкуле пераказваюцца два казачныя сюжэты пра тое, як чалавек прадае д'яблу душу. У першым выпадку гэта робіць музы́ка, каб вывучыцца іграць на скрыпцы. У другім сюжэце да мужыка, які тоне, з'яўляецца д'ябал і ратуе яго, беручы за гэта плату — душу яго нованароджанага сына. Наогул, у народзе лічылі, што нехрышчоныя душы бадзяюцца беспрытульныя па свеце,

⁷ Ziemia. 1930. N 10. S. 190—195.

пакуль хтосьці іх не ахрысціць. У некаторых выразках душа, пра якую беларус ніколі не скажа зняважліва, нярэдка атаясамлівалася з дабрынёй, чалавечнасцю. Смерць, як своеасаблівае супрацьпастаўленне жыццю, знаходзіла таксама сваё выразнае выяўленне ў народных апавяданнях.

Смерць здавалася сялянам агіднай белай бабай з касою і мятлою ў руцэ (касою праводзіць па горле, а мятлою замятае свае сляды). Косці яе, абцягнутыя скурай, грымяць, калі яна ідзе па чыё-небудзь жыццё, але, акрамя абранай ёю ахвяры, ніхто яе не чуе. У народзе смерць часам называлі іншасказальна — Касця, Кастамаха. Цвярозае разуменне чалавека, што ўсяму на свеце прыходзіць канец, выказана ў прымаўцы «Круці не вярці, а трэба ўмярці». Звычайна былі перакананы, што смерць прыходзіць не самавольна, а па загаду Бога, каб выканаць прыгавор, выдадзены чалавеку яшчэ ў час знаходжання яго ў лоне маці. Калі ж здараўся такі рэдкі выпадак, як летаргічны сон, то вытлумачвалі яго тым, што смерць забрала чалавека без божага дазволу і вымушана была яго ажывіць.

Блізкі па тэме гэтай публікацыі артыкул Пяткевіча «Мёртвыя ў вераваннях беларусаў»⁸. Ён таксама, як і папярэдні, насіў кампілятыўны характар: акрамя ўласных запісаў у ім скарыстаны працы Афанасьева, Дабравольскага, Федароўскага, Машынскага, Шэйна. Артыкул меў вялікую цікавасць для чытача ў першую чаргу дзякуючы шырока ўжытым у ім абрадавым апісанням і ўзорам вуснай паэзіі беларусаў, прычым запісы многіх твораў належалі самому Ч. Пяткевічу і да таго часу не былі вядомыя. Аўтар знаёміць з двума галашэннямі па дзецях, падае тэкст вясельных песень, што выконваліся на Палессі:

Матанька перад Богам стаіць,
У Бога ся просіць,
Спусці мяне, Божа,
Над сяло хмараю,
У сяло дробным дожджыкам,
Ясным сонцам — аконцам.
Няхай жа я пагляджу,
Як дзіця ўбрана.

На жаль, многія звесткі ў артыкуле прыводзяцца без

⁸ Pamiętnik Warszawski. 1931. Z. 2. S. 34—49; Z. 3. S. 78—89.

спасылак на дакладнае месца запісу ці першакрыніцы. Шмат увагі ўдзяляецца сялянскаму ўшанаванню памяці мёртвых на могілках. На тэрыторыі Беларусі не існавала адзінага памінальнага дня для ўсіх. Мясцовыя традыцыі арыентавалі сялян на розныя дні. У некаторых мясцінах могілкі наведвалі з першым павевам вясны, і тады жанчыны звярталіся да сонца з просьбаю свяціць і для мёртвых: «Сонейка яснае на небе, узайдзі ў іх непрагляднаыя цямніцы, хоць адной лучынкаю светлаю, хоць адным тоненькім валаском залаценькім, кропелькаю расы, гарушчаю тваім святым агнём, хоць чарвячком купальным». З'яўляліся на магілы блізкіх і на Вялікдзень, у гэты дзень закопвалі ў насыпы фарбаваныя яйкі, каб і мёртвыя маглі павіншаваць адзін аднаго. Гэтаксама на Мазырска-Пінска-Рэчыцкім Палессі, у Слоніме, у Пружаных, дзе-нідзе на Украіне ў чацвер Велікоднага тыдня адзначаўся «Наўскі Вялікдзень» (або «Стары Вялікдзень», «Вялікдзень мёртвых»).

Мясцовыя традыцыі ў часе правядзення і нават у саміх назвах веснавых памінальных свят на могілках аказваліся надзвычай устойлівыя, і жыхары значнай часткі Беларусі маглі нават не чуць пра «Наўскі Вялікдзень», а некаторым палешукам было незразумелым паняцце «Радаўніца». Менавіта на такой акалічнасці пабудаваны палескі анекдот, змешчаны ў артыкуле: «Багаты гаспадар, мяркуючы, што Радаўніца — гэта нейкая святая нявеста, загадаў яе абраз у Лоеве ў мясцовага «багамаза», які яму намалюваў казу, што абрывае лісце з куста вярбы, а таксама ваўка, які падкрадаецца да яе, і растлумачыў гэта: «Воўк рад казе, а каза — лазе, а ўсё разам утварае св. Радаўніцу». Траецкія дзяды, распаўсюджаныя ў паўночна-ўсходняй частцы Беларусі і далей у Расіі, на Палессі адзначаліся не заўсёды і часта без свяшчэнніка. За памінальнай вячэраю абавязкова трэба было з'есці 7 страў, як сімвал Сёмухі.

Пасля ўсебаковага агляду беларускіх памінальных абрадаў тэмай аўтарскай размовы становяцца русалкі. Сапраўдным упрыгожаннем артыкула з'явілася прыведзенае ў ім на мове арыгінала апавяданне жыхара в. Гарошкава з Рэчыцкага Палесся — 90-гадовага Іллі Бурака. Русалкамі, паводле яго слоў, лічацца дзяўчаты, якія памерлі на Русальным тыдні або якіх matka пракляла, а таксама тапельніцы і маленькія нехрышчоныя дзяўчычкі. Да людзей яны з'яўляюцца голяыя, толькі з вянкамі на

галаве — як знак іх бязгрэшнасці. Русалкі-казыткі жы-
 вуць у жыце. Бог пасылае іх пільнаваць, каб ніхто не
 абтрасаў расы з калосся, бо іначай яно не нальецца.
 Пагроза, што русалка можа загадытаць таго, хто палезе
 ў жыта, асабліва палохала дзяцей. Русалкамі ў народ-
 ных павер'ях насяляліся таксама вадзяныя глыбіні; най-
 больш небяспечныя для купання. «На Русаўным тыжні,—
 гаварыў Ілля Бурак,— іх, бувала, усюды сустрэнеш; у ле-
 се найчасцей сядзяць паблізу ўсякіх тваней, усякіх нет-
 раў, асцерагаючыся людзей, што тамака найбольш пага-
 най нечысці. Падчас, сядзячы на ліпавых, кляновых, а то і
 на бярозавых галлях, калышуцца да й просяць тоненькім,
 бы нача каціным галаском: «Хадзіце к нам на арэлю!»
 За тым-то і цяперака нашая моладзь цэлы Русаўны тыж-
 дзень робіць усякія арэлі да й калышацца. Русаўкі ніко-
 му не робяць зла бязвінна ...бывала, у Зялёны чацвер, як
 дзеўкі гуртом ідуць межамі серад пашні і кідаюць ім
 вянкi, то яны такія рахманыя ды вясёлыя, хапаюць вя-
 ночкі да, панадзяваўшы на свае галоўкі, кланяюцца, ады-
 ходзячы...»

На падставе шматлікіх этнаграфічных сведчанняў
 Ч. Пяткевіч паказаў разнастайнасць успрыняцця руса-
 лак беларусамі і суседнімі народамі. На Рэчыцкім Палес-
 сі Русаллі адзначаліся пасля Зялёнага чацвярга і свят-
 каваліся як маляўнічы, рамантычны абрад: «Дзяўчаты з
 вянкамі на галовах і з рознакаляровымі стужкамі ў рас-
 пушчаных валасах вельмі старанна прыбіраюць у кветкі,
 зеляніну і каласнікі, як русалку, дародную дзяўчыну са
 свайго асяроддзя. Пасля заходу сонца (а калі ноч абя-
 цае быць месячная, то ў прыцемку) з «русалкаю» на чале
 выходзяць на жніўнае поле. Перад тым як рушыць, пер-
 шая пара, пабраўшыся за рукі, падымае іх, утвараючы
 звод, пад якім праходзяць усе пары са спевам:

Правядзем русалак
 З бору ў барок,
 У дуброву зялёну,
 За ніву хрышчону,
 За жоўты пясок,
 Штоб не пужалі,
 Не слакаталі
 Нашых дзявок [...]
 Русаўкі ў дзявочак
 Прасілі сарочак:
 Дайце хаць ліхенькі,
 Да штоб хаць бяленькі [...]

Прывяду русалак
У зялёнае жыта,
Там мой каласочак,
Як бы яварочак...

Прайшоўшы межамі праз зялёныя ад збожжа палі, затрымліваюцца сярод лесу, дзе пры дапамозе хлопцаў, якія праводзілі коней на начную пашу, распальваюць агонь і бавяцца так, як у купальскую ноч, спяваючы русальныя песні».

Нават і сёння, калі фальклорна-этнаграфічная спадчына нашага народа сабрана і выглядае досыць прадстаўніча, многія матэрыялы з артыкула «Мёртвыя ў вераваннях беларусаў» не проста захоўваюць сваю каштоўнасць, а ў нейкай меры застаюцца унікальнымі, непаўторнымі.

Артыкул Ч. Пяткевіча «Вялікдзень на Беларусі»⁹ па метаду пабудовы паўтарае ранейшыя. Для раскрыцця тэмы аўтар прыцягнуў з ужо згаданымі вышэй імёнамі працы Бяссонава, Дабравольскага, матэрыялы беларускага календара «Нашай нівы» і інш. Нягледзячы на назву, Пяткевіч паставіў мэтаю ахапіць не толькі адзін святочны дзень, а перыяд, які папярэднічаў Вялікадню, і перыяд, які ішоў пасля яго. Разгляд веснавога цыкла свят, непасрэдна звязаных з Вялікаднем, Пяткевіч пачынае з Вербнай нядзелі, калі асвятляюцца галінкі вярбы, якімі ўпрыгожваюць абразы ў хаце і якія ўторкваюць на магілах у той самы дзень ці ў чацвер на Вялікім тыдні пад час правядзення памінак. Асвечаная вярба выкарыстоўвалася таксама і ў іншыя святы: на Юр'я (ёй выганялі першы раз на пашу жывёлу, паколькі лічылася, што гэтыя галінкі павінны ахоўваць яе ад ваўкоў і хвароб) і на Купалле (яе падвешвалі над дзвярыма аборы, каб чараўніцы не пашкодзілі каровам). У артыкуле пераказваецца штодзённая падрыхтоўка сялян да Вялікадня — наведзенне парадку ў хаце і ва ўсёй гаспадарцы, а затым і царкоўнае правядзенне свята. У вёсках, дзе царкваў не было, выпраўлялі сваіх нешматлікіх пасланцоў з невялікай колькасцю прадуктаў для асвятчэння. Калі ж разводзе не дазваляла дабрацца да царквы, абмяжоўваліся тым што салілі яйкі асвечанай летась ці пазалетась соллю. На святочным стале ставіўся чыгунок з прызначаным для насення збожжам і закапаным у ім фарбаваным яй-

⁹ Ziemia. 1932. N 3. S. 71—75.

кам, якое павінна надаваць збожжу памнажальную сілу. Любімай жа гульнёй моладзі на Вялікдзень былі «біткі». Трапляліся і хітруны, якія запаўнялі яйка воскам і ў выніку заўсёды аказваліся пераможцамі. Вясною пачыналася пара карагодаў, арэляў.

У час Вялікага посту селянін вымушаны быў абмяжоўваць сябе ў ядзе. «Чалавек галодны — нікуды не годны, а як наесца — то ні з месца», — гаварыла прыказка. Вялікдзень дараваў магчымасць наесціся ўволю. Застоллі ладзілі не толькі ва ўласнай хаце, але і хадзілі ў госці. Хто не мог нанесці ўзаемны візіт, той даваў гасцям столькі яек, колькі атрымліваў ад іх сам. З раніцы з'яўляліся пад вокнамі з песнямі валачобнікі, якія, атрымаўшы за свае спевы пачастункі, рабілі забавы з музыкаю. Апісанне «Наўскага Вялікадня» ў гэтым артыкуле ў асноўным тое, што даваў Пяткевіч раней. У паслявелікодныя дні сустракаліся цікавыя моманты, павер'і, прымхі. Заключаючы на магіле крэўнага крашанку, селянін прыгаворваў: «Свяці яму ясным сонейкам у яго цяміцы!» Пачуўшы першыя грывоты, мыліся вадою, у якой ляжала крашанка, што павінна паспрыяць у здароўі, прыгажосці і шчасці. Каб пазбегнуць плям на твары, выціралі яго першым яйкам ад пярэстай курыцы. На Юр'я, выганяючы жывёлу, гаспадыня выцірала яйкам карову, а гаспадар — каня. Каб аберагчы жывёлу ад ваўкоў, першае яйка ад чорнай курыцы абносілі вакол пашы і пакідалі там. Свяцонае яйка абносілі вакол пажару, а кінутае ў запалены ад перуна агонь, яно нібыта павінна патушыць яго.

Апошні прыжыццёвы артыкул Ч. Пяткевіча «Земляробчыя боствы ў вераваннях беларусаў»¹⁰ прысвечаны персанажам міфалогіі і стаўленню да іх сялян. Разнастайныя рытуальныя дзеянні пад час правядзення шматлікіх абрадаў скіроўваліся на тое, каб задаволіць вышэйшыя сілы і дамагчыся іх спрыяння ў земляробчых справах.

Свята Юр'я не аднойчы фігуравала ў працах Пяткевіча. У названым артыкуле аўтар паведаміў новыя падрабязнасці характару святкавання. З мэтай задобрыць патрона ўрадлівасці на межах палосак утыркалі асвечаныя галінкі вярбы, якія павінны былі захаваць збожжа

¹⁰ Wiadomości Ludoznawcze. 1933. Z. 1—2. S. 14—21.

ад градабою і «нячыстай сілы». Закопвалі на полі лупіне ад крашанак і косці ад велікодных страў, каб добра расло збожжа, каб не заглушала яго пустазелле. Выхад у поле завяршаўся спажываннем велікодных прадуктаў з гарэлкаю, што, на думку Пяткевіча, з'яўлялася водгаласам ахвярных актаў язычніцкім падземным боствам.

Сярод летніх апекуноў поля народная фантазія вылучала Белуна і Жыценя. Бялун уяўляўся барадатым старцам з белым посахам і поўнай торбай золата. Меркавалі, што ён дапамагае жнеям пад час іх цяжкай працы. Сталае месца знаходжання — лес, адкуль ён выводзіць на дарогі тых, хто заблукаў. Сустрэўшы беднага, просіць выцерці нос і за гэта шчодро плоціць. Насуперак яму Жыцень (мае і іншыя імёны: Спешка-Спарышка, Багач і г. д.) маляваўся знямоглым трохвокім карлікам з суровым тварам і кудлатымі валасамі. Да яго звярталіся, каб зарадзіў добрае жыта. Лічылі, што яго можна бачыць пасля таго, як прыбярнуць збожжа, там ён збірае згубленыя каласы, не даючы праіснаці ніводнаму зярняці, і адносіць тым сялянам, якія старанна ўбралі поле, а нядбалых карае неўраджаем. Перад жнівом хвіліну чакаюць, што ён прынясе спех. Працуючы пад гарачым сонцам, просяць у яго прахалоды: «Прыляці да нас буйным ветрам на матылёчку!» Пад канец жніва палявому духу пакідалася «на бараду» жменька сцяблін. Жытні (палявы) дух уцякаў ад сярпа, пакуль не быў увязаны ў апошні вялікі дажынкавы сноп (так званая жытняя маці). У некаторых вёсках сноп гэты прыбіралі як бабу, садзілі на яго мажную дзяўчыну з вянком калоссяў на галаве. Сноп адносілі гаспадару, спяваючы песні, у якіх запрашалі палявога духа на зімовае знаходжанне ў гаспадаровай хаце. Ля варот панскай сядзібы спявалі пра Райка (песні былі ўзяты са зборніка А. Шлюбскага). Увайшоўшы ў хату, вянок вешалі на абразы, а сноп ставілі ў пачэсны кут, дзе ён мусіў стаяць да наступнай сяўбы. Тады зерне вымалочвалі, перамешвалі з насеннем, упэўненыя, што палявы дух адродзіцца і будзе спрыяць новаму ўраджаю. На Палессі ахову жыта ў пару яго красавання прыпісвалі русалкам, якія заказывалі прахожых, што абтрасалі цвет. Прынашэнне жытняга духа ў хату, запрашэнне на зіму Пяткевіч трактаваў як свайго роду збліжэнне палявых духаў з хагнімі. Палявы дух, пасяліўшыся ў хаце, выганяў дамавіка, і выгнаннік на некаторы час рабіўся палявым д'яблам. Па ходу артыкула Пяткевіч

параўноўваў беларускі матэрыял то з рускім, то з польскім.

У дні правядзення тых ці іншых прысвяткаў звычайна выконваліся пэўныя землярсбчыя работы, і таму за многімі святымі народнае ўяўленне замацавала строга вызначаныя гаспадарчыя функцыі: св. Юрай адмыкае жыццядайныя росы, св. Мікола — сейбіт яравога збожжа, св. Пётр даглядае калоссе і зерне, прарок Ілля кіруе жнівом. Між Пятром і Іллёю, як лічылі ў народзе, існуюць нязгоды: клапатліваму Пятру Ілля стараецца нашкодзіць дажджамі, градам, вихурамі пад час красавання жыта («Ілля нарабіў гнілля»). Калі ж снапы пасохнуць, Ілля напускае свайго суседа Барыса Палікопа (24 ліпеня), каб той забіваў перуновымі стрэламі палявых д'яблаў. А той, не здатны пацэліць у іх, часцей спальваў копы. Таму ў хмарны дзень пекаторыя сяляне пазбягалі быць на полі («На Барыса за хлеб не бярыся»).

Калі ўраджай ужо быў сабраны, Юрай зноў вяртаўся на поле, пакрываючы яго першым снегам у другі дзень сваіх імянін (26 лістапада). Следам з маразамі прыходзіў св. Мікола. Беларус верыў у існаванне двух Юр'яў і двух Мікалаяў. Назіранні за станам прыроды ў іх дні знайшлі адлюстраванне ў народных прыкметах: «Сколькі на асенняга Юр'я снегу, столькі на вясенняга — травы», «Да вясенняга Міколы (9 мая) няма вясны, а да асенняга (6 снежня) — няма зімы». Народныя святыя ў земляробчым календары як бы перадавалі эстафету адзін аднаму, па чарзе апякуючы поле селяніна. Аднак святыя пры ўсёй іх недасягальнасці маляваліся селяніну постацамі, надзеленымі звычайнымі чалавечымі недахопамі, і адначасова з пашанаю людзі прад'яўлялі да іх строгія патрабаванні. Неспрыяльныя для росту раслін прыродныя ўмовы ў пэўныя моманты сяляне тлумачылі нядбальствам святых, іх няўмельствам, легкадумнасцю ці нязгодамі між сабою або вынікам помсты. Помслівасцю надзяляўся сялянамі веснавы Мікола, калі начнымі прымаразкамі губіў слабыя расліны. Адны наракалі за свавольства на Мікалая, іншыя, каб задобрыць, запальвалі яму свечку перад абразамі, спадзеючыся выклікаць яго ласку. Большасць жа сялян стараліся не сеяць да Міколы тое, што паддаецца марозу («Міколе не вер ніколі»). Помслівасць Іллі праілюстравана ў народнай казцы пра тое, як ён хацеў мужыку нашкодзіць, а св. Пётр дапамог перахітрыць прарока. У народзе працяглы дождж на Іл-

лю тлумачыцца тым, што святы не ўмее кіраваць сваім вогненным возам, запаліў адзежу і залівае агонь вадою з хмар; пад час жа засухі казалі, што ён сушыць прамоклую пры тушэнні пажару адзежу.

Селянін асцерагаўся праяўляць няўвагу да сваіх апекуноў, ад якіх, верыў, залежыць плён будучага ўраджаю, а значыць, і хатняга дабрабыту. Гэта і было асноўнай прычынай стараннага, з усімі падрабязнасцямі, выканання спрадвечных абрадаў, і ў прыватнасці каляндарных. Ч. Пяткевіч падкрэсліваў, што ў народнай інтэрпрэтацыі святыя не маюць нічога агульнага з хрысціянствам.

Наступная (яна ж аказалася і апошняя) праца — манаграфія «Духоўная культура Рэчыцкага Палесся»¹¹ — выйшла пасля смерці аўтара (Чэслаў Пяткевіч памёр у Варшаве 10 кастрычніка 1936 г.). Напачатку яе даецца невялікі пералік (усяго 12 пазіцый) публікацый, падрыхтаваных за няпоўнае дзесяцігоддзе навуковай дзейнасці Ч. Пяткевіча (з 1925 па 1933 г.). У сваёй прадмове Станіслаў Панятоўскі, пад кіраўніцтвам якога працаваў апошнія гады жыцця Пяткевіч, назваў даследчыка Палескага краю «незвычайнай постацю ў свеце навуковых працаўнікоў». Адзначыў ён і чалавечыя якасці Пяткевіча: «Шляхетны характар, да ўсіх зычлівы ўдзел, непадробная дабрыня і вялікая сціпласць схілялі да яго людзей, перад ім раскрываліся душы палешукоў. З удзячнасцю ўспрымаў усякую дапамогу».

Як і папярэдняя манаграфія, другая кніга ахоплівае шырокае кола тэм, размеркаваных аўтарам па дваццаці раздзелах. На першы погляд у манаграфіі выразна выступаюць нефальклорныя раздзелы, якія можна было б абмінуць. Аднак Чэслаў Пяткевіч — прыроджаны фалькларыст, надзвычай чуйны да народнай мовы, да яе вобразнага слова, і таму фальклорная стыхія палешука, да асэнсавання якой ішоў аўтар, выяўлялася нават у тэмах, здавалася, далёкіх ад вуснай паэзіі. Трапнае народнае выказванне давала нечаканую характарыстыку самым розным паняццям, прадметам, дзеянням. Так, у самым першым раздзеле «Арыентацыя ў прасторы і меры» абазначэнне адлегласці адбываецца з дапамогаю такіх фразеалагізмаў, як «на валовы рык», «як палку закінуць», «як да паповае грушы» і г. д. Калі адзін чалавек хацеў

¹¹ Pietkiewicz Czesław. Kultura duchowa Polesia Rzeszyckiego: Materiały etnograficzne. Warszawa, 1938.

выказаць другому сумненні адносна названай тым нібыта дакладнай адлегласці, то звычайна карыстаўся прыказкай: «Каморнік мераў, а чорт шнура парваў». Пра паміраючых звычайна казалі: «Скора яму «касы сажань», разумеючы пад гэтай даўжынёй труну. У раздзеле «Лічэнне» даслоўна прыведзены надзвычай цікавы расказ селяніна Аляксея Беллага з Карчова, які быў абраны зборшчыкам падаткаў за тое, што сам па сабе рашыў даволі складаную для неадукаванага задачу «100 гусей».

Вусны народны каляндар здаўна і беспамылкова вёўся селянінам, выяўляючы яго лёгкаю арыентацыю ў складаных, непастаянных чаргаваннях свят і прысвяткаў, у прадказанні надвор'я нават на аддаленае будучае. Менавіта гэтай арыентацыі і звязаным з ёю назіранням за прыроднымі з'явамі прысвечаны наступны раздзел — «Час». У падзеле года, як і ўсюды, селянін вылучаў 4 пары. Вясна, лічылася, настае «на Сарака» (9 сакавіка), а сапраўдная — калі салавей запяе, ды загрыміць з цёплым дажджом. Пачаткам лета паляшук называў дзень Мацвея (30 чэрвеня), восені — Другую Прачысту (8 верасня). «Справядлівая» зіма трывала ад Піліпаўкі да Стрэчання. Дакладных межаў між 12 месяцамі селянін не ведаў, а арыентаваўся на святы: 1 — Каляды, 2 — Стрэчанне, 3 — Вялікі пост, або марац, 4 — св. Юр'я, 5 — май, 6 — Пятроўка, 7 — св. Ілля, 8 — Спасаўка, 9 — Другая Прачыста, 10 — Пакрова, 11 — Піліпаўка, 11—12 — да Раства. Неаднолькавая працягласць летняга і зімовага дня выявілася ў параўнаннях: «Доўгі, як Пятроўскі дзень», «Кароткі, як Піліпаўскі дзень». Вымярэнне часу ў самых розных працягласцях, неабходных для выкарыстання той ці іншай справы, таксама было трапна схоплена ў народнай гаворцы: «як волас перапаліць» (1 сек.), «як лусту хлеба з'есці», «як схадзіць у гумно (збегачь у карчму) і вярнуцца», «як вады з калодзеся прынесці», «так доўга, як хлеб у печы сядзіць», «як дзежа падходзіць». Такія параўнанні часам выражалі з'яву не менш красамоўна, чым дакладныя лічбы.

Заўсёды вабіла чалавека таямнічасць начнога неба. Зоркам, сузор'ям паляшук даваў назвы: Вялікая Мядзведзіца мела назвы Воз, Вазок, Карэц; Пляяды — Рэштата; Арыён — Касар, Матавіла; Венера — Зарніца, Вечарніца, Месяцава дружына (ці таварышка). Метэор успрымалі вогненным змеем, які сыпле іскры і нясе няшчасці. Камета, паводле народных вераванняў, нясе памор на

людзей: калі яна хвостом закрыве ўсё неба, павінен наступіць канец свету. Знічка азначала смерць грэшнай душы.

Але найбольшую цікавасць на начным небе выклікаў, вядома, месяц. Пра плямы на ім па ўсёй Беларусі існавала легенда, якую Пяткевіч прыводзіць на старонках сваёй кнігі: «Плямы — гэта ліхі сын першых бацькоў, што забіў свайго праведнага брата і трымае яго на вілках, пакуль накапае асьміна нявіннае крыві. Але яна ніколі не напоўніцца, Бог гэтак пакараў разбойніка, бо тады некла не было яшчэ гатова для такіх грэшных душ». Квадры месяца мелі ў народзе свае назвы: маладзік, падпоўня, поўня, сходнія дні. Кожная з іх мела шмат павер'яў, забабонаў, прадказанняў на будучае. Так, з маладзіком звязвалі бурнае развіццё ўсяго жывога. І таму не пажадана ў гэты перыяд, напрыклад, выкарчоўваць зараснік ці палоць (каб не аджыло ізноў), вывозіць гной на поле (каб не зарасло потым пустазеллем); не раілі квасіць, саліць гародніну, бо іначай усё атрымаецца кіслым і цвёрдым; сеяць лён, бо апляце вітуха; разразаць нарывы, бо раны могуць доўга не загойвацца і г. д. І наадварот, карысна на маладзік перасаджваць дрэвы і іншыя расліны; касіць, калі разлічваеш на атаву, стрыгчы валасы... На поўню рэкамендавалася пачынаць ці працягваць заняткі, звязаныя з накапленнем запасаў: свежаваць кабана, купляць ці мяняць карову, пачынаць сеяць збожжа (але не сеяць агуркоў, гарбузоў, гароху, бобу, маку, бо ўсё гэта пойдзе ў пуштацвет). У апошнюю квадру не належала рабіць справы, звязаныя з размнажэннем: садзіць на яйкі квактуху, пазычаць насенне, купляць хатнюю жывёлу на прыплод. Спрыяльнымі ж лічыліся тыя заняткі, якія не пажаданымі здаваліся ў час маладзіка: знішчэнне паразітаў, выкарчоўванне, праполка і г. д.

Багатай вобразнасцю надзяляў паляшук і атмасферныя з'явы. Дажджу ў залежнасці ад часу, ад патрэбы надаваліся самыя розныя назвы. Той, што ішоў ад Юр'я да часу ўтварэння зерняў, звалі хлебавіком, той, што ліў над час жніва — гніляком, праліўны — «урэдным лівуном», асенні дробны дождж — непагадзь, халёпа. Свае назвы меў і вецер: свістун, ледавік, снегавік, хухач. Віхор называлі «чортавым вяселлем». У спякотныя млявыя дні, у час палявых работ, існавала перакананне, што вецер можна выклікаць свістам. І калі ён прылятаў, снявалі:

Касары косяць,
А сонейка грэе,
Як ветрык папросяць,
То ён павее...

Народныя назіранні і ўяўленні ахоплівалі літаральна ўсе шматлікія праявы прыроды: хмары, вясёлку, буру, грымоты, пярун, бліскавіцы, град, мароз, шэрань, снег, зарыва...

Асабліва распаўсюджаным у народзе было (і палешукі тут не выключэнне) прадказанне надвор'я паводле розных станаў прыроды. Прыкладаў існуе безліч: калі ў галодную куццю вісіць на лесе іней, то пад восень будзе багата грыбоў. Вельмі часта ў вызначэнні будучага надвор'я абаяраліся на стан нябесных свяціл. Так, калі сонца прыпякае — пад вечар будзе дождж. Тое ж чакалася і калі сонца заходзіць, а супраць яго грэецца хмара. І наадварот, на пагоду паказваў чысты захад сонца. Калі сонца перад захадам пачырванее — чакаўся вецер. Маладзік з задранымі ўгору рожкамі абяцаў тыдзень моцных маразоў; калі ён улетку чырванее, гэта быў знак на дождж. Калі ж месяц «надзене шапку» ці «абвядзецца калясом», то на трэці дзень трэба чакаць ветру, дажджу ці снегу. Яркі свет зорак паказваў на пагоду, імглісты — на перамену надвор'я ўночы (аналагічна гаварылася і пра вясёлку). Прадказанне надвор'я праводзілася таксама на падставе назіранняў за агнём, дымам, вадою, за некаторымі днямі года («Якая пагода на Пакровы, такая і зіма», «Юрай мосціць, Варвара разварвае, а Мікалай гвоздзіць»); за паводзінамі млекакормячых («Загуляўся, як сабака на дождж»), птушак, змей і жаб, насякомых; за асабліва сцямямі росту раслін і іншымі з'явамі.

Падаючы свае фэналагічныя звесткі, Пяткевіч увесь час паведамляў пра адпаведнікі ў папярэдняй этнаграфічнай літаратуры — у працах Шэйна, Дабравольскага, Федароўскага, Машынскага, Чубінскага, Раманава, Нікіфароўскага, Дыбоўскага, З. і І. Пяткевічаў.

Адносіны палешука да агню, вады, зямлі фарміраваліся пад уздзеяннем шэрагу павер'яў, якія часам успрымаліся як жыццёвыя правілы. Так, напрыклад, сезон, калі дазвалялася купацца, абмяжоўваўся дакладнымі датамі: ад Пераплаўной серады (1-я серада пасля Сёмухі), «як Хрыстос пераплыве чэраз ваду, то вада стане цёплай...», і да св. Іллі. Нельга купацца і пасля захаду сонца. Да Благавешчання нельга араць у агародзе, калі не арана

ў полі. Старыя людзі ўгадвалі неабходную цеплыню зямлі, калі можна пачынаць на ёй работы.

Увесь навакольны свет быў абкружаны паэтычнымі легендамі і паданнямі. Пяткевіч расказвае легенду пра паходжанне бярозы і асіны, у якія Бог ператварыў за забойства мужа жонку і яе палюбоўніка.

Вялікі раздзел у кнізе складаюць народныя вераванні, звязаныя з жывёльным светам. Яны ахопліваюць траха не ўсіх прадстаўнікоў фауны. Божай кароўцы прысвечаны не толькі агульнавядомыя дзіцячыя прыгаворкі, але таксама варажба: у які бок яна паляціць з рукі, адтуль трэба чакаць сватоў. Надакучліваець камароў паказваецца ў прыведзеным народным апавяданні. Насякомыя згадваюцца і ў параўнаннях («Набраўся, як сабака кляшчоў»). Асаблівай увагаю чалавека надзяляюцца пчолы. Адносіны да іх былі часам настолькі кранальныя, што паляшук, убачыўшы мёртвую пчолку, за грэх лічыў сказаць, што яна «здохла», а толькі «памерла». Змясціў Пяткевіч і легенду пра пчол.

Пра тое, як узнікла чарапаха, гаворыцца ў легендзе, змешчанай у параграфі «Паўзуны і гады». Шмат прадказанняў на будучае (часам відавочна прымхлівых) звязана з асаблівацямі паводзін птушак. Вобразнай асацыятыўнасцю прасякнуты павер'і, якія датычыліся буслоў. Калі бусел скідваў з гнязда яйкі, лічылі, што гэта наказвае на ўраджай, калі ж птушаня — на неўраджай. Калі дзяўчына ўвесну ўпершыню бачыла бусла ў палёце — гэта прадказвала ёй хуткае замужжа, калі ж на зямлі ці ў нерухомым стане — успрымалася як знак доўгага чакання жаніха. Калі сарока сквірчыць на сметніку — значыць, прыедуць госці. Існавала варажба на птушыных галасах: колькі разоў птушка «бугай» адгукнецца, столькі злотых будзе каштаваць у той год мерка жыта; агульнавядома, як па зязюльчынаму кукаванню вызначалі колькасць адмераных на жыццё год. Тут жа змешчаны таксама легенды пра зязюлю, дзятла, жаўранка.

Іх працягваюць у наступным параграфі пра млекакормячых легенды пра паходжанне бабра, казла, мядзведзя, кажана, свінні, ваўка, зайца і інш. Вось, да прыкладу, пра апошняга з пералічаных жывёл расказваецца: «Ён вельмі баязлівы, бо мае невялікае сэрца. Бог яму вылепіў надта вялікія вушы, а на сэрца не хапіла гліны, дак адарваў хвост, кідаючы толькі адростачак, каторы

патом аброс шэрсцю, да й зрабіў маленькае сэрца. Ось зачым ён усіх баіцца, а яго ніхто». Лічылі, што калі заяц перабяжыць дарогу — здарыцца няшчасце, калі воўк — то, наадварот, добры знак. Пяткевіч часта перасыпае тэкст свайго даследавання каларытнымі слоўцамі, безліччу трапных выказаў і параўнанняў, прыказкамі («Мужык з сабакаю на дварэ гаруе, а баба з катом у хаце пануе» і інш.).

У наступным раздзеле манаграфіі аўтар прыводзіць некалькі легенд з сацыяльна-класавым гучаннем пра паходжанне людзей на зямлі, пра паходжанне багатых і бедных: «Чорт вылепіў чалавека з гліны, як і Бог, а каб адрозніць сваё — плюнуў на лоб. Бог ажывіў абодвух; а як заварушыліся, то з божае выйшаў хазяін-пахар, а з чортавае — нейкае благароддзе ў казённай шапцы з кругленькаю бляшкаю, акурат на том месцы, дзе чорт плюнуў. Тагда хазяіну Бог сказаў: «Ідзі да гасподы!» А благароддзю, узяўшы за шыварат, даў каленам». У другім варыянце «Бог пана вылепіў з цеста, а мужыка — з гліны. Сабака з'еў цеста. Бог, застаўшы яго, схапіў, стаў трэсці сабаку, з якога пасыпаліся і паразбягаліся на ўвесь свет паны. Дзе хто стане, так і завецца: Беразоўскі, Дубінскі, Альховіч ... А сабаку паслаў мужыку служыць». Вялікую цікавасць маюць легенды пра веліканаў і павер'і, звязаныя з асаблівасцямі чалавечай знешнасці і рыс характару; варажба, тлумачэнне сноў.

У аснову звестак раздзела «Гігіена» пакладзены раней надрукаваны артыкул «Гігіена ў жыцці палешукоў»¹². Гэтая тэма асветлена аўтарам з выкарыстаннем прыказак, жартаўлівых выказаў, загадак.

Блізкая да пытанняў гігіены тэма лячэння людзей і жывёл ад розных захворванняў. Народная медыцына, заснаваная на веданні гаючых уласцівасцей раслін, з'яўлялася асноўным лекавым сродкам, які дазваляў палешуку пазбавіцца ад хвароб. Адначасова з прыроднай аптэкай, якою шчодро надзелены палескі край, селянін нярэдка карыстаўся паслугамі шаптух. «Лячэнне» замовамі, шэптамі існавала паўсюдна, і вера ў іх была надзвычай вялікая. Гэтаму садзейнічала цяжкадаступнасць і нізкі па тым часе і ў тых умовах узровень афіцыйнай медыцыны. Зразумела, што калі замовы і давалі эффект, то не дзякуючы магічнасці слова, а, кажучы сённяшняй

¹² Lud. 1931. Т. 30, з. 1—2. Serja 2. S. 14—35.

тэрміналогіяй, яны ў вуснах іх носьбітаў аказвалі нярэдка на хворага моцнае псіхатэрапеўтычнае ўздзеянне. Аднак калі глянуць непасрэдна на тэксты замоў, пакінуўшы ўбаку ўласна медыцынскі аспект, то нельга не падзвіціцца паэтычнасці іх зместу, не ўразіцца шырокаму рэпертуару замоў, якія маглі быць выкарыстаны пры любым захворванні або пры любой жыццёвай сітуацыі. Ч. Пяткевіч прыводзіць замовы ад лішая, ад зубоў, ад змяі, ад уроку, ад чарвей (апошняя накіравана для хатняй жывёлы). Некаторыя замовы вельмі лаканічныя («Дабрыдзень, лішай, ідзі свінням памяшай»), некаторыя гучалі як праклён («Соль у вочы, галаўня, альбо галуза ў зубы»), а іншыя мелі развіты сюжэт, выразную паэтыку («У полі стаіць кіёк — шлюб Хрыстоў, да таго кія прылятае змяя — я тую змяю на сябе бяру. Прыбывайце да мяне: Рабушкі, Чарнушкі, Палушкі, Макушкі, Палавушкі і ўсякі гад, а я вас заклінаю, праклінаю кроўю Хрыста. Амін»). Словы замоў знахар суправаджаў пэўнымі дзеяннямі, якія таксама падмацоўвалі магічны сэнс усяго акта лячэння: загаворваючы лішай, пасліненым пальцам абводзілі больку, у выпадку са змяіным укусам знахар з непачатага бохана хлеба адразуў тры ці болей лусты, адначасова вымаўляючы закліцце да кожнай з іх асобна. Здаралася, пасля прачытання замоў трэба было ісці з таго месца не азіраючыся. Сродкі «паратунку» існавалі самастойна, незалежна ад заговораў. Напрыклад, ад таго ж змяінага ўкусу раілі прыкласці да раны жабу, каб яна высмактала яд, або забіць змяю, якая ўкусіла, і памазаць ёю рану і г. д. Некаторыя хваробы, ад якіх чалавек пакутаваў не пастаянна, а толькі час ад часу, не выклікалі сур'ёзнай заклапочанасці палешука. Так, лічылася, што ад малярыі (хіндзі) ніхто звычайна не памірае, гэта пацвярджаў народны досціп: «Хто ад хіндзі памрэ, таму лапцямі звоняць».

Спрадвечнае язычніцкае светаўспрыманне аказалася надзвычай трывалым, нягледзячы на забароны афіцыйнай царквы ў адносінах дахрысціянскіх вераванняў і святкаванняў. Многае з прынесенага праваслаўем і каталіцтвам з цягам часу атрымала народную, сялянскую інтэрпрэтацыю. Хрысціянскія святыя, як некалі прадстаўнікі язычніцкай міфалогіі, сталі героямі фальклорных твораў самых розных жанраў. Ч. Пяткевіч у раздзеле «Хрысціянскія вераванні» выкарыстаў шмат чутых ім на Палессі казак, легенд, прыказак пра Бога, анёлаў, свя-

тых. З некаторымі з іх селянін у сваіх выказваннях абыходзіўся запанібрата: «Зышліся два Юр'і, да абодва дурні: адзін галодны, а другі халодны», маючы на ўвазе аднайменнае веснавое і восеньскае свята. Аднак такое выказванне не ўспрымалася як блюзнерства. Заступнікі сялянскага дабрабыту маляваліся ў сялянскім асяроддзі вельмі прыземлена. Дні некаторых святых, як гаварылася раней, былі ў земляроба арыенцірамі для пачатку ці заканчэння пэўных работ: «Толькі да Іллі паглядай на вуллі» (г. зн. пасля таго дня пчолы больш не раяцца); на Алену (21 мая) рэкамендавалася сеяць лён, каб добры ўдаўся; ад Спаса (6 жніўня) можна сеяць азімыя і г. д.

Бог паўставаў у прыказках не толькі як увасабленне дабрыві і справядлівасці («Над сіратаю Бог з калітою», «Працуй, нябожа, то і Бог паможа»), але і як строгі суддзя ўсіх чалавечых учынкаў («Бог доўга церпіць, да строга наказуе», «Бог шэльму меціць», «Ляцеў, як хацеў, а ўпаў, як Бог даў»). Цікава перадае Пяткевіч уяўленне палешука пра пекла, дзе караюцца ўсе людскія парокі. З народных апавяданняў можна даведацца, што самыя вялікія грэшнікі будуць варыцца ў смале, а менш грэшныя — пакутаваць у даліне слёз. Там «злодзей крадзенае носіць у зубах, а як не памесціцца, то і на плячах. Таго, хто на етым свеце першы пачынаў біцца, чэрці рана і ўвечары сякуць лазою... хто абгаварваў да паскудзіў славу добрых людзей, там ходзіць з пішчыкам на языку... Брахун ходзіць з высалапленым языком і звязанымі рукамі назад, за язык кусаюць авады, камары і мухі, а ён не можа ні адагнаць заедзі, ні захаваць языка. П'яніца п'е смалу... Гультай ляжыць голы пад варацьмі замест падваротніцы» і г. д.

Манаграфія Чэслава Пяткевіча кожнай сваёй старонкай пераконвае ў дасканалым адчуванні аўтарам моўнай стыхіі, прычым не толькі вуснай, але, можна смела сцвярджаць, і пісьмовай. Зразумела, трапныя выразы, прыказкі, загадкі, параўнанні, у крайнім выпадку жарты, вершаваныя строфы, адным словам, творы малых жанраў Пяткевіч чэрпаў са сваёй выключнай памяці. Але ж у кнізе сустракаюцца апавяданні, казкі, легенды, якія гучаць, як здаецца, з бездакорнай моўнай дакладнасцю. Вядома, ніякіх папярэдніх стэнаграм Пяткевіч не рабіў, ды і памяць праз дзесяцігоддзі наўрад ці магла адрадіць даслоўна тое, што ён некалі чуў яд сялян (напрыклад,

разгорнутыя паданні і інш.). Ён, тонкі знаўца палескай гаворкі, пераказваў на паперы вусныя апавяданні з той максімальнай доляй верагоднасці, з якой яны маглі гукаць на самой справе ў вуснах народа. І гэтае ўзнаўленне нельга назваць ні стылізацыяй, ні тым больш падробкай, бо праводзілася яно чалавекам найвышэйшай сумленнасці на мове не проста яму блізкай, а той, якая яму была самая родная, якою ён жыў доўгія гады і любоў да якой ён пранёс да самае смерці. Нельга пазбавіцца адчування, што ў асобе Чэслава Пяткевіча беларуская літаратура страціла аднаго з магчымых сваіх яркіх прадстаўнікоў (дастаткова прыгадаць старонкі кнігі Пяткевіча, прысвечаныя народнай дэманалогіі, дзе жывой, непрыгладжанай сялянскаю моваю пераказваюцца фантастычныя казкі, былічкі, апавяданні пра чарцей). Не сустраўся на яго жыццёвым шляху чалавек, які б параў яму пашукаць сябе ў мастацкай прозе. А магло б не адбыцца і выпадковай сустрэчы з К. Машынскім, і тады наўрад ці ўспомніў сёння хто-небудзь тэхніка і ўпраўляючага маёнткамі Чэслава Пяткевіча.

Адначасова з вераю ў замовы, у «нячыстую сілу» жыла ў народзе вера ў дзейную сілу чараў, якімі нібыта валодалі асобныя людзі, празваныя чараўнікамі, ведзьмарамі або знахарамі. Пералічаныя ў манаграфіі шматлікія чары падзяляюцца этнографам, паводле іх функцыянальнага прызначэння, на шкадлівыя, зладзейскія, паляўнічыя, любоўныя. Да першых, напрыклад, адносілася заламванне свечкі з пажаданнем: «Штоб ты так патух, як етая свечка», з адсыпаннем зямлі са следам злачынца: «Штоб ты сваімі паганымі лапамі больш не таптаў святое зямелькі да штоб яна цябе ніколі не прыняла ў сваё мацярынскае лона, да развей цябе вецер па ўсяму свету, і згінь, прападзі твой нячысты след на век вякоў». Шкоднымі чарамі лічыліся таксама насланне хвароб і іншых няшчасцяў, завітка, або залом, каласоў на палосцы таго, супраць каго скіраваны гнеў. Супрацьяддзем быў праклён «Няхай чараўнік так счарнее, як яго завітка». У якасці сродкаў любоўных чар (адваротаў і прываротаў) карысталіся адварамі любішчыка, або слёзак, бярозавай і дубовай кары. Безліч прымхлівых рэцэптаў, якія нічога не мелі агульнага з карысным чалавечым вопытам, існавала як уяўны сродак для забеспячэння здароўя. Тут сустракаюцца і прадпісанні куляцца праз галаву пры першых грымотах — ад болю галавы; абуваць

ца з правай нагі і даядаць мышыныя недагрызкі — калі баляць зубы і г. д. Тут і перасцярогі: у шапцы няможна садзіцца за стол, бо цешча аглухне; не хадзіць у адным чаравіку, не прышываць на сабе і г. д.

Раскрываючы ў чарговым раздзеле «Духоўнай культуры Рэчыцкага Палесся» музычны свет селяніна, Ч. Пяткевіч падрабязна апісаў працэс вырабу асобных інструментаў: скрыпкі, бубна, дудкі. Яму самому ў свой час даводзілася іграць на скрыпцы на сялянскіх вяселлях. Акрамя набытых у краме ў палешукоў існавалі інструменты самаробныя, створаныя іх фантазіяй. То струна прывязвалася адным канцом да скрыпачкі, а нацягненне рэгулявалі рукою, водзячы па струне смыком, і атрымлівалі гукі розных вышынь, нават у межах актавы. То рэйкаю пэўнай формы і памеру, выразанай са смалістай сасны, вадзілі па востраму канту дошкі і стала, акна ці лавы. То выстуквалі мелодыю востраканечным нажом, то арэхам аб зубы. То, падгледзеўшы ў шляхты, ігралі на грабяні праз папяросную паперу. Любімым народным інструментам былі цымбалы. Слухаючы раз, як Пяткевіч іграў на фартэпіяна, селянін Ілля Бурак сказаў: «Ось я табе зраблю картаплян (фартэпіяна) такі, на яком нашы дзяды і бацькі гралі»,— і слова стрымаў. Былі гэтыя цымбалкі з некалькіх бэлечак са смалістай сасны... укладзеных адна ля аднае на двух пучках, моцна звязаных у некалькіх месцах, жытняй саломы. Бэлечка, удараная малым драўляным малатком, гучала досыць голасным і прыемным тонам: доўгая — нізкім, а кароткая — высокім. Калі я пры ім выстукаў вядомую яму мелодыю,— працягваў Ч. Пяткевіч,— то ён сказаў расчулена: «Бач ты, як смалінкі харашэ абзываюцца? Да калі ты не ўчыўшыся ўжэ цяміш і сяк-так граеш, то як жа калісь грана?» Сярод ппулярных у народзе танцаў фалькларыст называе «Лявоніху», «Қазака», «Жыдоўку», «Мікіту», але найбольш любімым на вёсцы — «Мяцеліцу».

У манаграфіі выдзелены раздзел, названы Ч. Пяткевічам «Веды пра псіхічнае жыццё». Аўтар адзначыў, што па названнай тэме народазнаўчая літаратура сабрала яшчэ вельмі мала звестак. «Матэрыялы ў гэтай галіне можа сабраць перш за ўсё той, хто з гэтым народам знаходзіўся амаль з дзяцінства, хто з ім зжыўся, заваяваў яго поўны давер і шчырасць, хто пранік у сферу пачуццяў і зразумеў механізм яго мыслення»,— пісаў Чэслаў Пяткевіч. Вядома, што сам ён якраз і ўвасабляў

сабою такое рэдкае шчаслівае выключэнне — і прадстаўніка народа, і яго назіральніка адначасова. Сяляне, сярод якіх ён пражыў доўгія гады, лічылі яго за свайго чалавека, бо ён жыў аднолькавым з імі жыццём, гэтаксама, як і яны, зарабляў цяжкаю працаю на хлеб. Часта вяскоўцы запрашалі яго прымаць удзел у сямейных урачыстасцях. Ч. Пяткевіч на падставе апавяданняў, пачутых з вуснаў народа, раскрывае аблічча палешука ў самых розных жыццёвых сітуацыях — вясёлых, сумных, анекдатычных. Якія сцэнкі, якія характары ажываюць на старонках кнігі! Тут паўстае этычны светапогляд палешука, выяўляецца ацэнка розных чалавечых якасцей і ўчынкаў, раскрываюцца ўяўленні пра благое і добрае. Гэты раздзел — як разгорнуты тлумачальны слоўнік, дзе побач з азначэннем пэўнага абстрактнага паняцця, дзеяслова, прыметніка ва ўсёй мнагазначнасці іх выкарыстання ў розных кантэкстах прыведзены ілюстрацыі з жывой народнай гаворкі, якія падаюцца ці ў форме дыялога, ці прыказкамі, ці цэлымі апавяданнямі, ці песнямі. Вось, напрыклад, тлумачэнне паняцця «роскаш»: «...то ж як да чалавека: адзін даволіцца добра наеўшыся і напіўшыся дап'яна, другі кажа, што яму вялікая роскаш з жонкаю спаць, а найбольшая, то спаць з жонкаю, да яшчэ чужою». Слова «нуда» суправаджаецца тэкстам пра тое, як Апанас, пакінуўшы валы на пашы, пайшоў па гарэлку, а вяртаючыся,

Зачапіўся за пень,
 Да й стаяў цэлы дзень.
 І бутэльку разбіў,
 І гарэлку разліў.
 Не так пляшкі шкада,
 Як гарэлкі нуда.

«Нуда,— дае Ч. Пяткевіч народнае тлумачэнне,— йшчэ не бяда, абы не горшае ліха». Дэманструе збіральнік багацце народнай мовы на прыкладзе цэлага сінанімічнага рада: «падобны», «абодва браты схожы сабою», калі сын падобны да бацькі, то «ўдаўся ў бацька» і «крошкі бацькавы пабраў», «пайшоў па бацьку», «дачка ўдалася ў матку»; «у яго акурат кажух такі самы, як у мяне». Альбо іншы набор блізказначных выразаў: «спужаўся, што аж валоссе дыбам стала», «аж чупрына з'ёжылася», «са страху так валасы пручыняюць, што аж шапка сама падымаецца ўгору», «шапка на галаве рас-

це», «спужаешся, то так табе зараз на спіні і пойдзе мароз». Здаецца, што народнае слова не ведае межаў у вобразнай выразнасці аднаго і таго ж паняцця: «галаву замарочыла», «глузды памяшаліся», «памаракі закруціліся», «галава чыста здурнела», «забаранела», «абалванела», «стаў суздром бязглуздым...»

У гэтым раздзеле багата сустракаецца анекдотаў, жартаў-параўнанняў, прыказак і загадак, скіраваных на раскрыццё самых розных псіхічных станаў і чалавечых адносін: «Не будзь вельмі цікавы, бо скоро барада вырасце», «За ліха ціха, а за добрае — не чуваць», «Мужык у лесе не злодзей, — то дома не хазяін», «Уздумала баба думу за дзевіч вечар, да й заплакала», «Які ты шляхціц? Як бы адкапаў твайго дзеда, то да й жа яшчэ і лапці не пагнілі», «Калі не дасць Бог за шчасце, то дасць за працу», «Ведаў Бог, што не даў свінні рог». Многія з выказванняў, здараецца, падзапраўлены саланаватым народным гумарам (асабліва адчуваецца ў творах, дзе вядзецца гаворка пра паноў). Аднак зусім брыдкім, непрыстойным выразам давалася ў народзе адмоўная ацэнка: «Сказана такое слаўцэ, што гадка шчэпкамі ўзяць».

Ці не найбольшае значэнне для фалькларыстыкі і фразеалогіі мае заключны раздзел манаграфіі, які ахоплівае 1933 нумары фальклорных твораў малых жанраў. Праводзячы класіфікацыю гэтых матэрыялаў, Ч. Пяткевіч вылучыў кожную жанравую разнавіднасць пад асобнымі літарамі, і ўсе групы давалася абазначыць амаль цэлым алфавітам!

Класіфікацыя парэміяграфічных жанраў Палесся, створаная Ч. Пяткевічам, наўрад ці мела да таго часу аналагі ў фалькларыстыцы любога народа. Нават далёка не кожны спецыяліст-збіральнік здолеў бы выявіць такую масу паджанравых адгалінаванняў, убачыць адметнасць кожнай групы.

Найбольшая колькасць запісаў прыпадае, зразумела, на прыказкі і дасціпныя выразы (1250 нумароў), якія размешчаны ў алфавітным парадку заключаных у іх апорных слоў (часам вылучаецца не адно, а два апорныя словы, і некаторыя прыказкі можна сустрэць у розных месцах). Часта Пяткевіч даваў тлумачэнні малазнаёмым выразам (напрыклад, прыказку «Меншы грэх за тое, што ў рот, чымся за тое, што з роту» ён паясняе: «Лепш парушыць пост, чым счарніць бліжняга», або выраз «Ехаў

нейкі раззявака, да заехаў аглобляю мне ў рот» збіральнік тлумачыць як «кпіны над уласнай няўважлівасцю»), прыводзіў польскія аднаведнікі, адзначаў варыянты, што трапляліся ў зборах іншых фалькларыстаў.

Характэрна для збору Ч. Пяткевіча вялікая колькасць сацыяльна завостраных твораў, у якіх закранаюцца балявыя пытанні беднасці і багацця («На голага і сабакі брэшуць», «Усім голым па пазусе», «Збірай, збірай грошы, а чорт на іх дзіркі найдзе», «Без хама не было б і пана», «Панская ласка да парогу», «Абцяў пан купіць кажух, да яго словы грэюць»). Народны досціп, калі звярнуцца непасрэдна да апублікаванага Пяткевічам, умее распраўляцца з прадстаўнікамі пануючых класаў і ў значна больш раскаваных выказах. Сукупнасць народных прыказак і прымавак выглядае як звод няпісаных законаў сялянскай этыкі і маралі, у якіх адбіўся шматвяковы вопыт чалавечых назіранняў. Прыказка здольна падказаць у любым жыццёвым здарэнні, даць трапную ацэнку любым абставінам і ўчынкам: «Дай дзіцяці волю, то сам пойдзеш у няволю», «Хто топіцца, той і за вострую касу схопіцца», «Саромеючыся жонкі, дзяцей не мець», «У свінушніку жыве, да хоча кашляць папанску», «Не будзь вельмі горкі, бо пераплююць, і не будзь вельмі салодкі, бо пераклююць (пераліжуць)». Трэба адзначыць, што вялікая колькасць з прыведзенага Пяткевічам бытавала ў выключна вузкім рэгіёне і фактычна не мела варыянтаў у іншых фальклорных выданнях. Выкарыстанне іх у манаграфіі ўзвысіла яе каштоўнасць і значна ўзбагаціла ўяўленне пра адзін з цікавейшых жанраў беларускай вуснай творчасці. Сярод ужытых упершыню народных выказванняў можна вылучыць наступныя: «Гаворыць, як спявае, а робіць, як у разбіты чаун бразкае», «Хто ў Пятроўку сена не косіць, той зімою ў сабак просіць», «Разумных дзесяці варагоў не так бойся, як аднаго дурнога друга», «Робіцца, як мерзлае гарыць», «П'янаму і Бог з дарогі ўступае», «Наеўся, аж пальцам дастаць (аж стол пузам адсунуў)», «Як дзіця падае, то ангел падушку падложыць, а як стары спатыкнецца, то чорт ражна паставіць».

Акрамя прыказак і дасціпных выказаў у наступныя графы Пяткевіч вынес такія жанравыя разнавіднасці, як благаславенні і пажаданні, тосты, вітанні пры рабоце (напрыклад, таму, хто доіць карову — «Дай Божа так багата, як вады», а таму, хто выдоўбівае вулей — «Дай

Божа паўнюсенька, як вока»), прывітанні ў наваколлі, развітанні, падзякі («Дзякую! Няхай Бог дасць, штоб вы век давалі, а самі ніколі не прасілі»), просьбы і мальбы, адмаўленні, нараканні, папрокі, кпіны («Дармаед ты! З цябе такая карысць, як з таго быка, што ні воўны, ні малака...»); урыўкі дыялогаў, пагрозы, зняважлівыя выкрыкі, лаянка і выдумлянкі, каламбуры, адказы, жарцікі, выкрыкі і недагаворы. Шырока прадстаўлены праклёны. Побач са злосцю на крыўдзіцеля («Набрахаў на мяне, штоб ты анямеў да канца веку», «Штоб табе і стыламу аддыху не было», «Штоб табе баржджэй лоб забрылі») у праклёнах можа панавец і бясшкодная, незласлівая інтанацыя. Вылучаны таксама праклёны на жывёл і сацыяльныя. Цікавасць уяўляюць мянушкі людзей, частак чалавечага цела (барада — дзяркач, мачалка; язык — лізняк, лепятун).

Шырэй, чым ва ўсіх папярэднікаў-фалькларыстаў, паддзены ў кнізе Ч. Пяткевіча ўзоры пераймання галасоў жывёл і механічных гукаў. Найбольш уражваюць падслуханыя чуйным вухам галасы птушак. Вось цецярук: «Твой парабак у майго парабка ўкраў тапарок! Няхай твой парабак майму парабку аддасць тапарок — чы чуеш?» Вось дрозд: «Цімох! Захаваўся ў мох, да не захваў ног, ото ж дам кіем, кіем, мах-мах! Па нагах, па нагах!» Вось шчабеча ластаўка, вярнуўшыся з выраю: «Перапілі, пераелі, пералушчылі, пакінулі гумна поўны, а засталі пустыя»; а крытыкуючы работу гаспадара — «Паехаў мужык на ніўку, узяў хлеба скарынку, а як едзе, дак і скрыпіць». Механічныя гукі добра паказаны ў імітацыі пераліваў царкоўных званоў.

Завяршае том невялікая падборка загадак, сярод якіх таксама сустракаюцца нікім да таго часу не запісаныя ўзоры: «Ідзе баба на кут, цягне дзеда за пуп» (дзверы), «Круць-верць, у чарапочку смерць» (угор), «Людзей гукае, а сам у цэркву не заглядае» (звон).

Чэслаў Пяткевіч не напісаў для сваіх кніг заключэнняў, не зрабіў абагульняючых вывадаў — ён надта позна прыйшоў у навуку, каб фарміравацца як тэарэтык. Больш каштоўная для наступных пакаленняў аказалася тая бяспрыкладная па вычарпальнасці інфармацыя ў галіне народнага быту і культуры Палесся, якая сабрана ў яго манаграфіях і артыкулах. Не ўсе яго працы мелі шчаслівы лёс. «Духоўная культура Рэчыцкага Палесся» хоць і пасмяротна, але была выдадзена і такім чынам

засталася захаванай для гісторыі. Рукапіс 3-й часткі яго збору па Рэчыцкім Палессі, дзе асвятляліся пытанні грамадскай культуры, знаходзіўся пэўны час у касе імя Юзафа Мяноўскага ў Варшаве¹³. Сёння сляды гэтай працы страчаны. Мяркуецца, што яна беззваротна загінула ў агні другой сусветнай вайны.

Заслуга Чэслава Пяткевіча перад айчынай фалькларыстыкай і этнаграфіяй у тым, што ён, надзелены ўзорнай навуковай добрасумленнасцю, з глыбокім веданнем жыцця народа выканаў на схіле год напружаную і вельмі адказную і патрэбную работу, вынік якой для многіх стаў сапраўдным адкрыццём Палескага краю. Каб лёс не дараваў яму ў апошнія гады жыцця спрыяльныя ўмовы працы, многае з таго, што зафіксаваў ён у сваіх кнігах, напросту б маўкліва адышло ў нябыт, у мінуўшчыну, і даследчыкам наступных эпох давялося б карыстацца не дакладнымі фактамі непасрэднага назіральніка і саўдзельніка, а толькі меркаваннямі. Чэслаў Пяткевіч з энцыклапедычнай шырынёю раскажаў свету пра Беларускае Палессе на пэўным гістарычным этапе.

Яго пасмяротна выпушчаная кніга пачыналася факсімільна надрукаванай запіскай аўтара, датаванай 4 студзеня 1924 г., якую ён напісаў, калі, відаць, заступаў на працу ў Варшаўскае навуковае таварыства. У ёй былі, між іншым, і такія словы: «...Усё Рэчыцкае Палессе ведаю добра ва ўсіх адносінах, таксама як і частку Магілёўшчыны, Смаленшчыны і Віцебшчыны. Ведаю амаль усё Падолле, дзе прабыў некалькі год, і частку Украіны...» Так, ён смела мог сцвярджаць, што ведае ўсе пералічаныя мясціны, і асабліва — роднае Палессе. Гэта было не галаслоўнай самаўпэўненасцю, а годным перакананнем, даказаным затым справаю — кнігамі, артыкуламі, рэдагаваннем. З доўгага веку, пражытага Чэславам Пяткевічам на зямлі, нямнога, на жаль, часу прыпала на справу, удзел у якой забяспечыў яму трывалую пасмяротную славу і ўдзячнасць нашчадкаў.

¹³ Каса імя Юзафа Мяноўскага існавала з 1881 г. дзякуючы дапамозе грамадства і яе членаў. Мела мэтай выдзяляць дапамогу і пазыкі на правядзенне даследаванняў і навуковых прац. Мяноўскі Юзаф (1804—1879) — спецыяліст у галіне ўнутраных хвароб, выкладчык Медыка-хірургічнай акадэміі ў Пецярбурзе, затым — рэктар Школы Глуўнай у Варшаве.

Казімір Машынскі

Навуковая дзейнасць выдатнага польскага вучонага Казіміра Машынскага з'яўляецца прыкметнай з'явай не толькі ў айчыннай ці наогул славянскай фалькларыстыцы, але нават у кантэксце ўсяго светнага народазнаўства. Аўтарытэт яго шырока прызнаны ў розных краінах свету. Машынскі з'яўляўся правадзейным акадэмікам Польскай Акадэміі навук, кіраўніком яе этнаграфічнай камісіі, прэзідэнтам Польскага народазнаўчага таварыства, ганаровым членам Міжнароднага інстытута антрапалогіі ў Парыжы, Венгерскага этнаграфічнага таварыства, членам-карэспандэнтам Славянскага інстытута ў Празе, навуковага Угра-фінскага таварыства ў Хельсінкі, дзейным членам Украінскага навуковага таварыства імя Т. Шаўчэнкі. Манументальныя працы К. Машынскага «Народная культура славян», «Чалавек» і іншыя па ахопу матэрыялу мала знойдуць сабе роўных. Дзесяткі, сотні народаў, этнічных груп траплялі ў кола зацікаўленасці вучонага, рабіліся прадметам яго даследаванняў. І сярод іх — што асабліва прыцягвае сёння нашу ўвагу да постаці К. Машынскага — вывучэнне побыту і культуры беларускага народа, у прыватнасці, палескага насельніцтва, якое ён адкрываў перад сабою і ўсім адукаваным светам. Захопленасць Беларуссю выявілася яшчэ ў самым пачатку навуковага шляху Машынскага, задоўга

да яго сусветнай славы. Экспедыцыя на Беларускае Палессе не стала прахадным эпизодам, у далейшай дзейнасці вучонага амаль пастаянна чуваць быў яе водгалас.

У 1887 г. у Варшаве, у сям'і паштовага чыноўніка Аляксандра Бернарда Машынскага і настаўніцы нямецкай і французскай моў Клары-Эміліі-Берты (родам з Негрынгаў) нарадзіўся сын, якога нараклі адразу некалькімі імёнамі: Казімір-Тэафіл-Францішак. Дзяцінства яго, бадай, нічым асаблівым не вызначалася, але менавіта ў бацькоўскім доме пачала фарміравацца ў Машынскага цікавасць да краязнаўства, да простага народа, якую ён пранёс праз усё жыццё¹. Першай яго друкаванай працай стала публікацыя «Некалькі слоў да моладзі ў справе прыродазнаўчай экскурсіі на наступны год», змешчаная ў 1905 г. у часопісах «Wszecławiat» і «Przyroda». У ёй аўтар заклікаў маладых людзей да правядзення мясцовых даследаванняў. Пасля заканчэння рэальнай гімназіі дзякуючы прыватнай стыпендыі Машынскі атрымлівае магчымасць працягваць адукацыю за граніцай, у Швейцарыі — спачатку ў Бернскім (1906—1907), а затым у Фрыбурскім (1908—1909) універсітэтах, дзе вывучае біялогію і агульную фізіялогію. На змену прыродазнаўству і медыцыне прыйшло сур'ёзнае захапленне мастацтвам і мастацкай літаратурай, а таксама народнай культурай, на падставе якой ён задумаў адраджыць вобраз старажытнай славяншчыны. Юначая пара была для Машынскага перыядам нястомных пошукаў свайго прызначэння. У 1910 г., пакінуўшы універсітэт, Машынскі пераязджае ў Кракаў і здае конкурсны экзамен у Акадэмію мастацтваў. Трапіўшы на курс выдатнага мастака Юзафа Мехофера, Машынскі правучыўся ўсяго другі семестр (1909—1910). «Маладая Польшча»² перажывала апагей свайго росквіту. Адраджэнне нацыянальнага рамантызму, абнаўленне ўсіх галін мастацтва і літаратуры абудзілі творчыя пачуцці ў Машынскім, які сам пачынае спрабаваць сілы ў паэзіі. Вялікую яго цікавасць выклікае таксама багаты і шматфарбны фальклор кракаўскіх вёсак. Штудзіруе будучы вучоны даследаванні пра мінулае польскай і славянскай культу-

¹ Пацвярджае гэта і той факт, што бацька Машынскага падтрымліваў добрыя адносіны з Янам Карловічам, у асабістым фондзе якога (ЦДГА ЛітССР) захоўваецца яго віншаванні.

² «Маладая Польшча» — перыяд у гісторыі польскай літаратуры і мастацтва (1890—1918), пазначаны неарамантычнымі тэндэнцыямі.

ры. Вярнуўшыся ў Варшаву, вырашае ўсур'ез заняцца этнаграфічнымі даследаваннямі.

Яго намерам праводзіць вывучэнне краю ў якасці вясковага настаўніка не суджана было здзейсніцца. Варшаўскі акружны адзел асветы ў 1911 г. прысудзіў Машынскаму адпаведную кваліфікацыю, але прашэнне аб пасадзе адхіліў. Забяспечыць сувязь з народамі і яго культурай магчыма было хіба толькі ўладкаваўшыся прыватным настаўнікам. Пачынаючы з 1911 г. Машынскі працуе ў маёнтках розных гаспадароў на Украіне, у Польшчы, на Жмудзі. Назіранні за народным жыццём склалі аснову артыкулаў, якія змяшчалі такія часопісы, як «Ziemia», дзе спачатку ён выступаў пад псеўданімам Казімеж Рускі, і «Materjały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne».

У 1912 г. пад час знаходжання ў Белацаркоўскім павеце непадалёку ад Кіева Казімір Машынскі пазнаёміўся з Чэславам Пяткевічам. Асабістая сустрэча з выдатным знаўцам народнага жыцця на Палессі, як адзначалася ў напярэднім артыкуле, адыграла вялікую ролю ў лёсе абодвух людзей і асабліва ў наступнай дзейнасці маладога даследчыка. «Пан Пяткевіч жыве ў Стэфаніне, і акалічнасці дазволілі мне часта кантактаваць з ім, — пісаў пазней К. Машынскі. — Даўся я тады яму добра ў знакі назойлівым выпытаннем пра рэчы з галін народнай польскай культуры. Пад уплывам яго гутарак я пажадаў бліжэй пазнаёміцца з Палессем»³. Ураджэнец палескага краю, Ч. Пяткевіч пражываў тут шмат год, з дзяцінства меў добры кантакт з народамі. Ён ахвотна пераказаў перспектыўнаму пачаткоўцу вядомыя звесткі і нават па яго просьбе напісаў каля 2 аркушаў этнаграфічных нататкаў. Машынскі адзначыў гэты яшчэ ў сваёй першай кнізе «З Украіны»: «Пану Чэславу Пяткевічу за ласкавае прадастаўленне мне шматлікіх звестак пра беларускі люд з аколів Рэчыцы і Мазыра, а таксама за ахвотную дапамогу пры збіранні этнаграфічных нататкаў на Украіне, выказваю тут сардэчную і гарачую падзяку»⁴. Пра дапамогу Пяткевіча Машынскі гаварыў і ў наступных сваіх публікацыях. Найбольш кампетэнтнага, дасведчанага знаўцу Палесся, чым Ч. Пяткевіч, цяжка нават уявіць. Пад уплывам старэйшага таварыша мала-

³ Moszyński Kazimierz. Polesie wschodnie. Warszawa, 1928. S. 3.

⁴ Moszyński Kazimierz. Z Ukrainy. Warszawa, 1914.

ды настаўнік усур'ёз загараецца ідэяй самому блізка спазнаць малавядомы край. Перагаворы з Польшкім краязнаўчым таварыствам закончыліся паспяхова. Задума К. Машынскага адносна доўгатэрміновай этнаграфічнай экспедыцыі ў найбольш глухія куткі была сустрэта прыхільна, і неўзабаве энтузіяст атрымаў неабходныя сродкі з касы Мяноўскага ў Варшаве і ўжо ў чэрвені 1914 г. выправіўся ў дарогу.

Пачаць Машынскі вырашыў з Мазырскага павета. Не толькі расказанае Пяткевічам вабіла сюды. Успаміналася таксама цікавае грунтоўнае даследаванне ўраджэнкі гэтых мясцін Эмы Яленскай «Вёска Камаровічы Мазырскага павета». Экспедыцыя пачалася вельмі ўдала. «Ахоўная грамата», што заўсёды знаходзілася пры Машынскім, дазваляла пазбягаць непаразуменняў, падазронасці і недаверу да незнаёмага чалавека. Вёска Дарашэвічы, што раскінулася па-над Прыпяццю, як нельга лепш спраўджвала спадзяванні. Пешшу і конна наведваўся Машынскі ў суседнія вёскі, у Дзякавічы ля Князь-возера, меў намер пасля вывучэння гэтай мясцовасці плысці на пагранічча Мазырскага і Бабруйскага паветаў.

Але нечакана ўсе задумы былі спынены палітычнымі падзеямі — пачалася першая сусветная вайна. На другі дзень пасля яе абвешчэння да Машынскага з'явіліся жандары і, рэвізаваўшы ўсе яго рэчы, загадалі пад пагрозай арышту пакінуць наваколле. Па вёсках пра яго пайшлі самыя недарэчныя чуткі, пры якіх на збіральніцкі плён разлічваць ужо стала немагчыма. Давялося вярнуцца ў Варшаву са стосам незапоўненых бланкетаў, з нескранутымі ў большасці фатаграфічнымі клішэ. Стцыянарнае вывучэнне Машынскім Усходняга Палесся спынілася назаўсёды.

Пасля раптоўнага завяршэння экспедыцыі К. Машынскі некаторы час працягваў прыватнае настаўніцтва. Але ў 1917 г. пакінуў сваю працу і вярнуўся ў Варшаву, каб усур'ёз заняцца падрыхтоўкай кнігі «Усходняе Палессе». Агрысы яе падказваліся Машынскаму сабранымі за паўтара месяца на абследаванай тэрыторыі каштоўнымі матэрыяламі. Паралельна выпявалі і рэалізоўваліся задумы артыкулаў на падставе палескіх знаходак. Аднак вайна не давала магчымасці заняцца тым, што мусіла ў будучым стаць справаю жыцця, і дыктавала сваё. Машынскі ўступае на кароткі час у рады польскіх вайскоўцаў. Удзельнічаў ён у ваенных падзеях, служачы

ў 3-м кавалерыйскім палку. Затым давялося папрацаваць кіраўніком-выхавацелем у інтэрнаце, сакратаром Галоўнай школы сельскай гаспадаркі. І толькі пад канец 1922 г. Машынскі атрымаў пасаду старэйшага асістэнта, а амаль праз тры гады і кіраўніка аддзела славянскай этналогіі ў Антрапалагічным інстытуце Варшаўскага навуковага таварыства. На працягу гэтых год ён праводзіў рэгіянальныя даследаванні на тэрыторыі ўсёй Польшчы ў яе тагачасных палітычных межах, у тым ліку ахопліваючы Заходнюю Беларусь і Заходнюю Украіну.

Выхад манаграфіі «Усходняе Палессе» — першай саліднай працы Казіміра Машынскага — папярэднічаў цэлы шэраг артыкулаў, напісаных вучоным на беларускім матэрыяле. У іх закраналіся розныя бакі народазнаўства, што сведчыла пра высокую эрудыцыю таленавітага даследчыка. Так, напрыклад, у самым першым вопыце даследавання беларусаў Машынскі абраў лінгвістычны аспект, надрукаваўшы працу «Нататкі пра славянскую тапаграфічную і фізіяграфічную тэрміналогію, заснаваныя пераважна на беларуска-палескім матэрыяле»⁵. У часопісе «Ziemia» на працягу 1925 г. у ліку іншых яго матэрыялаў беларуская тэма прагучала ў артыкулах «Пра народную культуру паўднёва-сярэдняга Палесся», што прысвечаны ў асноўным сялянскаму будаўніцтву загарынскага Палесся; «Выпальванне цаліны», у якім расказваецца пра апрацоўку палешукамі лясной зямлі; «Навагрудчына ў этнаграфічных адносінах»⁶.

Беларускае Палессе стала сапраўдным адкрыццём для Машынскага. У прадмове да сваёй манаграфіі, ён, у прыватнасці, пісаў: «Ведаючы ўсю Польшчу, магу, аднак, сцвярджаць, што нідзе ў нашай рэспубліцы не знойдзецца закутка, які б столькаму вучыў этнографа ці этнолага, як Палессе»⁷. Машынскі добра разумеў, што адных толькі яго занатовак для асвятлення ўсяго рэгіёна было б недастаткова. Для большай паўнаты ахопу ён уключае ўсе паведамленні Чэслава Пяткевіча, сабраныя тым у Рэчыцкім павеце і перададзеныя (пераказаныя) яшчэ ў 1912 г. Машынскаму. Прычым усе яны напярэдні выданні былі па просьбе Машынскага перагледжаны і адкарэктываваны Ч. Пяткевічам. Кожная запазычана-

⁵ Archiwum nauk antropologicznych. Towarzystwo naukowe Warszawskie. Lwów—Warszawa. 1921. Т. 1. N 5.

⁶ Ziemia. 1925. S. 120—131; 132—133; 181—187.

⁷ Moszyński Kazimierz. Polesie wschodnie. S. 2.

ная звестка памечана аўтарам. «Гісторыя беларускай этнаграфіі не ведае такіх добрасумленных і дакладна зробленых у той перыяд публікацый, якія датычаць беларускай народнай культуры, чым адзначаная...— пісаў Мар'ян Пецюкевіч.— Пад час мясцовых даследаванняў, а таксама выкарыстоўваючы звесткі пра народную культуру палешукоў ад Чэслава Пяткевіча, аўтар стараўся не прапуськаць нават дробнай дэталі, не абыісці ніводнага коласа з этнаграфічнай нівы Палесся»⁸. На гэты раз Казімір Машынскі сваю падзяку настаўніку выказаў прысвячэннем яму ўсёй працы: «Дарагому і паважанаму другу».

Ва ўступе да манаграфіі «Усходняе Палессе» Машынскі падаў фізіяграфічную карціну гэтага краю, расказаў пра яго рэкі і азёры, балоты і пусткі, лясы, лугі і палі. Тут жа прадстаўлены і разнастайны жывёльны свет. Асноўны корпус манаграфіі падзяляецца на дзве часткі. Першая з іх прысвечана матэрыяльнай культуры палешукоў, якую даследчык разгортвае на даволі шырокім фоне. У ліку розных яе аспектаў напачатку ставіцца спрадвечны клопат палешука, скіраваны на тое, каб выжыць у цяжкіх прыродных умовах. У спецыяльных параграфавых расказваецца пра збор дзікіх пладоў, пра спосабы палявання на птушак (глушца, цецерака, рабчыка, курапаткі, качак, журавоў); дробных і буйных жывёл (зайца, выдру, куніцу, гарнастая, тхара, ваўка, мядзведзя); пра розныя прылады ў рыбалоўнай справе, у бортніцтве. Разгледжаны розныя моманты хатняй гаспадаркі: пастухоўства, захаванне жывёлы, земляробства, агародніцтва, садаводства. Асобныя раздзелы прысвечаны народнай кухні — прыгатаванню шматлікіх страў, а таксама ўсім вядомым у гэтым краі рамёствам, звязаным з шыццём адзення, з будаўніцтвам, і многае іншае. Увагай аўтара не былі абыдзены таксама палескія дарогі — артэрыі сувязі між мясцовымі жыхарамі.

Другая частка манаграфіі цалкам прысвечана духоўнай і грамадскай культуры. Не маючы вялікага фактычнага матэрыялу, раскрыць гэтую шырокую тэму ва ўсёй яе шматграннасці немагчыма. Машынскі досыць упэўнена аперыруе матэрыялам, не патанаючы ў ім, а знаходзячы яму самае адпаведнае размеркаванне. Шырокі спектр паняцця «духоўная культура» аўтар пачынае з раздзела

⁸ Kazimierz Moczyński: Życie i twórczość. Wrocław, 1976. S. 68.

«Веды і вера». У адным з яго параграфіў Машынскі знаёміць са звыш як 50 сродкамі лячэння (у асноўным расліннымі), якімі ратаваўся паляшук ад самых розных захворванняў. Назвы раслін падаюцца як на мясцовай гаворцы, так і па-лацінску. Са слоў сялян збіральнік паведамляе, ад якіх хвароб прымяняецца тая ці іншая расліна і спосаб яе выкарыстання.

Чарадзеіства распаўсюджвалася не толькі на хваробы, яно знаходзіла прымяненне пры самых розных абставінах жыцця. Азнаямленне з усімі магчымымі праявамі чарадзеіства дазволіла даследчыку ўбачыць некалькі асноўных груп, сярод якіх выдзяляюцца шкодныя чары (урокі, намаўленні, завіткі, заломы); карысныя чары, як, напрыклад, тыя ж замовы ад хвароб, розныя дзеянні, якія нібыта павінны выклікаць дождж (напрыклад, сыплюць мак у студню), замаўленні рою, згубленай у лесе жывёлы або замаўленне пажару: «Святы Кузьма, святы Барам(?), пакрый туманом, дробным дажджом і еты агонь свечкаю дапалі!» Вылучаюцца таксама чары любоўныя (для прывароту рэкамендаваўся адвар кары бярозы і дуба, што зрасліся між сабою) і гаспадарскія.

Народная назіральнасць, а нярэдка і проста фантазія, выдумка, не звязаныя з гістарычным вопытам, дазвалялі рабіць прадказанні будучага ў самых розных абставінах. Прадказанні надвор'я абапіраліся на народныя веды, звязаныя з пэўнымі прыроднымі з'явамі, іх зменаў, працягласцю. У многіх выпадках яны ўспрымаліся сялянамі як знак да выканання пэўных сельскагаспадарчых работ. Многія з назіранняў замацоўваліся ў гаворках у форме прыказак: «Як грыміць на лёд — будзе здрава на народ», «Бяры сані, кідай калёсы, як ляцяць беланосы» (г. зн. гракі).

Не менш існавала прароцтваў іншага плана. На многіх традыцыйных святах адной з абавязковых забаў была варажба. Дзяўчат найбольш хвалявала пытанне замужжа. Шмат спосабаў высветліць будучы лёс існавала на Палессі. Напрыклад, у круг, намаляваны на падлозе вугалем, з печы сыпалася зерне і кідаўся пярсцёнак. Калі выпушчаныя куры, дзеўбучы, выкінуць пярсцёнак — гэта нібыта знак, што дзеўка пойдзе замуж. Сваю долю ў будучым стараліся пачуць у птушыных галасах. Набліжэнне смерці, лічылася, прадказвалі спеў белаў курыцы, кукаванне зязюлі над хатаю. Асабліваю цікавасць у народзе мела разгадваанне сноў. У свой час П. В. Шэйн, Е. Р.

Раманаў і іншыя збіральнікі пры публікацыі народных тлумачэнняў сноў ужывалі тэматычную (не надта зручную) класіфікацыю. Машынскі ўсе прадказанні (75 пазіцый) размясціў у алфавітным парадку. Пры больш уважлівым разглядзе няцяжка пераканацца, што пераважная большасць тлумачэнняў адбываецца па аналогіі, па пэўных асацыятыўных сувязях: балота — хвароба; ручнік, намітка — дарога; гусі — сваты; што-небудзь чорнае (свіння, конь, ягада, цыганка) — нядобра. Сустрэкаюцца таксама прыклады адваротна-адпаведнага тлумачэння: слёзы — радасць, мёд — смерць і г. д.

Падрабязна разглядае Машынскі народныя вераванні, звязаныя з нябеснымі і паветранымі з'явамі, агнём і вадою, зямлёю, раслінамі. Нярэдка ў ходзе даследавання можна сустрэць фальклорныя творы самых розных жанраў, як, напрыклад, у апошнім параграфі — паданне пра паходжанне бярозы або праклёны: «Штоб ты павесіўся на сухой асіне», «Няхай цябе трасца трасе, як асінавы ліст». Нямала запісана вераванняў, звязаных з жывёльным светам і з чалавекам. Смерць на вайне лічылася подзвігам, і таму загінуўшым абаронцам радзімай зямлі дараваліся ўсе грахі, лічылася, што душы іх бязгрэшнымі ідуць на неба. Душы забітых перуном і кабет, памершых ад родаў, таксама лічыліся шчаслівымі. Стварала вакол сябе чалавечая фантазія і казачны свет, напаўняючы ім усё навокал — забудовы, лясы, балоты, рэкі, азёры, палі выдуманымі істотамі: дамавікамі, лесавікамі, русалкамі, вадзянымі духамі, злыднямі і г. д.

Асобны раздзел прысвечаны палескім звычаям і абрадам. Прымаючы традыцыйны іх падзел на сямейныя і каляндарныя, Машынскі пачынае разгляд першай групы з радзін. Паказана, як яшчэ напярэдадні з'яўлення чалавека на свет дзейнічаюць у народзе цвёрдыя правілы, сутнасцю сваёй скіраваныя на захаванне здароўя і спакою будучага немаўляці і яго маці. Выпадковыя на першы погляд перасцярогі на самой справе былі далёка небеспастаўнымі. Каб жанчына, якая носіць у сабе дзіця, пазбягала непатрэбных хваляванняў, перажыванняў, страху, ёй забаранялася глядзець на пажар, на нябожчыка (пад пагрозаю, што на цэле нованароджанага дзіцяці будуць радзімыя плямы), на некаторых жывёл. Вядома, што сярод слухных правілаў сустракаліся і забаны, выкананне якіх не магло прынесці ніякай карысці або шкоды. Рытуальнымі дзеяннямі суправаджалася і

само нараджэнне чалавека (у прыватнасці, пры цяжкіх родах), і асабліва святочнае застолле на хрэсьбінах. Апісваючы іх, Машынскі зазначае, што «абрадавых песень пад час хрэсьбін не бывае ніякіх, хоць, здаецца, у суседніх вёсках спяваюць на хрэсьбінах нейкія песні». У пасляхрысцінных звычаях даследчык вылучае «зліўкі» (купанне) і «ачышчэнне» (наведванне царквы), спыняецца на некаторых момантах першага года выхавання, а таксама на першым пастрыжэнні валасоў.

Найбольшую ўвагу сярод сямейных абрадаў Машынскі ўдзяліў вяселлю. Апісанні вясельных свят, змешчаныя ў кнізе, зроблены ў вёсках Дарашэвічы, Галубіца, Дзякавічы, дзе галоўным чынам праводзіліся палескія даследаванні Машынскага. Усе апісанні ўражваюць сваёй дэталёвай перадачай абрадавага моманту. Даследчык вельмі тонка адчувае структуру вялікага і складанага сямейнага свята, дакладна вызначае яго паасобныя этапы. Наколькі добрасумленна ім гэта прароблена, можна меркаваць хаця б па той схеме, па якой распісаны вясельны сцэнарый в. Дарашэвічы: «Сваты і заручыны, печыва. Выезд на маладую і першая частка вяселля. Прыезд дружыны ў вёску маладой. Абарона варот. Маршалкі. Перазоў. Пасад. Уносіны каравая. Ачэпіны, пакрыццё. Звязіны. Падзел каравая. Расстанне дзяўчыны з домам бацькоў. Абмен хлябамі. Вясельны паход. Уваходзіны ў дом мужа. Урачыстасці ў доме маладога і другая частка вяселля. Пакладзіны. Прыезд крэўных маладухі. Агледзіны. Здымаюць завівала. Танцы. Перазоў. Дзяльба каравая ў маладога. Маладуха абыходзіць гаспадарку мужа. Частаванне абрадавай кашай. Ад'езд родных маладухі». Нягледзячы на тэрытарыяльную блізкасць Дзякавічаў і Галубіцы з Дарашэвічамі, якая абумовіла агульныя рысы святкавання вяселля, у кожнай з вёсак апісанні ўсё ж маюць свае лакальныя адметнасці, што асабліва важна пры параўнанні, калі выяўляюцца разнастайныя абрадавыя моманты. Машынскі ўважліва паставіўся не толькі да перадачы дзеянняў, але і да народнай мовы, якая гучыць у час абраду, захоўваючы народную тэрміналогію ў азначэннях (напрыклад, «перапой», «расплёціны», «пакрыццё», «перапросіны»), у трапных выразах і песнях.

Цыкл сямейных абрадаў завяршаецца запісам пахавальнага абраду з памінкамі, а таксама агульных памінальных урачыстасцей — Задушак (Дзядоў) і Радаўні-

цы. Усе яны ўяўляюць значную цікавасць. Звяртаючыся да тэмы сялянскай жалобы, Машынскі дакладна перадае абстаноўку, якая панавала ў хаце пад час развітання з нябожчыкам і памінак, падрабязна інфармуе пра даты святкавання агульных і прыватных памінальных дзён. Як і пры правядзенні радзінных абрадаў, на пахаваннях існавалі свае замацаваныя традыцыяй правілы. Напрыклад, нягледзячы на абавязковы звычай галашэння над нябожчыкам, з надыходам ночы плакаць ля труны не дазвалялася. Нельга было працаваць у гэтыя дні. Зразумела, што сярод іншых разумных прадпісанняў і забарон сустракаліся і народжаныя прымхлівым светаўспрыманням: праз нябожчыка ці праз выкапаную для яго яму не павінна пераскочыць нікая жывая істота, каб нябожчык не прыходзіў з таго свету. У залежнасці ад мясцовасці памінкі спраўляліся ад 3 да 5 разоў. Дзяды адзначаліся 4 разы на год: увосень, перад святым Міхалам (8 лістапада) і тройчы вясною — на Масляным тыдні, на Радаўніцу і напярэдадні Сёмухі. На Дзяды гаспадыні няможна перад вячэраю каштаваць прыгатаваных ёю страў. Калі за сталом у каго-небудзь вывальвалася з рук лыжка, нельга яе падымаць, але, падняўшы, мусілі пакласці на тое месца кавалак хлеба. Пасля заканчэння вячэры зноў на хвіліну ўсе прысаджваліся дзеля таго, каб «раіліся пчолы». Адносна Радаўніцы Машынскі заўважае, што гэты звычай паступова адыходзіць, а перавага аддаецца ўшанаванню, якое праводзіцца ў хатніх умовах.

Каляндарным святам і характару іх правядзення на Палессі прысвечаны наступныя старонкі манаграфіі К. Машынскага. Побач са святкаваннямі, агульнымі для ўсёй тэрыторыі Беларусі, можна часам сустрэць і рэгіянальныя асаблівасці. Гадавое кола аўтар пачынае разглядаць з веснавых урачыстасцей. Грамніцы — першае свята, якое стаяла на мяжы, дзе страчаліся зіма з вясною. Таму царкоўнаславянская назва «Сретенье» перасэнсавалася і ператварылася ў народным вымаўленні ў «Стрэчанне». Да гэтага дня рыхтаваліся самаробныя свечкі для асвячэння ў царкве. Сярод свят веснавога цыкла аўтар называе Гуканне вясны, Вялікдзень, Юр'е (з караваем абыходзілі поле: «Гдзе каравай ходзіць, там жыта родзіць»). На Міколу кабеты збіралі зёлкі і «купаліся» ў іх. Летнія святы ўключалі ў сябе Русальную нядзелю. Купалле і праз пэўны час — ужо на мяжы з

восенню — жніво. Спас, першую сяўбу. Зімовы цыкл быў звязаны з абрадам калядавання.

Усе ўбачаныя на Палессі гульні і забавы (ім прысвечаны асобны раздзел) падзяляюцца Машынскім на выпадковыя і штогадовыя, або, як казалі б мы сёння, на пазаабрадавыя і абрадавыя. Першую групу, не прымеркаваную да пэўных рытуалаў, складалі такія гульні, як «Баба» («Апанас»), «Вугаль» («Пярсцёнак»), «Адкрытае шыла», «Закрытае шыла», «Мячык». У другую групу ўваходзілі гульні, звязаныя з канкрэтнымі абрадамі, — «Дзяцел», «Алей», «Яшчур», «Падушачка».

Наступны раздзел манаграфіі прысвечаны мастацтву, у якім даследчык вылучыў прыкладное мастацтва (адзначыўшы досыць нізкі яго ўзровень); музыку (даў апісанне асноўных музычных інструментаў — дудкі, трубы, бубна, скрыпкі, ліры); відовішчы.

Завяршэннем манаграфіі «Усходняе Палессе» стаў раздзел «Вусная літаратура». Яго Машынскі пачаў з такога даволі рэдкага і абдзеленага ўвагай збіральнікаў фальклорнага жанру, як перайманні галасоў прыроды. Сярод запісаў — імітацыя галасоў і інтанацый самых розных птушак: салаўя, жаваранка, дзеркача, перапёлкі, цецерука, індыкоў, пеўня. Вось, да прыкладу, наколькі трапна і разам з тым дасціпна пераклаў паляшук на сваю мову салаўіны спеў: «Цы-ган, цы-ган, цы-ган, сала пёк, пёк, пёк, кап, кап, кап, кап. Цюррр...» Уключыў у раздзел Машынскі падборку прыказак і прымавак.

Але, бадай, адна з самых вялікіх каштоўнасцяў усёй працы «Усходняе Палессе» — змешчаныя ў ёй народныя песні (агульнай колькасцю каля 250 твораў). Як вясельныя абрады і ўвесь папярэдні матэрыял, уласнаручна песні запісваліся Машынскім у асноўным у названых ужо трох вёсках — Дарашэвічы, Дзякавічы і Галубіца. Усяго некалькі пазаабрадавых песень збіральнік прадставіў як «песні, звязаныя з вераваннямі» і «песні набожныя (святыя)». Асноўны фонд складаюць абрадавыя песні, на якія, відаць, і арыентаваўся ў першую чаргу Машынскі пад час экспедыцыі. Адзначыўшы раней адсутнасць у гэтых вёсках спецыяльных радзінных песень і не ўключыўшы (хоць яны і былі ў яго) запісаў галашэнняў, Машынскі абмежаваў сямейна-абрадавую лірыку выключна вясельнымі песнямі (85 тэкстаў), якія як нельга лепш дапаўняюць выдатна зробленыя этнаграфічныя апісанні палескіх вясельных абрадаў.

Каляндарна-абрадавыя песні, як і самі абрады, пададзены пачынаючы з вясны, у храналагічнай паслядоўнасці: вяснянкі, велікодныя, песні пры першым выпасе, траецкія, купальскія, жніўныя. Кожная група прадстаўлена некалькімі творамі. Але найбольшай колькасцю песень сярод усіх каляндарна-песенных груп вылучыліся багатыя шчадроўкі (24 творы), так шырока распаўсюджаныя на Палессі.

Услед за Яленскай-Дмахоўскай, Пяткевічам і іншымі Машынскі ўнёс значны ўклад у справу фальктарна-этнаграфічнага вывучэння Палесся. І якія б папрокі ў адсутнасці паўнаты ні прад'яўлялі мы сёння яго кнізе «Усходняе Палессе», нельга забывацца, што сабраныя ў яго ўсяго за паўтара месяца на вельмі абмежаванай тэрыторыі. Нават адкінуўшы тыя дапаможныя звесткі, якія прапанаваў яму Пяткевіч і якія, несумненна, істотна ўзбагацілі манаграфію яго вучня, нельга не здзівіцца той вялікай колькасці высакакасных матэрыялаў, якія паспеў запісаць сам К. Машынскі. Можна толькі ўяўляць, ведаючы наступныя манументальныя працы вучонага, якім грунтоўным даследаваннем магло б стаць «Усходняе Палессе», калі б гістарычныя абставіны не спынілі ў свой час яго працу, калі б замест няпоўных двух месяцаў атрымаліся паўнацэнныя, як гэта прадугледжвалася, два гады экспедыцыйнай працы.

У адзін год з «Усходнім Палессем» у Кракаве выйшла «Рэчыцкае Палессе» Чэслава Пяткевіча. За аснову кнігі ён узяў тыя самыя дапаўненні, якімі Пяткевіч падзяліўся з Машынскім для яго манаграфіі. «Рэчыцкае Палессе» выйшла з цёплай прадмовы Машынскага. Ён увесь час апекаваў Пяткевіча, спачатку заахваціўшы яго на напісанне ўласнай працы, якая пры выдатнай памяці і выдатных ведах старога знаўцы Палесся абавязкова, на думку Машынскага, павінна была выйсці ў свет. Затым ён садзейнічаў пераезду ў 1923 г. Пяткевіча ў Варшаву, дзе данамог уладкавацца ў аддзел этналогіі навуковага таварыства, у якім працаваў сам. Так, узаемная прыязнасць двух адданных агульнай справе краязнаўцаў працягвалася да самай смерці Пяткевіча. Калі на пачатку гэтага сяброўства старэйшы таварыш умела і, як бачым, беспамылкова нацэліў маладога энтузіяста на верны шлях у навуку і данамог словам і справаю, то малодшы таварыш, набываючы на гэтым шляху моц аўтарытэту, ніколі не заставаўся ў даўгу, а ўсім, чым мог,

садзейнічаў старому сябру, па сутнасці, прымусіўшы яго ператварыць грунтоўныя веды ў набытак айчыннай навукі. На агульнай навуковай дзялянцы двум даследчыкам не было цесна. Важней за ўсё для кожнага былі не асабістыя інтарэсы, не абмежаванае славалюбства, а прэстыж навукі.

Пачынаючы з 1923 г. і заканчваючы 1928 г. Машынскі ўпершыню ў Польшчы і славянскім свеце распрацоўвае планавыя і сістэматычныя рэгіянальныя даследаванні па народнай матэрыяльнай культуры звыш чым у 100 вёсках, раскіданых па ўсёй тэрыторыі тагачаснай Польшчы. У наступныя гады ім праводзіліся даследаванні ў Балгарыі, Сербіі, Харватыі, Венгрыі. Назапашваўся матэрыял для новых задум даследчыка. І неўзабаве пасля з'яўлення ў друку «Усходняга Палесся» пачала выходзіць грандыёзная праца К. Машынскага «Народная культура славян»⁹. Ніколі да яго не існавала яшчэ такога маштабнага абагульнення, спробы, якая б увабрала ў сябе багацейшыя звесткі амаль з усяго славянскага рэгіёна. Сярод іншых матэрыялаў нямала ўвагі ўдзяляецца і беларускаму. Ужо ў пачатковым томе, прысвечаным матэрыяльнай культуры, можна знайсці амаль 200 адзінак беларускай лексікі (этнаграфічныя тэрміны, назвы прадметаў хатняга ўжытку, адзення, сельскагаспадарчых прылад і іншых рамёстваў, дзеянняў; выклічнікі і г. д.). У значнай колькасці прадстаўлены і фотаздымкі Машынскага, а таксама яго і Ч. Пяткевіча замалёўкі, што рознабакова адлюстроўвалі быт беларусаў. На іх можна бачыць зафіксаваныя ў розных рэгіёнах рыбацкія снасці, бортніцкія прылады, бандарскія, ганчарныя вырабы, ткацкі станок, хаты, свіраны, вазы, чаўны і г. д. Сфатаграфаваны сяляне Дзісенскага і Свянцянскага паветаў.

Шырока прадстаўлена ў томе духоўная культура беларусаў. Акрамя ўласных запісаў і назіранняў Машынскі выкарыстаў звесткі па тых кутках Беларусі, дзе сам не мог пабываць, з прац Чачота, Рыпінскага, Тышкевіча, Шэйна, Раманава, Дабравольскага, Доўнар-Запольскага, Ляцкага, Косіч, Карскага, Федароўскага, Вярыгі, Вярэнькі, Яленскай-Дмахоўскай, Глогера, Радчанкі, Пяткевіча, Дземідовіча і інш.

Фальклорная аснова прысутнічае ў многіх матэрыялах, сабраных у раздзеле «Веды». Гэта бачыцца і ў на-

⁹ Moszyński Kazimierz. Kultura ludowa słowian. Kraków, 1929.

роднай метэаралогіі, калі па нябесных свяцілах ці па розных праявах зямной прыроды прадказвалася будучае надвор'е; і ў народнай медыцыне — пры спосабах лячэння не толькі траваю, але і словам. Разгляд рэлігійнага жыцця народа быў бы немагчымы без цеснай сувязі з народнымі звычаямі, традыцыямі, што знаходзіла выяўленне ў прыкметах, прыказках.

У падрыхтоўцы раздзела, прысвечанага народнаму музычнаму мастацтву, значную дапамогу аказалі Машынскаму Генадзь Іванавіч Цітовіч і Т. Шэлягоўскі. Акрамя азнамлення з карэктурай Цітовіч праверыў «з вялікай стараннасцю і адданасцю» (паводле слоў Машынскага) тэксты і нотныя дадаткі, распрацаваў музыказнаўчыя даследаванні з мэтай высветліць адрозненні паміж песнямі розных славянскіх народаў. Беларускае матэрыялы, якімі карыстаўся Цітовіч, запісваліся ім уласнаручна, а таксама чэрпаліся з прац Бадуэна дэ Куртэнэ, Чэрнага, Грыневіча, Гарэцкага і Ягорава і г. д. Сярод запісаў Г. І. Цітовіча, зробленых на Браслаўшчыне і Вілейшчыне, прыведзены ў томе такія беларускія песні, як «Ды брат сясцёр запрасіў у госці», «Салавейка, пташачка маленька», «Запрагу я валы крутарогі», «Цераз бор-бары», «Дамоў, дамовачкі, маладыя жоначкі». Неаднаразова выкарыстоўваў Машынскі меркаванні маладога Цітовіча, падмацоўваючы сваё даследаванне яго назіраннямі, тэарэтычнымі вывадамі, выказваннямі.

У раздзеле «Музычныя інструменты» Машынскі паведамляе пра унікальнасць некаторых з іх, што сустракаюцца на ўсходнепалескім рэгіёне.

Пры разглядзе вуснай літаратуры Машынскі робіць некалькі парадаксальных і, відаць, не бяспрэчных вывад: найвышэйшага ўзроўню народная музыка дасягае там, дзе ніжэйшымі мастацкімі вартасцямі вызначаецца слова, і, наадварот, дзе народнае слова дасягае паэтычных вышыняў, там узровень музыкі стаіць ніжэй. Менавіта гэтай апошняй асаблівасцю, на думку Машынскага, вызначаліся некаторыя славянскія рэгіёны, і ў прыватнасці руская Поўнач, Балканы, паўночна-ўсходняя Беларусь. Падкрэсліў фалькларыст і ўздзеянне прыроды беларускага краю, яе жывёльнага і расліннага свету на вусную паэзію. І ў якасці ілюстрацыі прывёў запісаную Г. І. Цітовічам восеньскую песню «У цёмным лесе мядзведзь гукае». Закранаючы фальклорную паэтыку, разгледзеў зачыны, паўторы, алітэрацыі, параўнанні, сталыя эпітэты.

У якасці прыкладу вобразнага паралелізму прывёў уласны запіс з Лунінецкага павета:

Ой ходзіць каза па балоцечках,
Ой, Божа ж муй, Божа.
Ішча месечка, гдзе паляжаці.
— Я ж не баюся ні стральцоў-братоў,
Толька баюся сірага воўка;
Учора прыбжаў, дзетанкі пабраў,
Цяпер прыбжыць самую возьме.
Ходзіць Параска па новых сеньях,
Ой, Божа ж муй, Божа.
Ішча месечка, гдзе пасядзеці.
— Я ж не баюся ні сватоў-братоў,
Толька баюся маладога Хвядутка:
Учора прыезджаў, падаркі пабраў,
Цяпер прыедзе самую возьме.

«Сіметрыя пабудовы твораў... — значае К. Машынскі,— бывае да такой ступені дакладная, што пры чытанні некаторых доўгіх тэкстаў, блага запісаных ці таксама недакладна ўспомненых селянінам, які іх падаў, можна лёгка паказаць, які фрагмент аказаўся апушчаны».

Прыцягвае ўвагу і параўнанне двух варыянтаў песні «Былі ў бацькі тры сыны», запісаных Рыпінскім на Віцебшчыне і самім Машынскім амаль праз стагоддзе на Палессі.

Вялікае значэнне працы Казіміра Машынскага ў тым, што ў ёй упершыню беларуская культура і, у прыватнасці, фальклор апынуліся ў кантэксце агульнаславянскай культуры. Асэнсаванне малавядомага дагэтуль матэрыялу вывела вучонага на перадавыя рубяжы тагачаснай навукі.

Навуковыя інтарэсы Машынскага, характэрныя для гэтага часу, ахоплівалі самыя розныя рэгіёны, часам даволі далёкія ад Беларусі. Тым не менш ён апублікаваў некалькі артыкулаў менавіта на падставе беларускіх матэрыялаў у міжнародным часопісе «Lud slowiański», які асвятляў пытанні дыялекталогіі і этнаграфіі. Дарэчы, часопіс К. Машынскі стварыў (разам з мовазнаўцам К. Ніцшам) і сам рэдагаваў.

Артыкул «Беларускі «спор» і «спарыш»¹⁰ мае больш лінгвістычны характар. Аднак для яго напісання прыцягнуты фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы са збо-

¹⁰ Moszyński K. Białoruski spor i sparyś // Lud slowiański. 1929—1930. T. 1, dział B. S. 54—66.

раў Шэйна, Раманава, Федароўскага, уласныя запісы Машынскага і інш. Успамінае Беларусь Машынскі і ў адным са сваіх выступленняў у друку ў сувязі з выходам працы Адама Фішара «Люд польскі»¹¹. К. Машынскі не мог прайсці міма свядома ці некампетэнтна выказаных аўтарам недакладнасцей, якія датычыліся краю, зведанага ім самім па паездках і экспедыцыях. Прынцыповае значэнне мае рэпліка, кінутая ў адрас А. Фішара: «На стар. 158 «Людз польскага» чытаем, — пісаў Машынскі, — што «русалка выступае хутчэй за ўсё на літоўскіх землях Польшчы». Што тут разумець пад выразам «хутчэй за ўсё»? Ці што русалка вядома таксама ў Заходняй Польшчы, але радзей? Што далей разумець пад «заходнімі землямі Польшчы? Напэўна — крэсы. У такім разе аўтар можа мае на ўвазе беларускі і ўкраінскі народ, а можа палякаў, што жывуць сярод бела- ці маларусаў? Паглядзім на карту на стар. 13, там беларусаў няма ні следу (выдзелена К. Машынскім. — Ул. В.), а маларосы нібыта ёсць, нібыта няма. Дарэчы сказаць, цалкам падобную карту, на якой, аднак, уся амаль Беларусь залічана да «этнічнай» Літвы, абнародаваў літовец Габрыс. Выказаную пра яе некаторымі нашымі вучонымі досыць раздражнёную думку лічу за лепшае ў гэтай сувязі не паўтараць». Няцяжка заўважыць, як у адной, здавалася б, някідкай дэталі затойвалася тэндэнцыйная шавіністычная пазіцыя ўсёй канцэпцыі кнігі, і Машынскі не мог прайсці паўз гэта міма.

Была ў Машынскага сярод іншых і яшчэ адна паездка на Палессе, але ў цэнтральную яго частку. Вынікам з'явіўся артыкул «Пра музычна-этнаграфічныя даследаванні на Палессі ў 1932 г.» У паездку Машынскі запрасіў вядомага знаўцу ўкраінскай народнай музыкі акадэміка Філарэта Калэсу. За час вандровак самім Машынскім запісана 228 тэкстаў, а на фанограф (экспедыцыя па тым часе была добра ўзброена з тэхнічнага боку) — 81 мелодыя, сярод якіх аказалася 59 песень і 22 узоры інструментальнай музыкі, найгранай на жалейцы, дудцы, скрыпцы, гармоніку. «Галоўны цяжар працы... прыпаў... на праф. Калэсу, які з сапраўды надзвычайным запалам, веданнем, стараннасцю і цярылівасцю на працягу адносна кароткага часу (у мясцовасці мы працава-

¹¹ Moszyński K. Nieco uwag krytycznych // Lud słowiański. 1931. T. 2, dział B. S. 270.

лі дзесьці 2 тыдні, дзень у дзень, з раніцы да позняга вечара, усяго з неабходнымі прыпынкамі для адпачынку) здолеў не толькі ўпоравень са мною запісваць тэксты, але, што яшчэ важней, старанна занатоўваць на слых значную колькасць мелодый». (Калэса запісаў 210 песень і 26 інструментальных мелодый.) Фалькларысты, спыніўшыся ў Хораставе¹², наведалі таксама Пужычы, Чаланец, Беразняк, Лугі, Вітчына, Сянкевічы, Лунінец, у Столінскім павеце пабывалі ў вёсках Сахаў і Вяленічы. Магчыма, Машынскі быў першы ў беларускай фалькларыстыцы, хто вылучыў у народных спеваках і музыкантах разнастайнасць тыпаў. З усіх музыкаў ён адзначыў некалькіх, бегла накідаўшы партрэт кожнага. Захоплены спявак-аматар Ляўковіч: «...у веку 67 гадоў, са знакамітай памяццю музычнай і тэкстуальнай, спяваць любіў ён з дзяцінства і меў нават песні, якія, будучы хлопцам, спяваў, каб улагодзіць гнеў маткі». Называе Машынскі сляпога скрыпача, 32-гадовага Міхалковіча з Беразнякоў: «...тыповага «скамароха», п'яніцу-псіхапата, які трактаваў музыку павярхоўна, як крыніцу заробку... Рэпертуар складваўся, між іншым, з дзядоўскіх, жартаўлівых песень, непрыстойных прыпевак, танцаў і г. д. самага рознага паходжання». Дзевятнаццацігадовая маладзіца Насця Церавака: «...цягнула з сябе песню за песняй такім чынам, нібыта была не жывая, з уласцівымі ёй пачуццямі, памылкамі істота, а нейкі механізм; галоўнае толькі — перамена мелодыі пасля паўтарэння адной і той жа адрознівалі яе ад аўтамата». Маладзіца з Лунінца, 28-гадовая Марта Няўдах, спявала так, што «не толькі сялянкі, якія слухалі яе... але і мы нават не маглі адмовіць у пэўным лёгкім эстэтычным узрушэнні... Прызналася, што калі спявае адна сабе ў хаце, то пры некаторых песнях плача...»

Прыгадаў Машынскі і запісванне такога рэдкага жанру, як жалобныя галашэнні, падкрэсліўшы непаўторнасць кожнага асобнага твора. «Тут словы мусілі мы хапаць гарачымі, пішучы момантамі з найвялікшай магчымай хуткасцю, каб толькі паспець за плачкаю, таму што кожная першая прадукцыя дадзенага твора была адначасова і апошняй. Спробы паўтору гэтых sui

¹² Менавіта ў Хораставе сышліся фалькларыстычныя сцежкі і адбылося першае знаёмства славурых вучоных і будучага народнага артыста СССР, будучага арганізатара і кіраўніка Дзяржаўнага народнага ходу БССР Генадзя Іванавіча Цітовіча.

generis (своеасаблівых.— Ул. В.) імправізацый... аказаліся, як звычайна ў падобных выпадках, у аснове ненадзейныя». Заўважана, што пасля перапынку, спрабуючы паўтарыць імправізацыю, селянін, як правіла, губляў першапачатковы настрой, узрушанасць. Як паведаміла збіральнікам 29-гадовая Хвядося Корж, галашэнне — «гэта не песня, што панімаеш яе, а гэта — як да душы даходзіць, то прыкладаеш гэта слова». Пазней, у працы «Народная культура славян» Машынскі надрукаваў адно галашэнне (праўда, у перакладзе на польскую мову), запісанае ў 1932 г. у в. Хорастава тагачаснага Лунінецкага павета.

У заключэнні Машынскі спыніўся на характэрных асаблівасцях народнага выканання песень, вылучыўшы наяўнасць устаўных гукаў і гукаспалучэнняў, удыхавых паўз, не ўзгодненых ні з рытмам мелодый, ні з тэкстам; доўгатрывалых працягаў апошняга тону мелодый. Ён звярнуў увагу і на своеасаблівасць палескага двухгалоснага спеву. Ф. Калэса, адзначыўшы пэўную лакальную афарбоўку лунінецкіх і столінскіх песень, убачыў у іх выразны ўкраінскі характар. Машынскі ж лічыў неабходным параўнаць іх з беларускімі, мяркуючы, што ўся беларуская музыка не акажацца настолькі блізкай да ўкраінскай. Свае набыткі фалькларысты меліся пасля апрацоўкі і прадстаўлення Этнаграфічнай камісіі Польскай Акадэміі навук апублікаваць як першы ў этнаграфічнай літаратуры збор палескіх песень з нотамі¹³.

У згаданым выпуску «Ludu słowiańskiego» (с. 61—69) змешчаны яшчэ адзін артыкул К. Машынскага — «Сучасны стан мелаграфіі карэннай Беларусі і Палесся», прысвечаны публікацыям беларускага народнага меласу, пачынаючы ад М. Чарноўскай і І. Шыдлоўскага і заканчваючы працамі беларускіх савецкіх музыкантаў. Машынскі падзяляў усю этнічную Беларусь на чатыры зоны: заходнюю, паўночную, усходнюю і сярэдне-заходнюю. Музычныя запісы з першай зоны прадстаўляюць такія імёны, як Бадуэн дэ Куртэнэ, Раманаў, Шэйн, Федароўскі, Пяткевіч, Карловіч, Шырма. З музычна-фальклорных дасягненняў другой зоны вылучаюцца зборнік А. Грыневіча і Зязюлі (Ашмяншчына), публікацыі і запісы А. Гурыновіча (каля возера Свір), А. Чэрнага (Дзі-

¹³ З матэрыяламі паездкі азнаёміў артыкул Ф. Калэсы «Народная музыка на Палессі».

сеншчына), Раманава, прафесара Варшаўскай кансерваторыі Руткоўскага, Шыдлоўскага (Барысаўшчына), Шэйна, Янчука, Нікіфароўскага (Віцебшчына). Трэцяя зона ахопліваецца постацямі М. Чарноўскай (Чэрыкаўскі пав.), Шэйна, Раманава, З. Радчанкі, М. Гарэцкага і А. Ягорава (часткова з запісамі М. Аладава), К. Квіткі. Народны мелас чацвёртай зоны запісваўся Янчуком, Шэйнам, Сербавым. Больш-менш па ўсёй тэрыторыі Беларусі збіраў матэрыял мелаграф-самавука А. Грыневіч. У артыкуле адзначана недасканаласць многіх музычных запісаў, агульны лік якіх быў яшчэ даволі сціплым — апублікавана на той час дзесьці 750—900 мелодый. Адставанне вельмі кідалася ў вочы ў параўнанні з чэшскім і асабліва польскім музычным фальклорам, дзе запісы колькасна пераўзыходзілі ў 10 і болей разоў. У вельмі бліжэйшым стане, паводле сведчання аўтара, знаходзілася паўднёвабеларускае, беларуска-ўкраінскае і паўночнаўкраінскае Палессе. Асобныя рэгіёны або налічвалі адзінкавыя запісы, або зусім іх не мелі (напрыклад, Мазырскі павет). Машынскі выказаў меркаванне, што шмат беларускіх этнамузычных матэрыялаў можа захоўвацца таксама ў некаторых архіўных зборах.

Да абодвух артыкулаў Машынскага дадавалася 5 нотных прыкладаў, запісаных Ф. Калэсам: «Шчодры вечар, добры вечар», «Ой, на двары скрыпачка іграе», «Валадар, валадар, адчыняй варата», «Ой, аддаў мяне, муй татенька» і інш.

Методыка збору матэрыялу К. Машынскага прадугледжвала распрацаваныя вучоным апытальнікі. Дзякуючы ім быў паспяхова праведзены збор матэрыялаў для «Атласа народнай культуры Польшчы» (вышла 4 сшыткі). У якасці памочнікаў даследчык прыцягваў найбольш здольных і зацікаўленых студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў Польшчы. Сярод беларусаў, якія адгукнуліся на прапанову Машынскага, былі віленскія навучэнцы Шукевіч і Пецюкевіч. Уменне Машынскага ствараць для сябе і сваіх супрацоўнікаў аптымальныя, рацыянальныя ўмовы працы дазволіла вучонаму ўпэўнена адчуваць сябе ў акіяне безлічных матэрыялаў для даследаванняў. Пра метады яго збіральніцкай і даследчыцкай працы расказала вучаніца і калега К. Машынскага Ядвіга Клімашэўская: «Мясцовыя матэрыялы ён альбо адразу занатоўваў у бланкце, аддаючы на кожнае пытанне асобную старонку, якую адразу пасля вяртання

з даследаванняў, пасля надпісання даты, назвы вёскі і прозвішча інфарматара, а таксама лічбы, што азначае паводле дзесяцічнай сістэмы раздзел культуры, складваў у адпаведныя канверты, пазначаныя той самай лічбай, або запісваў у сшытках. Звесткі, занатаваныя ў сшытках, таксама перапісваў і таксама раскладаў па канвертах. Асобныя канверты былі адкладзены для Польшчы, асобныя для Беларусі, Палесся, Украіны, Паўднёвай Славяншчыны. Падобны падзел дастасоваў да матэрыялаў, выпісаных з літаратуры. Такім чынам, сартыраваныя матэрыялы ахопліваюць звыш 200 канвертаў, прысвечаных матэрыяльнай культуры, а таксама 150 — культуры духоўнай і грамадскай»¹⁴. Напэўна ж, і сёння ў фондах архіва Казіміра Машынскага сярод шматлікіх канвертаў можна знайсці беларускія фальклорныя матэрыялы (у прыватнасці, з паездкі на Палессе разам з Ф. Калэсам у 1932 г.).

У 1935 г. К. Машынскі быў запрошаны на пасадку кіраўніка кафедры этнаграфіі і этналогіі ў Віленскі універсітэт. З пачаткам другой сусветнай вайны вучоны не спыніў навуковай дзейнасці, а ў надзвычай цяжкіх матэрыяльных умовах працягваў працаваць. Вымушаны распродаж у Вільні асабістай бібліятэкі не дазволіў Машынскаму скончыць «Народную культуру славян». Гэты сумны эпізод яго жыцця, відаць, абумовіў на некаторы час адыход Машынскага як вучонага ад славянскіх праблем. Цяпер яго запаланіла ідэя стварэння агульнай гісторыі культуры чалавецтва. І ён ва ўмовах вайны глыбока вывучае прыродазнаўчыя, філасофскія, гістарычныя, псіхалагічныя навукі, рыхтуючыся да напісання сваёй чарговай працы.

У 1945 г. Машынскі вяртаецца ў Ягелонскі універсітэт, дзе працягвае служэнне навуцы да апошніх дзён свайго жыцця. Памёр вучоны 30 сакавіка 1959 г. у Кракаве, а пахаваны на адным з варшаўскіх могільнікаў у сямейным склепе.

Акідваючы вокам усю дзейнасць Казіміра Машынскага, няцяжка адчуць яго пастаянную, з самых маладых год, цягу да шырокамаштабных даследаванняў. Ад працы да працы Машынскі ўздываўся на новыя і новыя вышыні. Ад даследавання параўнальна невялікага этнічнага рэгіёна ён смела і паспяхова робіць наступны крок,

¹⁴ Kazimierz Moszyński: Życie i twórczość. S. 20.

абагульняючы матэрыял з усёй славянскай тэрыторыі. Затым спрабуе ахапіць зрокам усё чалавецтва (манаграфія «Чалавек»). І адначасова не толькі ўздываецца ў высі — капае ў глыбіні, сведчаннем чаго магла служыць пасмяротна выдадзеная кніга «Пра спосабы даследавання матэрыяльнай культуры праславян» (Кракаў, 1962).

«Шырыня зацікаўленняў Машынскага ў спалучэнні з яго эрудыцыяй, надзвычайнай працавітасцю, крытычнасцю, сістэматычнасцю, а таксама з выключнай здольнасцю да сінтэзацыі забяспечыла яму выключнае месца ў сусветнай этнаграфіі», — такі вынік дзейнасці вучонага, падведзены яго суайчыннікамі¹⁵. Перад беларускай фалькларыстыкай і этнаграфіяй заслугі Машынскага ў тым, што ён з поўнай адданасцю звярнуўся да непасрэднага вывучэння Палесся, да збору яго неацэнных скарбаў у той час, калі планамернае навуковае засваенне гэтага краю яшчэ толькі пачыналася. Песенныя запісы Машынскага, зробленыя на Усходнім Палессі, сталі адкрыццём народнай культуры цэлага рэгіёна, бо ніхто з яго папярэднікаў не прадэманстраваў настолькі шырока песенны рэпертуар палешукоў. Вартасць запісаў Машынскага ўзмацняецца яшчэ і тым, што многія з іх, не паўтораныя іншымі фалькларыстамі наступных дзесяцігоддзяў, назаўсёды зберагаюць сваю унікальнасць. Каштоўнасць беларускіх песень, сабраных Казімірам Машынскім, пацвярджаецца сёння актыўным іх выкарыстаннем у практыцы сучасных беларускіх фалькларыстаў пры падрыхтоўцы чарговых тамоў вуснай паэзіі нашага народа.

¹⁵ Polski słownik biograficzny. 1977. T. 22/1, z. 92. S. 124—125.

ЗМЕСТ

ОСКАР КОЛЬБЕРГ	5
ЗЫГМУНТ ГЛОГЕР	21
ІААН БЕРМАН	36
АЛЯКСАНДР ТРОЦКІ	58
АЛЯКСАНДР ПШЧОЛКА	70
ЭМА ЯЛЕНСКАЯ-ДМАХОУСКАЯ	88
БІРУТА	109
УЛАДЗІСЛАУ ВЯРЫГА	120
ЧЭСЛАУ ПЯТКЕВІЧ	134
КАЗІМІР МАШЫНСКІ	168

Научное издание

Василевич Владимир Александрович
СОБИРАТЕЛИ

Минск. Издательство «Навука і тэхніка»
На белорусском языке

Навуковае выданне

Васілевіч Уладзімір Аляксандравіч
ЗБІРАЛЬНІКІ

Загадчыца рэдакцыі *Л. І. Пятрова*, Рэдактар
М. А. Вячорка, Мастак *А. М. Сінькевіч*, Мастацкі
рэдактар *В. А. Жахавец*, Тэхнічны рэдактар
Л. А. Карнеева, Карэктар *Н. М. Драбышэўская*

ІБ № 3839

Здадзена ў набор 12.04.91. Падпісана ў друк
13.11.91. Фармат 84×108/32. Папера друк. № 2. Гар-
нітура літаратурная. Высокі друк. Ум. друк. арк.
10,08. Ум. фарб.-адб. 10,29. Ул.-выд. арк. 10,15. Ты-
раж 640 экз. Зак. № 662. Цана 1 р. 90 к. Выдавец-
тва «Навука і тэхніка» Акадэміі навук Беларусі
і Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па
друку. 220067. Мінск, Жодзінская, 18. Друкарня
імя Францыска Скарыны выдавецтва «Навука і
тэхніка». 220067. Мінск, Жодзінская, 18.

Васілевіч У. А.

В 19 Збіральнікі. — Мн.: Навука і тэхніка, 1991.—
189 с.

ISBN 5-343-00674-4.

Васілевіч В. А. Сабірателі.

Кніга прысвечана малавядомым старонкам беларускай фалькларыстыкі. Змест складаюць 10 творчых партрэтаў збіральнікаў, публікатараў і даследчыкаў беларускай вуснай народнай паэзіі і быту, дзейнасць якіх на Беларусі яшчэ не атрымала шырокага асвятлення. Працяглая работа аўтара ў архівах, знаходкі дакументаў, якія не былі раней у навуковым абароце, дазволілі глыбей раскрыць і ацаніць дастойныя імёны.

Разлічана на фалькларыстаў, этнографіаў, гісторыкаў, выкладчыкаў і студэнтаў ВНУ.

460400000—151

В—117—92

ББК 82.3 Бел

М 316(03)—91

У выдавецтве
«НАВУКА І ТЭХНІКА»

рыхтуецца да друку:

А. С. ЛІС

ЖНІЎНЫЯ ПЕСНІ

Аб'ём — 14 арк. Мова — беларуская.

Арыенціровачная цана — 1 р. 80 к.

Даследаванне прысвечана адной з найбольш сацыяльна значных і эстэтычна важкіх разнавіднасцей беларускай народнапаэтычнай культуры, фальклорнай класіцы — жніўным песням. Аўтар разглядае функцыянальную і жанравую прыроду жніўных песень, дае гістарыяграфічны экскурс збірання і вывучэння іх, даследуе генезіс і ідэйна-мастацкі змест твораў.

Разлічана на фалькларыстаў, выкладчыкаў, студэнтаў і ўсіх, хто цікавіцца праблемамі духоўнай культуры народа.

Папярэднія заказы накіроўваць на адрас:

220015. Мінск, Ленінскі праспект, 72.

Магазін «Акадэмнага»

1 р. 90 к.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

5300 S. DICKINSON DRIVE

CHICAGO, ILL. 60637

TEL: 773-936-3733

FAX: 773-936-3733

WWW.PHYSICS.UCHICAGO.EDU

PHYSICS 101

LECTURE 1

1.1